

georges mongrédien

681

georges mongrédien

viața de toate zilele
în vremea lui ludovic al XIV-lea

«Pentru a rămîne credincios spiritului colecției în care se încadrează, prezenta lucrare va trebui să încerce din nou să evoce, în mod concret, viața diferitelor clase sociale din vremea lui Ludovic al XIV-lea, felul de a trăi al nobililor, burghezilor, meșteșugarilor, muncitorilor și țăranilor. Greutatea esențială constă în grija de a nu folosi decât documente sigure, referitoare la epoca pe care o avem în vedere. Ori, în numeroase cazuri — mai cu seamă în ceea ce privește istoria țăranimii — aceste documente lipsesc și ar fi riscant să tragem concluzii generale din câteva exemple sigure, dar izolate. Cît privește lumea de la țară sau din orașele de provincie, așteptăm marile publicații de documente, care se găsesc din belșug cînd e vorba de Curtea de la Versailles. În istoria acestei domnii s-a neglijat mereu viața oamenilor simpli, a celor umili...»

După o vastă anchetă, am ținut totuși să dăm înțietate poporului francez; am voit să pătrundem în intimitatea clasei mijlocii, a acestei burghezii care nu încetează să se ridice, în tot cursul domniei lui Ludovic al XIV-lea; am urmărit ascensiunea ei în societate și i-am determinat cu precizie felul de viață... Am încercat de asemenea să precizăm felul de viață și soarta muncitorilor și a ucenicilor din ateliere, a țăranilor, în satele lor, fără a încerca să înfrumusețăm sau să întunecăm tabloul. Nu este vina noastră dacă o anchetă destul de extinsă asupra vieții rurale ne-a dezvăluit un șir impresionant de mizerii și revolte...»

GEORGES MONGRÉDIEN

georges mongrédien

cultură generală.

100026021900729

editura minerva

Lei 5

Ilustrația copertei : *Done Stan*

georges mongrédien

**viața de toate zilele
în vremea lui ludovic
al XIV-lea**

TRADUCERE DE ILEANA ZARA
PREFĂȚĂ DE MANOLE NEAGOE

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI
BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1972

Traducerea versurilor : *Teodora Popa-Mazilu*

Editura Minerva (B.P.T.) :
Toate drepturile rezervate pentru versiunea românească

Georges Mongrédien
La vie quotidienne sous Louis XIV
Paris, Hachette

PREFAȚĂ

Cu *Viața de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea* de G. Mongrédien se traduce și se publică una dintre lucrările colecției editată de „Hachette”, colecție de popularizare a istoriei care s-a bucurat de o bună primire din partea publicului.

Este vorba de seria de lucrări intitulată *Viața de toate zilele* în vremea unei dinastii sau în timpul domniei unui mare monarh. Realizarea unor asemenea lucrări a fost încredințată de editură unor buni cunoscători ai trecutului, de cele mai multe ori unor specialiști care se bucură de o înaltă apreciere în lumea istoricilor, dar care sînt în același timp dublați de un autentic dar de a îmbrăca într-o formă atrăgătoare, uneori pasionantă, prezentarea aspectelor zilnice ale unei societăți așa cum pot fi ele desprinse din documentele care ni s-au păstrat.

Cît privește lucrarea de față, ea se datorește unui om de cultură care și-a îndreptat cu precădere atenția asupra problemelor de cultură și de istorie politică a secolului al XVII-lea, considerat, din pricina unor personalități de primă mărime care ilustrează viața artistică din această vreme, ca „secolul de aur”.

Viața privată a lui Ludovic al XIV-lea, Marele Condé, Afacerea Fouquet, sînt cîteva dintre biografiile realizate de G. Mongrédien.

O serie de alte lucrări ale aceluiași autor au ca obiect viața culturală din secolul al XVII-lea: *Poeziile lui Molière și cele atribuite lui*, *Viața literară în secolul al XVII-lea* etc., tot lui

Mongrédiën datorîndu-se editarea unor opere sau a unor documente inedite legate de opera unor scriitori. Încît *Viața de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea* nu este o lucrare singulară, ci rezultatul unor preocupări constante pe care autorul le-a manifestat față de o anumită epocă din istoria Franței.

Pentru a înțelege mai exact mecanismul care guvernează raporturile sociale din timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, pentru ca tablourile din viața cotidiană surprinse de G. Mongrédiën să capete un sens mai precis (autorul nu este, desigur, un istoric marxist, dar concepțiile sale de studiere a istoriei sînt materialiste), este necesară o prezentare cît de sumară a datelor fundamentale de istorie politică și militară care formează în chip necesar cadrul în care se desfășoară viața social-economică a Franței între anii 1661 și 1714.

La moartea lui Ludovic al XIII-lea, în anul 1643, urmașul său, Ludovic al XIV-lea, nu avea decît cinci ani. Neavînd încredere în soția sa Ana de Austria, pentru că Franța era angajată în războiul de 30 de ani (1618—1648) împotriva Casei de Habsburg, Ludovic al XIII-lea a transmis puterea unui consiliu de regență. Ana de Austria reușește însă, în scurt timp, să obțină singură regența din partea Parlamentului, iar conducătorul de fapt al țării devenea favoritul său, cardinalul Mazarin.

Sărăcia generală, ca rezultat al războiului, nemulțumirea marilor nobili, care doreau să joace un rol efectiv și eficient în conducerea treburilor publice, aveau să ducă la mișcări țărănești și la ridicarea nobilimii împotriva autorității lui Mazarin.

Opoziția marilor nobili, Condé, Conti, Beaufort, față de autoritatea centrală se manifestă fățiș și violent în timpul celor două Fronde (1648—1649 și 1650—1653). Nobilimea declanșează cele două războaie civile cu intenția de a obține vechile privilegii și libertăți. Din acest punct de vedere Frondele reprezintă ultima încercare prin care marii principi feudali se opun centralizării statului. Este ultimul act dintr-un proces îndelungat, care a durat mai multe secole, cunoscut sub formula de centralizare a statului feudal. Regii Capetieni, cei din dinastia de Valois și, în sfîrșit, Bourbonii au dus o luptă susținută pentru întărirea puterii

regale, pentru centralizarea statului feudal, în dauna marilor feudali care reușiseră să realizeze adevărate state autonome în cadrul regatului francez, cum au fost de exemplu ducatele Normandiei, Burgundiei sau comitatele de Anjou, Blois etc. Această operă capătă contur în timpul domniei lui Ludovic al XI-lea, este amenințată în timpul războaielor din secolul al XVI-lea, ca să fie reluată cu succes sub Henric al IV-lea și mai ales în timpul domniei lui Ludovic al XIII-lea. Sprijinindu-se pe burghezie, care furniza o parte din banii necesari pentru întreținerea unor armate de mercenari, și în același timp pe intelectuali, care fundamentau ideologic drepturile regalității, se ajunge, în secolul al XVII-lea, la consolidarea deplină a puterii centrale, consolidare care nu avea cum să întrunească azeziunea marilor nobili și leza într-o anumită măsură pe marii burghezi. Minoratul lui Ludovic al XIV-lea, faptul că Mazarin era un străin au fost socotite ca semne de slăbiciune ale regalității și așa se explică într-o anumită măsură izbucnirea Frondelor. Dar marea nobilime, cu toate că face apel și la ajutorul dușmanilor Franței, nu mai are suficiente resurse pentru a compromite opera regalității. Frondele au contribuit la devastarea unor provincii întregi ale Franței, au contribuit la adâncirea mizeriei celor de jos. Ludovic al XIV-lea, impresionat profund de dezordinile provocate în timpul Frondelor, dezordini care pusese în dificultate de mai multe ori familia regală, va păstra vie amintirea lor, din care pricină va hotărî transferarea curții regale la Versailles și va lua măsuri care să diminueze substanțial autoritatea nobililor.

A doua zi după moartea lui Mazarin (10 martie 1661), Ludovic al XIV-lea declară, în fața clerului, că va fi propriul său ministru. La această dată el avea 23 de ani! Pentru a asigura autoritatea lui personală, selecționează oameni din rîndul burgheziei, supuși, docili, în locul marilor feudali, care aveau veleități de independență. Colbert, Louvois, de origine burgheză, sînt oamenii de încredere, capabili, care, nu numai că nu pun în cumpănă autoritatea regelui, dar prin talentul lor contribuie la întărirea acesteia. Se creează o nobilime nouă, din care regele își alege funcționarii. Unii dintre ei reușesc să transmită funcția urmași-

lor, care obțin mari titluri nobiliare: fiul lui Tellier va prelua ministerul de război, iar fiul lui Colbert pe cel al finanțelor. Pînă la Ludovic al XIV-lea, conducerea statului era o chestiune de familie. Membrii familiei regale făceau parte din consiliul regal. Cu Ludovic al XIV-lea conducerea statului devine personală. Regele înlătură pe toți cei care deținuseră un loc în conducere datorită originii: mama sa, fratele său, prinții de sînge. Bunul plac al regelui, voința lui sînt legile după care sînt numiți marii demnitari ai regatului francez. Temîndu-se de puterea altora, neîncrezîndu-se în nimeni, distruge puterea tuturor pentru a și-o consolida pe a lui. Acțiunea de subordonare totală a nobilimii față de persoana regelui este foarte bine surprinsă de G. Mongrédien în primul capitol al cărții, intitulat *Curtea*. Deoarece autorul a consacrat o altă lucrare vieții lui Ludovic al XIV-lea, el începe *Viața de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea* cu prezentarea curții regale, ca zonă distinctă a societății franceze unde viața zilnică se desfășoară după o etichetă strictă și cu un fast uimitor. Acest aspect exterior, de strălucire și opulență, care a impresionat Europa și avea să impună în arhitectură, mobilier, îmbrăcăminte etc. o modă franceză, își are justificarea sa. Se cheltuiesc sume enorme cu serbările, spectacolele, jocurile de noroc, mijloc de a-i ruina pe marii nobili. Aici se negociază slujbele importante sau de mai mică însemnătate. Eticheta strictă din a doua parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea obișnuiește pe marii nobili cu ideea că regele este șeful suprem căruia trebuie să i se închine toți supușii, indiferent de rangul deținut în cadrul societății. Sînt luate măsuri pentru a submina autoritatea nobililor în provincie, unde legăturile feudale erau încă puternice și îngăduiau, pe lîngă funcția oficială deținută de un mare nobil, ceea ce-i dădea autoritate asupra unei provincii, să aibă în jurul său o clientelă numeroasă formată din nobili mai mărunți, gata să-l slujească, personal, cu armele.

După consolidarea puterii sale în capitală, Ludovic al XIV-lea ia măsuri pentru reducerea autorității nobililor în cadrul provinciilor: le sînt suprimate o parte din venituri realizate din impozite, le este limitată autoritatea asupra trupelor, cît și durata

exercitării unei funcții. Nobilimea mică și mijlocie, care nu este acceptată la curte și trăiește pe propriul său domeniu, este obligată să se supună legilor. Abuzurile săvârșite de nobili împotriva țăranilor, care întrec orice închipuire — o parte din ele descrise în capitolul X al cărții — sînt îngădite de comisiile speciale, numite *Grands jours*, care cutreieră provinciile și iau măsuri drastice împotriva nobililor, afirmînd autoritatea regală pe întregul cuprins al țării.

Dar acțiunea aceasta de limitare a puterii nobilimii și de afirmare a puterii regale nu duce la o ruptură între rege și nobilime. Ludovic al XIV-lea nu a urmărit, prin măsurile luate de el, să lovească în societatea feudală, ci a căutat să subordoneze definitiv puterii regale o clasă socială anarhică prin definiție. Posturile mai importante în conducerea regatului, guvernatorii, ofițerii superiori, slujbele ecleziastice sînt rezervate nobilimii. Unii istorici consideră că în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea regimul seniorial se agravează în detrimentul țăranimii, în sensul că nobilimea este obligată să înăsprească exploatarea celor supuși, pentru a strînge sumele necesare întreținerii trupelor cerute de rege, sau să cumpere posturile civile și militare care se negociau fără jenă la curtea regală, ceea ce înseamnă, în ultimă instanță, venituri în plus pentru vistieria regală.

În afara raporturilor dintre regalitate și nobilime, schițate în lucrarea lui Mongrédien, sînt interesante, chiar pasionante, capitolele în care sînt descrise modul cum se prezenta, urbanistic, un mare oraș, care erau mîncărurile preferate, moda, jocurile și distracțiile obișnuite, școala și viața intelectuală, în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea.

Vorbînd de viața militară sau de dezmoșteniții societății, despre patroni, meșteșugari și despre țărani, Mongrédien ajunge, în mod necesar, să descrie în capitolul final mizeria și revolta țăranilor și a muncitorilor, momente principale ale luptelor de clasă care caracterizează epoca. Contrastul dintre bogăția afișată la curte sau în casele unor mari negustori care posedau averi imense și mizeria claselor de jos este un semn că puterea centrală nu era interesată decît de modul în care ea se putea impune tuturor,

indiferent de sacrificiile pe care majoritatea absolută a țării era obligată să le suporte.

Ludovic al XIV-lea n-a ținut să fie regele cu putere absolută în cadrul Franței, el a năzuit ca strălucirea domniei lui să eclipseze pe aceea a altor capete încoronate, să ducă o politică de mare prestigiu care să-i asigure Franței locul de frunte în Europa. Pentru realizarea acestui țel, era necesar un efort uriaș, economic și militar. Colbert și echipa guvernamentală condusă de el caută soluțiile pentru a susține practic ambițiile politice ale regelui. Europa poseda în acea perioadă o cantitate insuficientă de metal prețios, lipsă care a dus la implicații economice, politice și militare. Ca stat centralizat, Franța avea nevoie de o armată numeroasă pentru a putea face față pericolului extern, dar și intern. Armatele din secolul al XVII-lea sînt prin excelență armate de mercenari, cărora trebuie să li se plătească o leafă. Pentru obținerea metalului prețios, Colbert duce o politică mercantilistă. Balanța comercială trebuie să fie în mod obligatoriu activă, ceea ce însemna că Franța trebuia să exporte mult și să importe cît mai puțin, pentru a atrage moneda prețioasă. Această politică economică impune dezvoltarea producției și Colbert ia inițiativa înființării mai multor manufacturi finanțate de stat. Că să realizeze cîștiguri, manufacturile trebuie să producă mult și de calitate, pentru ca produsele manufacturilor franceze să reziste concurenței altor produse pe piața internațională. Sporirea producției se face în detrimentul muncitorilor, care sînt prost plătiți pentru o zi de muncă de 12—14 ore. Dar și în detrimentul țăranului. Agricultură este aceea care furnizează materia primă, de aceea statul este interesat să mențină prețuri scăzute la produsele agricole. Sistemul economic mercantilist impune însă o politică colonială. „Spițeriile” — condimentele și mirodeniile — au fost întotdeauna foarte scumpe, au intrat în rîndul obiectelor de lux. Pentru procurarea lor în mod avantajos pentru stat, se duce o politică activă de cucerire a unor teritorii de peste mări. Schimbul comercial metropolă-colonie este supravegheat de stat și se face în interesul metropolei care își creează în felul acesta

o piață pe care o poate controla, dar în același timp și posibilitățile de a importa la prețuri derizorii materii prime necesare manufacturilor din metropolă.

Pentru transportul mărfurilor era necesară o flotă comercială numeroasă. Din cele 20 000 de vase comerciale câte existau în Europa, 15—16 000 aparțineau Olandei, 3 000—4 000 Angliei iar Franța nu avea decât 500—600. Se impunea deci ca o necesitate stringentă crearea unei mari flote comerciale.

Pentru acest efort economic, era nevoie de mulți bani, pe care Colbert îi obține prin spolierea țărănimii, clasă socială la care nimeni nu se gîndește, pe care Colbert n-o include în planurile sale. Această politică economică are și un rezultat de loc neglijabil. Pe Colbert îl interesează crearea unor surse de venit rapide, și acestea nu puteau fi obținute decât din industrie. Înființarea manufacturilor duce la creșterea numărului muncitorilor, element care va cîntări greu în mișcările sociale din domnia lui Ludovic al XIV-lea și mai cu seamă în cele din secolul următor. Înainte însă ca această politică economică să-și dea roadele, Ludovic al XIV-lea inițiază pe plan extern o politică de prestigiu, dictată mai mult de orgoliul său decât de o prudență pe care starea economică a regatului o cerea.

În primii doi ani de domnie, regele Franței caută să realizeze alianțe prin legăturile de familie care se stabilesc în urma unor angajamente matrimoniale. În 1662 cumpără Dunquerque, iar în anul 1663 începe o acțiune fătîșă de anexiune. Sînt alipite Lorena și Alsacia, trimite un corp de oaste în anul următor care contribuie la victoria de la Saint Gothard (vizirul Mustafa Küprüllî este înfrînt de Montecuculi), se amestecă în conflictele dintre principatele germane, este antrenat în conflictul dintre Olanda și Anglia (1666) ca să înceapă un război deschis, *Războiul de devoluțiune*, împotriva Țărilor de Jos în 1667. Turcenne, în fruntea unei armate de 50 000 de oameni, pătrunde în Țările de Jos pentru a pune stăpînire pe teritoriile care aparțineau, după Ludovic al XIV-lea, soției sale Maria-Tereza. În anul 1668 se formează Tripla Alianță — Anglia, Olanda, Sue-

dia — care își propune să împiedice creșterea teritorială a Franței. În februarie 1668, Condé reușește să cucerească Franche-Comté, dar Spania, care încheiase luptele cu Portugalia și Elveția, nu privea cu ochi buni creșterea puterii politice și militare a Franței. Părăsit de toți aliații săi care în cea mai mare parte îi deveniseră adversari direcți, Ludovic al XIV-lea acceptă medierea puterilor maritime și la 2 mai 1668 este încheiată pacea la Aix-la-Chapelle. Ludovic al XIV-lea rămîne în posesia teritoriului ocupat de armatele sale în Țările de Jos, dar restituie Franche-Comté.

În momentul în care Franța cucerește teritorii în hotarul său, Olanda, pe care Ludovic al XIV-lea o ajutase în luptele cu Anglia, devine adversara regelui francez. Pe de altă parte, Ludovic al XIV-lea dorea cucerirea Țărilor de Jos atît din motive economice, cît și din orgoliu. Rege prea creștin, duce o viață care nu concordă cu viziunea puritană a protestanților olandezi și prin pamflete violente, persoana regelui era prezentată de aceștia în culori nefavorabile. Interdicțiile puse în 1667 pe mărfurile olandeze pot fi considerate ca începuturile conflictului dintre Franța și Țările de Jos. Cîțiva ani sînt folosiți de ambele părți în vederea realizării unor alianțe care să le asigure succesele pe cîmpul de luptă. Olanda se străduiește să mențină Tripla Alianță, în timp ce Ludovic al XIV-lea cumpără cu bani grei alianța engleză, încearcă să pună un prinț francez pe tronul Poloniei, fără să reușească însă. Ocuparea Lorenei de către cavaleria franceză în anul 1670 provoacă o criză în relațiile dintre rege și principii germani, dar subsidiile substanțiale furnizate de curtea franceză sînt un argument în favoarea păstrării alianței cu regele Ludovic al XIV-lea.

În 1672, Olanda este invadată de armata franceză condusă de Turenne, care repurtează succese: olandezii inundă țara pentru a se apăra, oferă condiții avantajoase lui Ludovic al XIV-lea — Louvois însă impune în timpul negocierilor condiții care echivalau cu subordonarea totală a Olandei. Tratatul este rupt. Guillaume d'Orange este numit șeful armatei și marinei, ostilită-

tile sînt reluate. În august 1673, la Haga, împăratul Germaniei, regele Spaniei, ducele Lorenei, încheie cu Olanda un tratat de alianță. Dacă cu un an mai înainte Ludovic al XIV-lea sperase să lichideze Olanda în urma unei campanii care ar fi trebuit să aibă mai mult caracterul unei plimbări, acum (1673) este nevoit să ia măsuri pentru a stăvili trupele inamice să pătrundă în Franța. În 1674, Anglia, aliata Franței, semnează pacea cu Olanda. Principii germani, aliații Franței, trec de partea împăratului și a Olandei. Danemarca promite 16 000 de oameni Olandei. Alături de Franța rămîne numai Suedia.

În 1674, 1675, 1678, Condé și regele însuși reușesc să ocupe puncte principale din Țările de Jos, pe unde aliații ar fi putut pătrunde în Franța. Pe Rin, Turenne manevrează excelent și oprește un inamic superior, ia ofensiva, dar moare în timpul luptei de la Salzbach (1675). Luptele se continuă pînă în 1678 cînd se încheie pacea de la Nimègue. Franța anexează Franche-Comté și mai multe orașe întărite din Țările de Jos.

Războiul terminîndu-se victorios pentru Ludovic al XIV-lea, în interior regele își impune voința, absolutismul atinge perfecțiunea. Adulat, lăudat, cîntat, este identificat cu divinitatea. Pe plan politic, între 1678 și 1685, Franța cunoaște un prestigiu care depășește limitele Europei. Franța devine arbitrul continentului. În Germania, care nu-și găsește unitatea, electorii de Brandenburg, de Saxa, de Maiența, Trèves și Colonia se înscriu în orbita politică a Franței. Spania se apropie de Franța. Olanda se redresează greu. Imperiul habsburgic este angajat în est din pricina războaielor țărănești, a nemulțumirii ungurilor și a pericolului turcesc. Regele Angliei este cumpărat.

După pacea de la Nimègue, Ludovic al XIV-lea duce o politică prudentă de anexiuni a unor teritorii asupra cărora se exercită suzeranitatea Franței. În 1681, Strasburgul este alipit Franței, Luxemburgul este cucerit în 1684. Vecinii Franței se tem și duc tratative pentru a coaliza cît mai multe forțe împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Suedia, Olanda, Spania se regrupează într-o nouă alianță. În 1686, împăratul Leopold, Spania,

Bavaria, Franconia, principii din Renania, formează Liga de la Augsburg. Temându-se de creșterea puterii casei de Habsburg, care repurta succes după succes împotriva turcilor, reușind să cucerească Ungaria, să obțină vasalitatea Transilvaniei, Ludovic al XIV-lea ridică noi pretenții teritoriale și armata franceză devastează Franconia și Suabia.

La începutul anului 1689, Imperiul romano-germanic declară război Franței, numit Războiul Ligii de la Augsburg. Spania, Anglia, Olanda intră în război alături de Imperiu. Armata franceză este scoasă din Germania și luptele se dau în Țările de Jos și Italia. Francezii obțin victoriile de la Fleurus (1690), Steinkerque (1692) și Neerwinden (1693), dar țara este epuizată economic, încît Ludovic, care rămînea cu consolarea că reușise să țină piept unei mari coaliții, dorește pacea.

Războiul ia sfîrșit prin pacea de la Ryswig, 1697. Franța înregistrează unele pierderi — Lorena, Luxemburgul, păstrează însă Strasbourgul.

În 1698 se pune problema succesiunii la tronul Spaniei. Soluțiile propuse pentru reglementarea succesiunii nu întrunesc adăziunea părților interesate, din care pricină se încheie noi alianțe: Anglia, Țările de Jos, și Imperiul romano-germanic de o parte, Franța și Spania de altă parte. La 15 mai 1702 aliații declară Franței și Spaniei războiul, cunoscut sub numele de Războiul de succesiune la tronul Spaniei. Portugalia și ducele de Savoia trec în 1703 de partea puterilor maritime. Războiul începe cu o victorie a armatelor franceze (1702—1703), cea mai cunoscută fiind bătălia de la Hochstaedt cîștigată de Villars. Dar în 1704, Eugeniu de Savoia și Marlborough bat pe francezi la Blenheim. În 1706 Marlborough cîștigă o nouă victorie. Belgia este ocupată de aliați, iar trupele imperiale ajung pe Rin. În 1708, la Oudenarde, armatele franceze sînt din nou învinse. Ludovic al XIV-lea cere în 1709 încetarea ostilităților, dar aliații pun condiții inacceptabile. Operațiunile militare sînt reluate. Villars este înfrînt la Malplaquet, dar victoria aliaților este obținută atît de greu, încît nu poate fi exploatată. Din nou curtea de la

Versailles propune încheierea unei păci, propunere pe care aliații nu o primesc. Victoriile franceze în Spania (1710), faptul că nici aliații nu au resurse să continue un război care părea că nu mai ia sfârșit, determină schimbarea atitudinii intransigente față de Franța a unora dintre aliați. Anglia și Țările de Jos înclină spre încheierea războiului. În 1712 se deschide Congresul de la Utrecht, în timp ce pe plan militar Eugeniu de Savoia făcea o ultimă tentativă de a porni asupra Parisului. Este însă înfrânt de Villars la Denain, care aruncă în luptă ultimele resurse militare de care dispunea Franța. Pacea se încheie separat cu Anglia, Provinciile Unite, Portugalia, Savoia și Prusia. Franța pierde multe orașe pe care le cucerise în Belgia și o parte din colonii. Ostilitățile cu Imperiul sînt continuate fără rezultate decisive nici de o parte, nici de alta, din care pricină se încheie pacea de la Rastadt, 1714.

Deci, între 1661, cînd începe efectiv domnia lui Ludovic al XIV-lea, și 1714, anul cînd se încheie această domnie, timp de 29 de ani Franța a fost angajată în războaie directe, războaie care devin din ce în ce mai lungi și mai grele (primul război a durat doi ani, ultimul, 12). Este adevărat că în 1714 Franța avea frontiere mai solide — sistemul de fortificații organizat de Vauban în nord și Rinul spre est — dar în raport cu eforturile militare și economice, cîștigurile sînt derizorii.

Din pricina prea multor războaie pe continent este neglijată politica colonială și în final Franța pierde posesiuni importante în America de Nord, în loc să constituie un mare imperiu peste mări, așa cum calculase, la început, Colbert. Economic, războaiele au ruinat Franța. Mizeria, foametea sînt constantele unui regim care folosește toate resursele țării pentru întreținerea unei armate numeroase aflate mai tot timpul în campanie. Acest tablou final al domniei lui Ludovic al XIV-lea este foarte sugestiv surprins de G. Mongrédien în ultimele capitole ale cărții sale.

Abordînd aspectele esențiale ale societății franceze în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea, depășind unele concepții înguste ale științei istorice burgheze, Mongrédien îl pune pe cititor în

contact ~~neajutoric~~ cu realități sociale și spirituale care scapă de obicei, din pricina spațiului, lucrărilor de sinteză. Concepută fără lungimi oțioase, cu exemplificări bine alese, bucurându-se de o expunere alertă, pe care traducătorul român a respectat-o, cartea lui Mongrédien satisface și trezește în același timp interesul, curiozitatea cititorului pentru lumea pe care o face să trăiască în mintea noastră parcă pentru prea puțin timp.

MANOLE NEAGOE

CUVINT INAINTE

Pentru a rămîne credincios spiritului colecției în care se încadrează¹, prezenta lucrare va trebui să încerce din nou să evoce, în mod concret, viața diferitelor clase sociale din vremea lui Ludovic al XIV-lea, felul de a trăi al nobililor, burghezilor, meșteșugarilor, muncitorilor și țăranilor. Greutatea esențială constă în grija de a nu folosi decît documente sigure, referitoare la epoca pe care o avem în vedere. Ori, în numeroase cazuri — mai cu seamă în ce privește istoria țăranimii — aceste documente lipsesc și ar fi riscant să tragem concluzii generale din cîteva exemple sigure, dar izolate. Cît privește lumea de la țară sau din orășelele de provincie, așteptăm marile publicații de documente, care se găsesc din belșug cînd e vorba de Curtea de la Versailles. În istoria acestei domnii s-a neglijat meru viața oamenilor simpli, a celor umili. În afară de informațiile pe care ni le pot furniza Registrele de familie, cîteva monografii excelente ca cea a lui Babeau asupra regiunii Troyes, a lui Henri Sée despre Bretania, a lui Roupnel despre Burgundia sau a lui Elie Reynier despre regiunea Privas, ne oferă documente de arhivă precise și si-

¹ Volumul a apărut în colecția franceză „La vie quotidienne“.

gure. Numai atunci cînd lucrări de acest gen, rezultat al unui efort plin de răbdare, vor fi studiat problemele economice și sociale din diferitele noastre provincii, se va putea încerca o sinteză valabilă, care va trebui de altfel să țină seama de condițiile economice specifice fiecărei regiuni.

După o vastă anchetă, am ținut totuși să dăm înțietate poporului francez ; am voit să pătrundem în intimitatea clasei mijlocii, a acestei burghezii care nu încetează să se ridice, în tot cursul domniei lui Ludovic al XIV-lea ; am urmărit ascensiunea ei în societate și i-am determinat cu precizie felul de viață ; l-am înșățișat pe burghez crescîndu-și copiii, făcîndu-și socotelile, trăind, îmbrăcîndu-se, stînd la masă, primindu-și prietenii. Am încercat de asemenea să precizăm felul de viață și soarta muncitorilor și a ucenicilor din ateliere, a țăranilor, în satele lor, fără a încerca să înfrumusețăm sau să întunecăm tabloul.

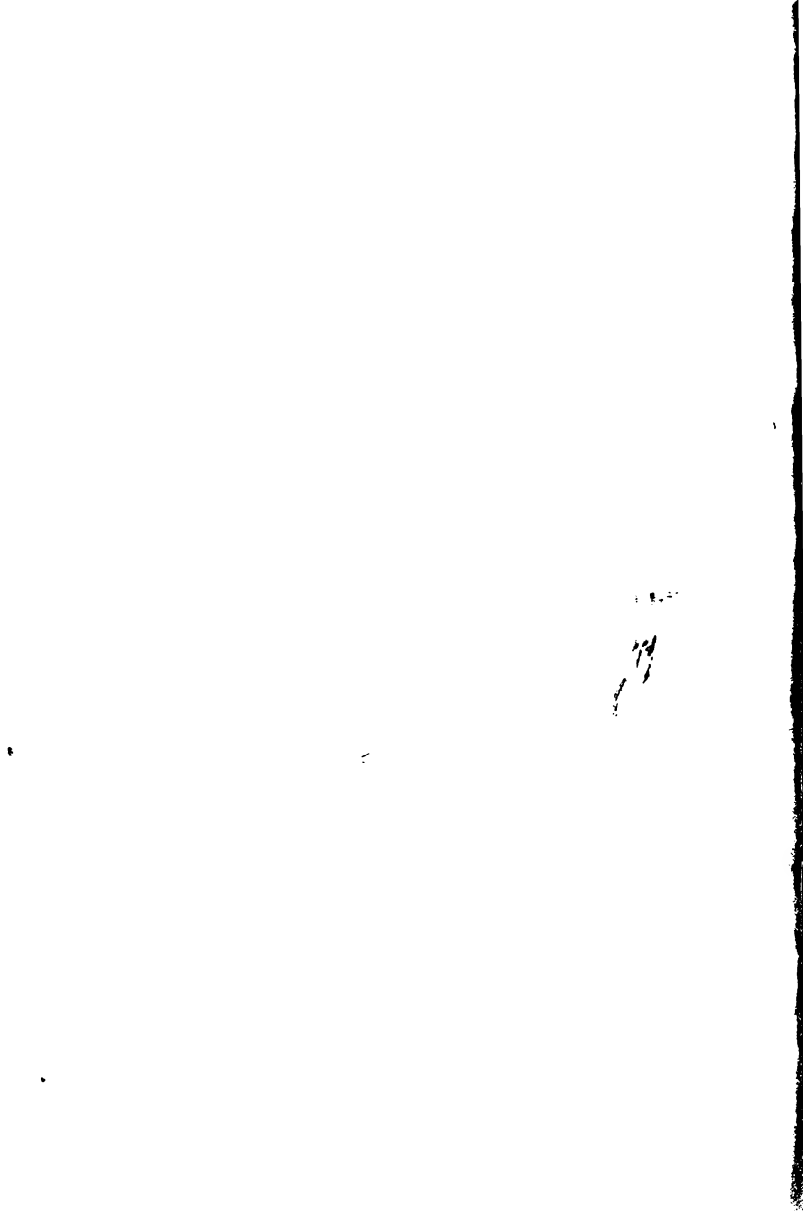
Nu este vina noastră, dacă o anchetă destul de extinsă asupra vieții rurale ne-a dezvăluit un șir impresionant de mizerii și revolte, de altfel de cele mai multe ori localizate. N-am încercat nici să ascundem gravitatea și frecvența lor, nici să tragem din ele concluzii generale. Ne-am mulțumit să prezentăm documente convingătoare, din care cititorul va trage singur concluzia.

N-am acordat Curții de la Versailles, despre care există destule informații, mulțumită memoriilor epocii și numeroaselor lucrări istorice, decît un scurt capitol. Și chiar și în acest capitol, am socotit că trebuie să punem accentul pe viața colectivă de la Curte, fără să dăm Regelui-Soare locul care-i revine. Aceasta, din cauză că cititorul va găsi tot ceea ce-l interesează din acest punct de vedere în lucrarea noastră precedentă. Viața particulară a lui Ludovic al XIV-lea, care cuprinde, printre altele, un capitol despre Ziua regelui,

în care am dat toate amănuntele posibile despre viața cotidiană a monarhului.

Cititorii care vor binevoi să consulte bibliografia acestei probleme vor constata că un mare număr de lucrări consacrate diferitelor clase sociale cuprind de cele mai multe ori perioade lungi, câteodată întreg vechiul regim, din Evul Mediu, pînă la Revoluție. Din aceasta pot rezulta confuzii periculoase, datorită alăturării unor texte care se referă la epoci foarte deosebite. În paginile ce urmează ne-am silit, pe de o parte, să dăm întîietate documentului de arhivă și mărturiei contemporane, nu comentariilor istoricilor ; pe de altă parte, să nu utilizăm decît texte datate cu certitudine și cuprinse între anii 1660 și 1715, limitele subiectului nostru. Astfel, sperăm să fi evitat generalizările riscante ale unora din predecesorii noștri și să fi pus sub ochii cititorilor maximum de fapte în stare să-l lămurească asupra vieții de toate zilele a diferitelor clase sociale dintr-o epocă strict determinată.

AUTORUL

CURTEA

Dacă cineva vrea să-și închipuie, cu oarecare exactitate, cum era viața de toate zilele la curtea lui Ludovic al XIV-lea, trebuie să-și amintească mai întâi că domnia lui a durat cincizeci și cinci de ani, de la tinerețe, pînă la bătrînețe. Ori, atitudinea regelui o determină în mare parte pe cea a curtenilor săi dornici să-i placă și, prin urmare, să-l imite; trebuie deci să ținem seama că tînărul rege galant din 1660 nu trăia de loc la fel ca bătrînul morocănos, copleșit de necazuri, din 1710.

Fără a avea pretenția să urmărim an de an o evoluție care ar fi greu de surprins, se poate totuși admite că există o perioadă a tinereții și una a bătrîneții, ruptura între ele făcîndu-se în jurul anului 1680, care marchează apariția doamnei de Maintenon¹ și stabilirea definitivă a Curții la Versailles. Se

¹ *Françoise d'Aubigné, marchiză de Maintenon* (1635—1719), căsătorită cu poetul Scarron în 1652. Văduvă în 1660, se ocupă de educația copiilor lui Ludovic al XIV-lea și ai doamnei de Montespan. După moartea Mariei Tereza, soția lui Ludovic al XIV-lea, se căsătorește în secret cu regele, asupra căruia are o mare influență religioasă. După moartea acestuia (1715), se retrage la Saint-Cyr, instituție întemeiată de ea pentru educarea fetelor nobile sărace.

va vedea că aceste două perioade ale vieții de Curte, total diferite una de alta, se pot caracteriza destul de ușor.

Cînd pumnul de fier al lui Richelieu¹ încetă să mai mențină o disciplină hotărîită și adeseori aspră, epoca „bunei regente“² aduse o destindere care de obicei urmează totdeauna după perioadele de disciplină severă. Este vremea frivolității, a delăsării, a galanteriei, a intrigilor politice și amoroase ale Frondei³. Este vremea lui Fouquet⁴, care trăiește în mijlocul unui lux nemaipomenit și în caseta căruia se

¹ *Armand Jean du Plessis, cardinal de Richelieu* (1585—1642). A fost șeful guvernului lui Ludovic al XIII-lea, realizînd reforme însemnate în finanțe, armată, legislație. El a creat absolutismul regal, zdrobind privilegiile provinciale prin centralizarea administrativă. A fost întemeietorul Academiei Franceze.

² Pînă la majoratul lui Ludovic al XIV-lea, adică pînă în 1654, regenta a fost formată din Ana de Austria, mama lui, soția lui Ludovic al XIII-lea, Gaston d'Orléans, fratele acestuia, și cardinalul Mazarin.

Mazarin, Jules (1602—1661), prelat și om de stat francez, de origine italiană. Cardinal în 1641. Richelieu, pe patul de moarte, îl recomandă lui Ludovic al XIII-lea. Devine principalul ministru al regentei Ana de Austria și rămîne pînă la moarte stăpîn absolut al regatului. A declanșat împotriva lui nobilimea nemulțumită, ceea ce a dus la Frondă și la o politică externă de pace. Foarte bogat, a lăsat importante colecții de artă, care se păstrează în palatul Mazarin (mai apoi Biblioteca regală) și în castelul din Vincennes.

³ Revoltă împotriva lui Mazarin, în timpul minorității lui Ludovic al XIV-lea, care ține între anii 1648 și 1652, provocată de exigențele financiare și de impopularitatea cardinalului. Are două faze: *Fronda parlamentară*, caracterizată printr-o răscoală populară în capitală, și *Fronda prinților*, care ridică armate împotriva trupelor regale. Mișcarea eșuează și regalitatea iese din această luptă întărită, reușind să înfrînzeze nobilimea.

⁴ *Nicolas Fouquet* (sau *Fouquet*) (1615—1680), viconte de Vaux, ministru de finanțe sub Ludovic al XIV-lea. Denunțat de Colbert că s-a îmbogățit pe socoteala statului, regele ordonă să fie arestat în 1661 și-l condamnă. Moare în citadela de la Pignerol.

vor găsi mai târziu scrisori ale domnișoarelor de Gouilloux și Menneville, domnișoare de onoare ale reginei. Aceste domnișoare constituie centrul intrigilor. Aici se amestecă și adeseori se confundă politica cu dragostea. Toate sînt mistuite de ambiție, intrate pe mîna intrigantelor și codoașelor care le servesc tot atît pe cît se servesc de ele. Benserade rimează stănte prețioase la adresa lor ; sînt curtate din toate părțile și nu se gîndesc decît să pună mîna pe vreo avere, avînd ambiții din ce în ce mai mari, care ajung pînă la însași maiestatea-sa. Mai târziu, vor umple cronica scandalurilor cu viața lor dezordonată ; *Histoire amoureuse des Gaules* (Istoria amoroasă a Galilor) și alte cîteva pamflete sînt pline de aventurile și de dezmațul vîrstei lor mature. Aceste domnișoare încercau să se introducă în lumea bună și să contracteze căsătorii bogate. Ajutate de niște mame ambițioase și fără scrupule, ele știau că în situația lor nu trebuie să afișeze o virtute prea severă. Mamele și fiicele sînt gata la toate sacrificiile pentru a-și atinge scopurile. Bineînțeles că tînărul rege este principalul țel al tuturor acestor dorințe. Cele mai rare frumuseți și chiar și celelalte i se oferă, îl asaltează, îl asediază ; ambiția pe care o nutrește în secret orice femeie și orice fată este aceea de a-i cuceri favorurile, chiar trecătoare, și aceasta o fac fără nici un scrupul de conștiință. „Voi spune o dată pentru totdeauna — scria un observator bine informat, Primi Visconti¹ — că nu există doamnă de familie bună care să n-aibă ambiția de a deveni amanta regelui. Numeroase femei, măritate sau nu, mi-au declarat că nu-l jignesc nici pe soțul, nici pe tatăl lor, nici pe Dumnezeu, dacă ajung să fie iubite de prințul lor. Așa că trebuie să

¹ *Primi Visconti*, ambasador al Lombardiei pe lângă tronul Franței.

fim indulgenți cu regele, dacă îl vedem căzînd în păcat, cu atîția diavoli în jur, preocupați să-l ispitească. Dar ce e mai rău, este că familiile, tații, mamele și chiar unii soți, își fac o mîndrie din asta.“

Mai multe dintre domnișoarele de onoare ale reginei Ana de Austria, cum sînt domnișoara de La Mothe-Argencourt și domnișoara de La Mothe-Houdancourt, aceasta din urmă împinsă de contesa de Soissons în scopul de a o detrona pe La Vallière, au cunoscut favorurile tînărului zeu, înainte sau după căsătorie. El a umblat după domnișoarele de onoare ale reginei, cățărîndu-se pînă și pe burlanele de apă. Și-a avut romanul său de dragoste cu Maria Mancini¹, după moda lui *Grand Cyrus* (*Cirus cel Mare*) și a *Clélilei*². Dar rațiunea de stat i-a impus un sacrificiu penibil. A avut o slăbiciune pentru Olimpia Mancini³, altă „mazarinată“⁴, care se va strădui din toate puterile să-l acapareze și care, văzîndu-se abandonată, va intra în opoziție și va fi amestecată în Afacerea otrăvurilor⁵. Un moment, Ludovic al XIV-lea își aruncă privirile-i lacome pînă și asupra drăguței sale cumnate, Henriette d'Angleterre⁶ și ireparabilul s-ar fi produs dacă n-ar fi apărut La

¹ *Maria Mancini, prințesă de Colonna* (1640—1715), nepoata lui Mazarin, venită în Franța o dată cu acesta, a inspirat o vie pasiune lui Ludovic al XIV-lea.

² *Grand Cyrus* și *Clélia* fac parte din seria de romane celebre ale scriitoarei *Madeleine de Scudéry* (1607—1701), figură caracteristică a societății prețioaselor.

³ *Olimpia Mancini, contesă de Soisson* (1639—1708), sora Mariei Mancini. A fost mama lui Eugeniu de Savoia.

⁴ Mazarinete se spunea neopatelor lui Mazarin.

⁵ O serie de afaceri scandaloase, cu otrăviri, petrecute între anii 1670 și 1680, în care au fost amestecate La Brinvilliers, La Voisin și alte persoane de la Curte.

⁶ *Henriette-Anne Stuart, ducesă de Orléans* (1644—1670), fiica regelui Angliei, Carol I, și a Henriettei de France; este soția lui Filip de Orléans, fratele lui Ludovic al XIV-lea.

Vallière să-i ofere gingăşia preţioasă a unei pasiuni sincere şi totale.

În vremea aceea, Curtea era puţin numeroasă şi nici nu avea o reşedinţă fixă ; de la Luvru la Saint-Germain, de la Tuileries la Fontainebleau, de la Saint-Cloud la Chambord, ea trece rînd pe rînd prin toate locuinţele regale.

Intrigile sentimentale, tot mai încîlcite, continuă de la un palat la altul. Centrul lor este alcovul tinerei Henriette d'Angleterre, pe care toată lumea o plînge că a încăput pe mîinile lui Monsieur¹. Henriette e cochetă şi frivolă şi nu ştie să-şi respingă curtezanii. „Toţi bărbaţii nu se gîndesc decît să-i facă curte şi toate femeile, să-i placă“, scrie doamna de La Fayette². Pamfletele din Olanda povestesc cu încîntare şi exagerează chiar scandalurile de la Curtea Franţei. Madame³ primeşte misivele înflăcărâte ale contelui de Guiche, cel mai elegant dintre curteni, deşi anti-patic din cauza unei vanităţi insuportabile, şi frate cu acea doamnă de Monaco, unul din capriciile regelui. Lauzun⁴, acest omuleţ ambiţios şi vanitos, este vedeta doamnelor de la Curte, pe care de altfel le tratează cu o insolenţă de necrezut. Olimpia Mancini, contesă de Soissons, are ca amant pe un alt intrigant, marchizul de Vardes. Tot acest tineret libertin şi ateu nu se ocupă decît de intrigi ; doamna de La Fayette se trudeşte să le descurce, cu mare fineţe, în a sa *Histoire*

¹ Monsieur se spunea fratelui regelui, Filip de Orléans.

² Marie-Madeleine, contesă de La Fayette (1634—1693), autoarea romanului *Prinţesa de Clève* şi a *Memoriilor de la Curtea Franţei între anii 1688—1689*.

³ Madame se spunea soţiei fratelui regelui, deci Henriettei D'Angleterre.

⁴ Antonin Nompar de Caumont La Force, duce de Lauzun (1633—1723), mareşal al Franţei ; joacă, la Curte, un rol aventuros. Se căsătoreşte în secret cu La Grande Mademoiselle, verişoara primară a regelui.

de *Madame (Istoria Doamnei)*, care e cea mai bună mărturie despre Curtea galantă din 1660. O însoțitoare a La Vallièrei, domnișoara de Montalais, și ea domnișoară de onoare a Henriettei d'Angleterre, conduce intriga și înnoadă firele atât de strâns, încât socoate că numai ea singură le mai poate dezlega. După cele spuse de doamna de La Fayette, care, aflată pe lângă Henriette d'Angleterre, urmărise îndeaproape toate aceste treburi și putuse ajunge astfel la o serioasă cunoaștere a sufletului feminin, domnișoara de Montalais „avea multă minte, un spirit înclinat către intrigă și insinuare; bunul simț și rațiunea erau de parte de a-i călăuzi purtarea“. Fusesse odinioară la Curtea văduvei ducese de Orléans, confidenta primelor amoruri ale lui Bragelonne și Louisei de la Vallière.

Această codoașă incorigibilă începe prin a-l servi pe contele de Guiche¹ în planurile sale în legătură cu Madame. Ea îl introduce într-o zi în cercul Henriettei deghizat în ghicitoare. Îi citește acesteia, cu voce tare, scrisorile curtezanului, pe care Madame refuză să le primească, dar pe care le ascultă cu mare plăcere; domnișoara de Montalais le păstrează cu grijă, gândind să tragă cândva foloase de pe urma lor.

Neobosită, domnișoara de Montalais se amestecă în toate afacerile Curții; intervine pentru marchizul de Marmoutiers pe lângă domnișoara de Tonnay-Charante², viitoarea marchiză de Montespan și-o sfătuiește pe prietena ei, La Vallière, cum să se poarte cu regele. „Numai una din confidențele sale și ar fi

¹ *Armand de Gramont, duce de Guiche* (1638—1673), general, celebru prin intrigile sale galante.

² *Françoise Athénaïs de Rochechouart, marchiză de Montespan* (1640—1707), favorita lui Ludovic al XIV-lea, de la care are opt copii.

fost de ajuns, scria doamna de La Fayette, căci Montalais ştia tot despre toată lumea.“

Un incident întâmplat în primăvara anului 1662, la această Curte galantă, arată foarte bine atmosfera de aici ; este vorba de afacerea „scrisorii spaniole“. Contesa de Soissons, geloasă pe noua demnitate acordată prinţilor din casa de Lorrena şi furioasă văzându-se înlocuită de La Vallière în inima regelui, se gândi să-i facă cunoscut reginei legătura vinovată şi încă secretă a lui Ludovic al XIV-lea. Ajutată de marchizul de Vardes, amantul ei, ea redactează o scrisoare menită s-o piardă pe La Vallière ; contele de Guiche o traduce în spaniolă ; găsesc în camera bieteii Maria Tereza ¹ un plic provenind de la tatăl ei, regele Spaniei ; astfel, ei speră să abată bănuielile asupra denunţului. Scrisoarea, ca venită din Spania, este înmînată primei cameriste a reginei, care găsind-o suspectă, o citeşte, apoi o duce regelui. Ludovic al XIV-lea fu cuprins de o mînie violentă ; doamna de Navailles, suspectată pe nedrept, fu dizgraţiată. Numai după cîţiva ani Ludovic al XIV-lea va cunoaşte, prin Madame, pe adevăraţii vinovaţi. Domnişoara de Montalais va trebui atunci să se retragă la mînăstirea din Fontevreault, iar Vardes va fi aruncat în închisoare.

Marchizul de Vardes îşi pusese de altfel în gînd să-l înlocuiască pe contele de Guiche în chip de „adorator“ pe lîngă Madame şi manevrase cu dibăcie pentru ca acesta să fie îndepărtat de la Curte. Dar şireata Montalais păstra cu grijă scrisorile contelui de Guiche şi ale Henriettei. Înainte de a fi închisă, ea le dăduse amantului ei, un oarecare Malincorne, care spera să le folosească cumva în favoarea iubitei sale. Malincorne negocie deci înmînarea scrisorilor compromiţătoare. Le dădu lui Vardes, care-şi procură şi scrisorile

¹ *Maria Tereza de Austria*, fiica regelui Filip al IV-lea al Spaniei (1638—1683), soţia lui Ludovic al XIV-lea.

de răspuns ale contelui de Guiche. Înmînarea se făcu, între Vardes și Madame, în cursul unei întrevederi, în vorbitorul mînștirii Chaillot, întrevedere înlesnită de mama doamnei de La Fayette. Cele două pachete fură arse în același timp, fiecare gîndind să șteargă astfel orice urmă a acestei pasiuni vinovate. Totuși, se află mai tîrziu că domnișoara de Montalais, unelitoare dibace, alcătuisese o colecție din aceste scrisori și le păstrase „pe toate cele care erau importante...” Iată-ne deci în plin roman; Curtea Franței seamănă cu cea din Ecbatana sau din Suza, din *Marele Cyrus*. Regele și anturajul său nu se preocupă decît de intrigi amoroase.

Pînă acum, toate aceste legături rămîn secretul unui mic număr de inițiați; dar, începînd din 1664, La Vallière devine amantă „declarată”; la Curte se instalează scandalul public; Maria Tereza e batjocorită pe față; nu-i rămîne decît să se retragă în capela sa, ca să se roage și să plîngă.

Scandalul crește o dată cu venirea doamnei de Montespan, care împarte o vreme cu La Vallière atențiile regelui. În acea epocă, regele putea fi văzut circulînd în trăsura cu regina și cu cele două amante care-l urmau prin țară. La Curte se întrebuițează curent expresia „*les dames*” (damele). Primi Visconti scrie: „Regele trăia cu favoritele sale, cu fiecare în parte, ca într-o familie legitimă; regina primea vizitele lor și ale copiilor naturali, ca și cînd asta ar fi fost datoria ei, căci totul trebuia să se petreacă conform voinței regelui. Cînd asistau la slujbă, la Saint-Germain, amantele se așezau cît mai în ochii regelui, doamna de Montespan cu copiii ei în tribuna din stînga, în fața întregii lumi, iar cealaltă în dreapta; la Versailles, doamna de Montespan își avea locul ei acolo unde se citea *Evangelhia*, iar domnișoara de Fontanges stătea întotdeauna aproape de pupitrul

unde se citea *Apostolul*. Se rugau amîndouă, cu mătîniile sau cu cartea de rugăciuni în mînă, ridicîndu-și ochii în extaz, ca niște sfinte. În sfîrșit, „Curtea este cea mai frumoasă comedie din lume“.

Saint-Simon¹ judecă cu și mai multă severitate, „acest tîmbălău care răsună, cu oroare, pînă dincolo de granițele țării și oferă lumii spectacolul nou, a două amante deodată... fără să mai socotim și aventurile trecătoare...“

Desfrîul regal autorizează o încălcare generală a bunei cuviințe, la această Curte tînără, unde Tréville-ii, Rohan-ii, Brienne-ii, Guiche-ii, toți lacomi de plăceri, se aruncă în tot soiul de povești de dragoste, în intrigi și în coterii, cu o pasiune turbată. Mai ales La Vallière este obiectul a mii de mici comploturi care tind să o discrediteze în fața regelui. Naiva fată nu va putea să evite întotdeauna capcanele care i se întind. Regina-mamă dezaprobă aceste excese, încercă să salveze aparențele, dar nu-i poate împiedica pe cei din jur să urmeze exemplul fiului său. Din fericire, Curtea este puțin numeroasă în această epocă, ceea ce ușurează deplasările și limitează răul doar la membrii casei regale, la regine și la prinți. Ducele de Enghien scrie reginei Poloniei, la 27 iunie 1664 : „Aici nu sînt aproape de loc femei, iar bărbați foarte puțini. Niciodată Curtea n-a fost așa de mică și aproape că nu știi cu ce să te ocupi.“ Jocul nu este încă la modă ; așa că pentru această tinerime pasionată, dragostea rămîne marea preocupare. Și frumoasele doamne nu ezită, pentru a-l atrage pe Cupidon de partea lor, să caute „elixir de dragoste“ în

¹ *Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon* (1675—1755), scriitor, autorul unor *Memorii celebre*, care cuprind anii 1694—1723, unde povestește toate incidentele de la Curte și face portretele principalelor personaje ale vremii. Stil puternic, plin de imagini, dar umbrit de pîrtiniri nobiliare.

laboratoarele dubioase ale lui Voisin și ale acoliților lui. Curtea Franței începe să se învâluie într-o atmosferă de capă și spadă.

Distracțiile și jocul formează cortegiul obișnuit al dragostei. Astfel încât Curtea lui Ludovic al XIV-lea devine teatrul unor serbări splendide, reînnoite fără încetare; președintele din Périgny, Saint-Aignan și Benserade își petrec vremea cu perfecționarea balletelor, cu versuri în care preamăresc frumusețea eroinelor zilei; baluri, mascarade, opere, comedii, vânători sînt tot atîtea spectacole oferite de rege aceleia căreia el vrea să-i placă.

La început, totul se făcea pentru seducătoarea Henriette d'Angleterre. La Fontainebleau, ea era regina distracțiilor; bucuria strălucea în jurul ei. „Dispunea de orice motiv de petrecere; toate se făceau pentru ea și se părea că regele nu se bucura decît de bucuria ei... Madame făcea baie în toate zilele...; după supeu se urcau în călești și, în sunetul viorilor, se duceau să se plimbe o parte din noapte în jurul canalului“, scrie doamna de La Fayette.

Apoi lucrurile s-au schimbat, o dată cu intrarea în grații a Louisei de la Vallière. Celebra serbare din 1662, organizată oficial pentru a sărbători nașterea Delfinului, era mai ales destinată s-o uimească pe Tourangelle¹. S-au dansat atunci cinci cadriluri; regele a apărut ca împărat în fruntea romanilor, în cap cu o cască împodobită cu diamante și avînd în vîrf un panăș enorm de pene de culoarea focului; fratele său conducea cortegiul perșilor, prințul de Condé² pe acela al turcilor, ducele de Enghien pe al indienilor.

¹ *La Tourangelle* se spunea Louisei de la Vallière, fiindcă era originară din provincia Touraine.

² *Louis, Prinț de Condé* (1621—1686), unul din cei mai mari generali ai lui Ludovic al XIV-lea, distins în multe războaie.

lor, ducele de Guise pe al americanilor. Costume strălucitoare, defilare perfectă a cailor, toate frumoasele curții puteau să-și admire cavalerii în pozele cele mai avantajoase.

Cea mai strălucitoare din aceste serbări a fost însă cea cunoscută sub numele de *Plaisirs de l'île enchantée* (*Bucuriile insulei fermecate*), care fusese dată în cinstea Louisei de La Vallière. Ea a durat o săptămână întreagă, în primăvara anului 1664 și a reunit șase sute de invitați. Păstrăm despre această serbare o relatare amănunțită, împodobită cu gravuri frumoase de Israel Silvestre¹, relatare care ne ajută să-i admirăm splendoarea. Tema acestor serbări era împrumutată din *Orlando furioso* de Ariosto, roman vestit, pe care Prețioasele² îl aduseseră iar la modă.

În palatul vrăjitoarei Alcine, Ludovic al XIV-lea îl întruhipa pe paladinul Roger, urmat de personaje simbolice reprezentate de comedianții trupei lui Molière și de cei de la palatul Bourgogne. În cursa inelelor, premiul era câștigat de marchizul de La Vallière, fratele favoritei, și el consta dintr-o spadă și un centiron împodobite cu diamante, pe care i le înmîna regina-mamă. Saint-Aignan și Benserade răspundeau de balet; muzica era a regelui; lui Vigarini, meșter prestigios de decoruri și mașini, i se datora focul final de artificii, foc care incendia palatul Alcinei; trupa era a lui Molière, care juca *La princesse d'Elide* (*Prințesa din Elida*), *Tartuffe* și *Le mariage forcé* (*Căsătoria silită*); natura însăși, care oferea cadrul unic al palatului de la Versailles, toate contribuiseră

¹ Israel Silvestre (1621—1691), desenator și gravor francez. evocator al monumentelor pariziene din vremea domniei.

² „Prețioasele” sînt doamne care se distingeau prin eleganța manierelor și a limbajului, formînd un adevărat curent în secolul al XVII-lea, de care-și bate joc Molière în comedia sa *Prețioasele ridicole*.

spre a da o strălucire fără egal acestor serbări de dragoste.

Patru ani mai târziu, o altă stea se ridicase pe firmamentul regal, marchiza de Montespan. Ludovic al XIV-lea profită de încheierea unei păci, pentru a da și în cinstea ei o serbare măreață; ea s-a numit *Le grand divertissement royal de Versailles* (Marea serbare regală de la Versailles) și s-a desfășurat la 18 iulie 1668. Darea de seamă amănunțită din *Gazette*¹, povestirea doamnei de Scudéry și a lui Félibien², ilustrată de gravurile lui La Pautre ne-au păstrat amintirea acestei serbări. Gustări, dineuri, focuri de artificii încântară pe invitați; aceștia erau, de data aceasta, în număr de trei mii, care, comparați cu cei șase sute din 1664, ne îngăduie să urmărim evoluția Curții. Molière jucă atunci, cu multe aluzii, *Georges Dandin*: e adevărat că domnul marchiz de Montespan se retrăsese la moșiile sale.

Toată lumea aplaudă aceste serbări mărețe, care necesitară cheltuieli enorme; numai ambasadorul din Turin, marchizul de Saint-Maurice, bombăni în darea sa de seamă: „Niciodată nu s-au văzut jocuri de apă mai frumoase și nici mai încântătoare focuri de artificii; acestea l-au costat pe rege mai mult de cinci sute de mii de livre. Toată lumea zicea că ar fi făcut mai bine să fi dat acești bani soldaților reformati. Doamnele și bărbații de familie mai cu seamă, au făcut cheltuieli excesive, s-au văzut negustori care au vândut dantelă de Franța în valoare de cincisprezece mii de livre; un singur negustor a

¹ *Gazette*, jurnal întemeiat de Théophraste Renaudot în 1631, sub patronajul lui Richelieu; devenită în 1762 *Gazette de France*, își încetează apariția în 1914.

² *André Félibien* (1619—1695), arhitect și istoriograf, autorul unei lucrări despre viața și operele celor mai însemnați pictori vechi și moderni.

vîndut de optzeci de mii de livre. Cît despre mine, pentru soția, fiica și copiii mei, am cheltuit patru mii de livre și, după părerea mea, niciodată n-am făcut o cheltuială așa de fără rost ; mă consolez, pentru că cu nebunii trebuie s-o faci și tu pe nebunul."

Aceste nebunii și această risipă erau generale ; toată lumea era prinsă în acest vârtej de plăceri și de petreceri, care ținură pînă la sfîrșitul domniei răsunătoare a doamnei de Montespan ; scrisorile prințului de Condé și ale ducelui de Enghien, precum și relațiile ambasadurilor sînt pline de descrierea acestor distracții regale. Domnul de Saint-Maurice scria, la 16 ianuarie 1671 : „Aici nu se vorbește decît despre petreceri și fiecare se ruinează pentru a lua parte la ele. Sîmbătă se va dansa marele balet și săptămîna viitoare se va petrece la Vincennes ; vor fi trei zile, una după alta, de serbări ; în prima zi, toți vor fi îmbrăcați ca de oraș, în a doua, ca de vînătoare, în a treia zi, mascați ; nu se cruță nimic pentru a apărea cît mai bine". Și din nou șase luni mai tîrziu : „Niciodată lumea nu s-a distrat la Curte ca acum la Fontainebleau ; regele iese adesea cu doamnele, la plimbare, în diferite locuri din pădure, de unde privesc vînătoria și o urmăresc din caleașcă ; cadourile curg din toate părțile, concertele, vocale, instrumentale, marea bandă de viori..."

Timp de douăzeci de ani, intimii regelui trăiră astfel într-un vis de feerie și de plăceri. Regele, îndrăgostit, dădea tonul și Curtea Franței îl urma. Tineretul se dăruia cu toată inima. Succesele armatelor regale justificau aceste petreceri somptuoase. Este epoca triumfului, apoteoza Regelui-Soare. Se putea crede și spera că această viață galantă și veselă va dura încă mulți ani. În 1680, regele e în plină vigoare, n-are decît patruzeci și doi de ani și se isprăvește zidirea castelului de la Versailles, în cinstea lui.

Cu toate acestea, viața se va schimba brusc ; doamnei de Montespan îi urmează doamna de Maintenon și petrecerii veșnice îi urmează o retragere cuvioasă, plictisitoare și apăsătoare, care va lăsa impresia că a atras după sine nenorocirile publice și necazurile personale ale regelui. Curtea își pierde, înainte de vreme, tinerețea turbulentă și se cufundă în plictisala unei rutine monotone.

★

În 1682, Ludovic al XIV-lea se instalează la Versailles și părăsește definitiv o capitală pe care n-a iubit-o niciodată. El nu va mai pune piciorul aici din 1693 pînă în 1700 ; ultima lui vizită la Paris datează din 1706. O dată cu instalarea la Versailles începe, pentru Curte, o viață cu totul deosebită de cea pe care am evocat-o. Regele nu are încă patruzeci și patru de ani, dar în secolul al XVII-lea oamenii îmbătrîneau mai repede decît în zilele noastre ; „moșnegii“ lui Molière sînt de-abia trecuți de patruzeci de ani. Sub influența crescîndă a doamnei de Maintenon, cu care se va căsători îndată ce va rămîne văduv, Ludovic al XIV-lea nu se mai gîndește decît la mîntuirea sufletului. Partidul catolic și clerul triumfă și culeg în sfîrșit roadele atîtor ani de eforturi. S-au terminat serbările, parăzile, amantele și scandalurile. Din punct de vedere spiritual, asistăm deci la o schimbare completă a regelui și, natural, aceasta aduce după sine și o schimbare a curtenilor care, din libertini, devin credincioși. Din punct de vedere politic, găsim aceleași preocupări : este epoca în care se pregătește Edictul din Nantes¹ și toate măsurile de ri-

¹ Edict semnat de Ludovic al XIV-lea la Fontainebleau, la 18 octombrie 1685, prin care suprima toate drepturile religioase acordate protestanților de regele Henric al IV-lea prin actul din 15 aprilie 1598, în care se permitea cultul protestant în Franța.

goare, unele foarte severe, care-l însoțesc. Cu cât înaintăm în evoluția domniei, cu dificultățile ei financiare, mizeriile și revoltele, înfrîngerile militare, doliurile, cu atît se accentuează caracterul posomorît al acestei Curți care îmbătrînește și a cărei poftă de petrecere, prea mult timp înăbușită, va izbucni din nou sub Regență ¹.

Viața curtenilor fu deci profund modificată. Fanteziei dezlănțuite îi urmează domnia unei etichete rigide, care-i va încremeni pe figuranții de la Versailles în aceleași gesturi. La Curte, este întrebuintat un personal foarte numeros; dacă socotim toate „casele” prinților, soldații, lacheii, negustorii, paraziții, ajungem la un total de aproape zece mii de persoane care gravitează în jurul castelului. Versailles devine o vastă mașină reglată ca un mecanism de ceasornic; în fiecare zi, la aceeași oră, se asistă la scularea regelui, la rugăciunile regelui, la dîneul regelui, la vînătoarea regelui, la supeul regelui, la culcarea regelui. Chestiunea cea mai importantă e să se știe cine-i va prezenta cămașa, la sculare, cine-i va ține lumînarea, la culcare. Fiecare manevrează săptămîni pentru a-și obține rîndul la această onoare de o clipă sau pentru a pune mîna pe faimosul brevet ce dădea dreptul de a purta acel „costum strîns pe corp”, care scutea de impozite. Regele știe să dea preț acestor mici hatîruri. „Știa, spune Saint-Simon, că n-avea prea multe favoruri de împărțit, ca să fie veșnic adulat. Le înlocui deci cu mici atenții zilnice, pe care le avea oricînd la îndemîna. Nimeni n-a fost mai ingenios decît el în a inventa aceste mici atenții și distincții care iscau atîtea speranțe și-i asigurau recunoștința.”

¹ Ludovic al XV-lea fiind minor, regentul e Filip de Orléans, nepot al lui Ludovic al XIV-lea.

Regele-Soare nu mai este tînărul zeu galant, croul de roman de altădată, în jurul căruia se înnodau mii de intrigi politice și amoroase. E o divinitate sclerozată, careia lumea, plictisită, îi aduce totuși tămîia zilnică. Atmosfera devine apăsătoare și toți regretă, în tăcere, plăcerile pierdute.

Încet, regele și-a ajuns scopurile : a îmblînzit și și-a aservit definitiv nobilimea ; aceasta se ruinează pentru a-și ține rangul la Curte și nu trăiește decît din dărnicia și din pensiile regale ; singurul ei rol este să fie de față, mereu prezentă, ca să alcătuiască cortegiul maiestății-sale. „El a constrîns, încet-încet, pe toată lumea să depindă cu totul de bunăvoința sa, ca să poată trăi“, mai spune Saint-Simon. Departe de Curte, nobilimea lîncezește. Stendhal avea dreptate să scrie : „Capodopera lui Ludovic al XIV-lea a fost să creeze această plictiseală a exilului“. Îndepărtată din politică în avantajul marilor familii burgheze, nobilimea nu mai participă la puterea reală ; e înlăturată orice primejdie a unei noi Fronde pe care evenimentele din 1649—1652 a întipărit-o în mintea lui Ludovic al XIV-lea copil. Toată politica lui internă a avut ca scop să facă imposibilă repetarea unor asemenea evenimente.

Ceea ce domină, la Versailles, la sfîrșitul secolului, este plictiseala ; nimeni nu îndrăznește să se plîngă cu glas tare, dar fiecare suspină pe ascuns. Corespondența particulară ne oferă, în această privință, numeroase dovezi. Nu mai există loc pentru fantezie, pentru neprevăzut, în această „rutină“ a Curții, care face din viața regelui un spectacol permanent și lipsit de surprize. Doamna de Maintenon scrie în 1705 : „Înainte de a fi la Curte nu cunoscusem niciodată plictiseala, dar de cînd sînt, știu bine ce înseamnă.“

Ruinată de cheltuielile pentru toalete, masă și joc, lîncezind de plictiseală, această Curte fără ocupație

își va îndrepta atenția spre afaceri. Acesta este unul din aspectele mai puțin cunoscute și totuși foarte caracteristice. Nobilimea trebuie să-și procure bani cu orice preț, ca să-și mențină felul de viață ruinator, fastul exterior, fără de care ar fi fost discreditată. Simplul fapt de a fi admis la Curte constituie un capital, pe care trebuie să-l fructifici. Fiecare își exploatează influența pe lângă rege, miniștri, sau pe lângă funcționarii acestora. Solicită foloase pentru prietenii lor ; devin „dătători de sfaturi“, adică pîndesc toate locurile, toate succesiunile vacante ale hughenotilor sau ale condamnaților și le semnalează celor interesați. Fac recomandări pe cererile adresate regelui : toate acestea în schimbul unei retribuții cinstite. Se instituie astfel, la Curte, un trafic considerabil de bani, destul de necurat, în jurul tuturor slujbelor, al tuturor monopolurilor, al tuturor favorurilor regale.

Scriind domnului de Saint-Mars, care avea să ia conducerea Bastiliei, ministrul Barbezieux ¹, după ce-i fluturase pe dinaintea ochilor cele 25 000 de livre care i se cuveneau ca leafă, nu ezită să-i facă cunoscut „profitul ce se poate scoate de obicei din ceea ce dă regele pentru întreținerea prizonierilor, profit care poate deveni considerabil“, ceea ce de altfel n-a ignorat nici domnul de Saint-Mars, care-a făcut o avere imensă în lunga sa carieră de temnicer.

Se negociază funcțiile militare, schimbările de garnizoană. Un căpitan oferă 600 de livre pentru a părăsi Alsacia ; eliberarea de prizonieri, afacerile matrimoniale, totul se plătește ; persoane bine plasate au meseria de a obține pensii, în schimbul unui pro-

¹ *Louis Le Tellier, marchiz de Barbezieux* (1668—1701), fiul lui Louvois, ministru de război din 1691.

centaj ; marchizul de Dangeau¹, îmbogățit la joc, facilitează căsătorii legitime și chiar nelegitime ; fiecare își precupețește partea sa de influență cât e ziua de lungă. Și acest trafic de intrigă merge adeseori pînă la excrocherie curată : arhivele Bastiliei stau mărturie celor spuse. Un Saint-Simon, duce și mare senior, cumpărînd un regiment, găsește firesc să plătească, în afară de prețul net de 22 000 de livre, un comision de 3 500 de livre ca „drept de înștiințare” pentru acela care i-a semnalat afacerea.

Contesa de Fiesque se face luntre și punte să procure, pentru un beneficiu de 2 000 de livre, un loc de căpitan de fregată. Corupția pătrunde în administrație, sub ochiul indulgent al miniștrilor. Înseși favoritele participă la aceste afaceri suspecte. Numărul cererilor recomandate de domnișoara de La Vallière este extraordinar ; ne putem închipui că ea scotea din asta cadouri substanțiale. Doamna de Montespan și sora ei, doamna de Thianges, revendică cu strășnicie și obțin, disprețuind orice drept, o parte importantă din veniturile măcelăriilor pariziene. Marchiza primește un șperț de 2 000 de livre de la d'Aquin, căruia i-a procurat locul de prim-medec al regelui. Nu există beneficii mărunte. Prințesa d'Harcourt, una din principalele femei de la Versailles, pe deasupra jucătoare și trișoare celebră, primește 2 000 de scuzi de la ducesa de Lude, pentru ca aceasta să fie admisă la recepțiile de la Marly. „Ocupația ei era să facă afaceri începînd de la un scud pînă la sume exorbitante.” Mareșala de Noailles² primește, în 1703, 50 000 de livre de la Compania Saint-Gobain, iar

¹ *Philippe de Courcillon, marchiz de Dangeau* (1638—1720), memorialist francez, autorul unui *Jurnal*, de care s-a servit Saint-Simon în redactarea *Memoriilor* sale.

² *Mareșala de Noailles* (1650—1708), soția mareșalului Anne Jules de Noailles, guvernator în Languedoc.

fiica ei, ducesa de Guiche¹, câștigă 25 000 de scuzi într-o singură afacere, impozitul pe gunoi și pe feli-nare. Ambasadorii străini participă și ei la aceste afa-ceri ; Primi Visconti scrie în *Memoriile* sale : „Doi librari îmi promiseseră 400 de monede de aur pe an dacă le procuram privilegiul de a tipări o culegere săptămînală cu tot ce se întîmpla la Paris ; regele îmi acordă această favoare...” Însăși familia regală este atinsă ; Monsieur propune regelui, în 1695, să facă o cercetare asupra afacerilor furnizorilor arma-tei, sperînd să primească, cu această ocazie, un mi-lion. Prinți și prințese, doamne de onoare, cameriste, valeți, toată lumea face trafic. Ascultați-o pe doamna de Motteville² : „Casa regilor este ca un târg mare, în care trebuie neapărat să faci trafic, pentru ca să-ți ușurezi viața și să asiguri interesele celor de care sîntem legați prin datorie sau prietenie“.

Este vîrsta de aur a bancherilor, a fermierilor ge-nerali, a partizanilor, denunțați de La Bruyère ; re-gele însuși este în mîinile unui Samuel Bernard³, a cărui avere se cifrează la 60 de milioane ; acești mî-nunitori de bani sînt văzuți înzestrîndu-și fetele cu 400, 500 și chiar 700 000 de livre ; nobilimea sără-cită aleargă după aceste dote extraordinare ; ducele de Gesvres se căsătorește cu fiica lui Boisfranc, un Cossé cu cea a lui Béchameil. Acești noi îmbogațiți acaparează toate funcțiile, pe care le plătesc fără să discute ; dacă bunicul era un negustor modest, iar tatăl un bancher bogat, fiul va obține un loc în Parlament. Alături de acești regi ai finanțelor, pe

¹ Ducesa de Guiche, soția lui Armand de Gramont, duce de Guise.

² Françoise Bertaut de Motteville (1621—1689), memorialistă, a scris *Memorii* despre regina Ana de Austria, soția lui Ludovic al XIII-lea, a cărei cameristă a fost.

³ Samuel Bernard (1651—1739), bancher, împrumutînd ade-seori pe Ludovic al XIV-lea și al XV-lea.

coridoarele de la Versailles dă tîrcoale o bandă suspectă de financiari dubioși, de aventurieri în căutarea norocului, pe care nu-i deranjează scrupulele. Se creează societăți, asociații clandestine pentru exploatarea funcțiilor noi, pe care regele nu încetează a le înființa. Iată un exemplu autentic : se propune regelui înființarea a zece locuri prezidiale ; un secretar al lui Pontchartrain¹, informator oficial, care de altfel va sfîrși la Bastilia pentru excrocherie, înființează o mică societate. El se înțelege cu un bancher, Bourvalais, și cu un abate, Lignel, care, prin intermediul marchizei de Civry, trebuie să procure o audiență la un intendent de finanțe, domnul Dubuisson sau domnul d'Armenonville. Mareșala de Rochefort, doamnă de onoare a reginei, intră în afacerea pe care trebuie s-o prezinte ministrului Barbezieux. Alte doamne de la Curte vor servi ca intermediare pe lângă Pontchartrain. Toți miniștrii sînt astfel înșelați, asaltați. Dacă afacerea reușește, aceste înalte doamne vor fi răsplătite cu larghețe. Cei care au pus la cale afacerea se angajează printr-un contract în regulă : „Promitem și ne obligăm să plătim în mod solidă suma de 40 000 de livre pentru osteneala și interesul pe care ele (doamnele de la Curte) au promis să și le dea pe lângă Monseniorul Controlor al Finanțelor, pentru ca prin creditul și prin protecția sus-numitelor doamne, acesta să obțină o reușită grabnică în privința celor zece locuri prezidiale și cancelariilor prezidiale a căror înființare o propunem noi, cu condiția să ni se reamită a zecea parte din aceste tratate...” Simți oarecare îngrijorare citind în josul contractelor numele celor mai mari familii din Franța, Rohan, Noailles, Lorraine.

¹ *Louis Phélypeau, conte de Pontchartrain* (1643—1727), om politic și controlor general al finanțelor între 1689—1699, secretar de stat la marină și la Curte între 1690—1699 și cancelar între 1699—1714.

Regele nu poate ignora traficul care se instituie în jurul tuturor favorurilor pe care le acordă unora și altora ; dar chiar și aceasta intră în jocul său politic ; e un mijloc sigur de a ține în mână toată lumea asta interesată, care gravitează în jurul său. În dosul fastului și strălucirii de la Versailles, izvor al tuturor favorurilor și averilor, se străvede astfel înverșunarea generală dezlănțuită în jurul beneficiilor, licite sau ilicite ; ghicești o întreagă lume suspectă de intermedieri veroși, de oameni de afaceri strîmtorați și fără scrupule, care, cu complicitatea întregului personal de la Curte, dă din coate pentru a ajunge la ceea ce se numea pe atunci „farfură cu unt“.

Toată lumea aceea nu și-ar putea totuși petrece timpul numai cu aceste afaceri bănești. Regele însuși simte nevoia să-și distreze curtenii, sclavii gloriei sale. Pentru asta, există mai întâi jocul, care se practică cu pasiune, cu frenezic și nu totdeauna în mod cinstit. Se trișează adeseori, chiar la masa regelui. D'Antin, fiul doamnei de Montespan, Langée, fiul unui perceptor și al unei cameriste a reginei, Gramont, faimosul trișor, și Dangeau, supranumit „valetul de caro“, care și-a făcut averea la joc, de altfel în mod cinstit, formează „careul damei de pică“, curățind toate mesele de joc. *Reversi-ul*, *lansquenet-ul*, *basetul*, *farraonul*, *treizeci și patruzeci*, toate jocurile sînt bune pentru distracție și mai ales pentru cîștig. Am spus că Dangeau își făcuse din joc o adevărată profesiune. De la ora trei la șase juca cu sîrguință, fără să-l poată opri nimic și nimeni. „Cu asta și-a cîștigat toată averea și toate slujbele“, spune marchizul de Saint-Maurice. Dibăcia lui o făcea pe doamna de Sévigné¹ să-l admire : „Îl priveam pe Dangeau jucînd și mă

¹ Marie de Rabutin-Chantal, marchiză de Sévigné (1626—1696), autoarea *Scrisorilor* adresate fiicei sale și altor persoane, care conțin detalii interesante asupra moravurilor vremii.

gîndeam cît sîntem noi de proști pe lîngă el. Nu-și urmărește decît interesul și cîștigă acolo unde ceilalți pierd... Astfel 200 000 de franci în zece zile, 100 000 de monede de aur într-o lună, toți acești bani se înscriu în caietul său de socoteli." Monsieur și Delfinul, doamne înalte ca prințesa de Montauban, marchiza de Chaulnes nu se gîndesc decît la cărțile de joc. Prințesa de Harcourt, pe care am întîlnit-o printre principalele doamne de la Curte, cere la joc un adaus de fonduri. Pentru a forța destinul, ea ajută cu plăcere hazardului : „Îndrăzneala ei de a fura la joc era de neconceput, spune Saint-Simon ; la *lansquenel* era evitată ; la *hombre* fura cît putea". După jocul regelui, partidele se reluau la domiciliul jucătorilor. Ducesa de Ferté, care avea să-și sfîrșească zilele în exil, deschisese acasă un tripou ; jucînd *hombre*, îl jefuise pe măcelar, pe brutar, pe servitorii săi. „Îi trișez, zicea ea, dar și ei mă fură !"

În același timp, pierderile înregistrate la joc constituiau pentru rege prilej de noi dărnicii, și un mijloc de a-și avea curtenii la dispoziție ; în 1675, el plătește 40 000 de scuzi datorii de joc lui Monsieur ; în 1699, 50 000 de livre Delfinului. Ascultați-l pe Primi Visconti : „Jocul preferat al reginei este *hombre* ; dar ea e așa de nepricepută, încît pierde mereu ; prin jocul de cărți organizat de regină este întreținută biata prințesă d'Elbeuf. Acest joc, oricît de puțin s-ar prelungi, constituie cea mai frumoasă rentă a Curții. Domnișoara d'Elbeuf căuta întotdeauna să se asocieze cu domnișoara de La Motte, astăzi marchiză de Vieuville, și cu altele, împotriva reginei. Este un cusur general al Curții, mai ales la femei ; nu se știe ce înseamnă o simplă conversație ; se caută mereu un profit, unul ici, altul dincolo."

Zadarnic predicatorii stigmatizează această furie a

jocului, inspirată de Infern. Bourdaloue¹ își sparge pieptul în van : „Un joc fără măsură și fără rost, zice el, care nu mai este pentru voi o distracție, ci un trafic, o înrobire, o pasiune, o turbare și o furie, dacă îndrăznesc să vorbesc astfel și care are ca urmare uitarea datoriilor, neglijarea casei, risipirea veniturilor, înșelăciuni nedemne, pungășii cauzate de pofta de câștig, violențe, înjurături, disperări“. Lumea îl ascultă și se întoarce din nou la masa de joc.

Începînd din 1692, jocul este fixat de la ora șase la zece în zilele de „apartament“, care sînt lunea, miercurea și sîmbăta. În aceste zile, toți sînt obligați să fie acolo, să se arate, să joace, să asiste la partida de biliard a regelui, să participe la loteriile regale. Saint-Simon consemnează dorința regelui ca toți să asiste la aceste reuniuni ; „Mai întîi, era muzica ; apoi, în toate camerele, mese, gata pentru orice fel de joc ; un *lansquenet* la care Delfinul și Monsieur jucau întotdeauna ; într-un cuvînt, deplină libertate să faci partide cu cine voiai, și să ceri mese dacă toate erau ocupate ; dincolo de biliard se afla o cameră destinată răcoritoarelor și totul era perfect luminat. După ce începea această distracție, venea și regele și juca și el cîtva timp, dar el voia mai ales să se afle acolo toți curtenii lui, care se întreceau care mai de care să-i placă. În acest timp el își petrecea serile la doamna de Maintenon, lucrînd cu diferiți miniștri.“

Dar însuși Ludovic al XIV-lea simte nevoia de a varia din cînd în cînd felul în care se desfășoară eticheta la Curte. Pentru a le răsplăti sîrguința, curtenii au dreptul la oarecare libertate. Pentru aceasta, există micile recepții intime de la Trianon și

¹ *Louis Bourdaloue* (1632—1704), predicator, autor a zece serii de predici celebre, pronunțate între 1670—1693.

mai ales de la Marly, castel pe care regele l-a construit ca să primească acolo un număr restrîns de persoane. A fi admis în acest loc, însemna unul din cele mai mari favoruri, căci suveranul întoarnete el însuși lista invitaților. Cererea se face la sculara regelui : „Marly, Sire !“

La Marly, lepădînd jugul eichetei, monarhul trăiește un moment cu iluzia că nu e decît un particular care-și primește prietenii. Locuința este foarte mică ; un singur salon octogonal, înconjurat de săli mici și de buduoare, toate la aceeași înălțime, deschizîndu-se spre grădină și boschete. Cînd toată lumea s-a adunat, înainte de plimbarea în parc, suveranul pronunță cuvîntul solemn : „Pălăria, domnilor !“

Este semnalul așteptat ; fiecare își acoperă capul și simte deodată o libertate efemeră ; plimbarea și conversația devin libere, poți să-l urmezi sau să-l părăsești pe rege. Încetezi pentru o clipă să joci mereu rolul de figurant în aceeași piesă.

Din fericire, există și alte cercuri, care înlocuiesc Curtea regală și oferă, cel puțin în lipsa stăpînului, un refugiu provizoriu curteanului. Doamna de Montespan își are castelul ei personal, la Clagny, construit de Mansard¹ în 1674 ; dar nu va fi terminat decît în 1685, cînd stăpîna va fi dizgrațiată. Totuși, dacă aici recepții, la care vin să joace și să-i facă curte toți cei care au ceva de cerut favoritei, și cine n-are cîte ceva de cerut ?

La Saint-Cloud, la Villiers-Cotterets sau la Palais-Royal, unde este adăpostită o minunată colecție de tablouri ale măestrilor olandezi, disprețuită de Ludovic al XIV-lea, Monsieur este acasă la el.

¹ *Hardouin Mansard* (1646—1708), primul arhitect al lui Ludovic al XIV-lea. A construit Sala Oglinzilor din palatul de la Versailles, Domul Invalizilor, Piața Vendôme, castelul din Marly. De la el vine numele de „mansardă“.

Prințesa Palatină¹, greoaia Liselotte, a înlocuit-o pe grațioasa și fina Henriette d'Angleterre. Grasa nemțoaică nu se potrivea cîtuși de puțin cu efeminatul ei soț. Ea nu-i va ierta acestuia legătura scandaloașă cu cavalerul de Lorraine, centrul intrigilor micii Curți a lui Filip de Orléans, unde neînțelegerea conjugală nu va întîrzia să izbucnească. Totuși, Palais-Royal nu mai avea pentru curteni atracția din vremea plăcutei și cochetei Henriette. Neglijată de rege, Palatina își consacră toată forța unei uri virulente și tenace împotriva doamnei de Maintenon, pe care o numea în limbajul ei vulgar „bătrîna maimuță”. Liselotte nu va izbuti să creeze o atmosferă plăcută la Palais-Royal.

Se respira mai liber într-un alt cerc, acela al Delfinului, la Meudon. Delfinul avea ca amantă pe domnișoara Choin, o fată mică și urîtă, dar plină de spirit; fusese domnișoară de onoare a prințesei de Conti. Zadarnic rugase regele pe fiul său să rupă această legătură nedemnă de el; Monseigneur², personaj jalnic, pe care nici Bossuet³ nu reușise să-l cioplească, dădu dovadă în această împrejurare de îndărătnicia și încăpățînarea celor slabi. Ținu piept regelui și se întîlni din nou cu domnișoara Choin, înlăturată o vreme de la Curte. Aceste vizite se făcuseră mai întîi în secret; cîțiva intimi doar, ca

¹ *Charlotte-Elisabeth de Baviaria*, prințesă palatină, a doua soție a lui Filip de Orléans, după moartea Henriettei d'Angleterre.

² *Monseigneur* se spunea Delfinului, moștenitorul tronului, fiul lui Ludovic al XIV-lea.

³ *Jacques Bénigne Bossuet* (1627—1704), prelat, scriitor și orator. A fost preceptorul Delfinului, pentru care a scris *Discours sur l'histoire universelle* (*Discurs asupra istoriei universale*). Susține politica religioasă a regelui împotriva protestanților. Lucrările lui îl consacră drept unul din marii scriitori clasici francezi.

ducele și ducesa de Bourgogne, ducele de Berry, ducele de Noailles, erau admiși acolo ; aceste reuniuni se numeau „*Parvulo de la Meudon*“. Încet-încet, abila domnișoară Choin își consolidează situația ; din pod, unde se ascundea la început, ea trecu în apartamentul cel mare și deveni o adevărată favorită, recunoscută de toată Curtea. „*Putoarea de Choin*“, cum spune Saint-Simon, devenise o Delfină în miniatură. Poate că o lega de Monseigneur o căsătorie secretă. Ceea ce e sigur, este că umila fiică de judecător din Bourg-en-Bresse știu să-și cucerească un loc de prima mână. Saint-Simon atestă că „era alături de Monseigneur, la fel ca doamna de Maintenon alături de rege“. Cercul pe care ea îl prezida cu grație și simplitate se opunea celui al ducelui de Orléans ; curtenii își pregăteau pe lângă ea un viitor, pe care moartea prematură a Delfinului avea să-l zădărnicească. „Toate speranțele de viitor se îndreptau spre ea.“

Intrigile galante însoțeau, natural, combinațiile politice ; cu toată urîtenia proverbială, domnișoara Choin avea adoratori ; mareșalul d'Huxelles i-a făcut o curte insistentă și ridicolă, trimițându-i capete de iepuri pentru cățeaua sa...

Astfel, mai multe cercuri, Clagny, Saint Cloud, Meudon, Marly, distrau oarecum pe curteni, după viața plictisitoare de la Versailles ; dar ei nu puteau rămâne acolo decât puțin timp, căci trebuiau să se arate fără încetare la Versailles, să-și păstreze locul și rangul pe lângă rege, sub pedeapsa de a deveni niște necunoscuți și de a lăsa să le scape vreo favoare. Nu, cu siguranță, meseria de curtean — căci era în adevăr o meserie — nu era prea sigură și cei care o invidiază sînt departe de a-i bănuî constrîngerile.

DECORUL STRĂZII

În timpul lui Ludovic al XIV-lea, Parisul era încă un oraș foarte mic. Ca să ți-l închipui, trebuie să faci abstracție de toate cartierele actuale noi și să ți-l înfățișezi delimitat la nord de actuala linie a bulevardelor care, de la poarta Saint-Antoine pînă la poarta Saint-Honoré, urma aproape vechea așezare de pe vremea lui Carol al V-lea¹; la sud de modernele bulevarde Saint-Germain, Picpus, Montmartre, Roule, Vaugirard, Saint-Marcel și Saint-Victor, dincolo de ziduri erau periferii. În acest Paris mișuna o populație extrem de deasă; în lipsa unei numărări sistematice, orice evaluare precisă este imposibilă. Se știe doar că în 1684 Parisul cuprindea 23 272 de case. Cît despre numărul locuitorilor, cifra cea mai verosimilă este aceea de aproximativ 500 000. Este cifra pe care o dă Furetière² în *Dicționarul* său. Orașul era împărțit în șaispre-

¹ *Carol al V-lea cel Înțelept*, rege al Franței între 1364 și 1380. Lui i se datoresc multe construcții importante din Paris, printre care și o parte din Luvru; a lăsat o importantă colecție de manuscrise.

² *Antoine Furetière* (1619—1688), scriitor, autorul *Romanului burghez*. Este exclus din Academia Franceză din cauza *Dicționarului* său universal (1684), cum se va vedea mai departe.

zece cartiere, număr care ajunsese la douăzeci în 1702.

Ca să ne facem o impresie cât mai apropiată de realitate despre aspectul capitalei în acea vreme, este bine, fără îndoială, să facem apel la mărturia călătorilor străini care l-au admirat și l-au analizat cu ochi obiectivi. Parizianul, oricât ar fi el de pătrunzător, este prea legat de orașul lui, pentru ca să-l poată judeca obiectiv. Tot văzîndu-l mereu, el nu-l mai observă. De obicei, un străin este mai izbit de particularitățile lui, decît un locuitor care s-a născut aici. Să apelăm deci la impresiile unui străin, medicul englez Lister, care a făcut o călătorie la Paris în 1698 și care pare să fi fost un bun observator.

Ceea ce îl izbește mai întîi, este îngrămădeala populației : „Păstrînd toate proporțiile, partea din oraș ocupată de poporul de jos este mult mai populată decît la Londra. Aici multe case sînt locuite de patru, cinci, pînă la zece gospodării sau familii, vorbind totuși numai de unele cartiere comerciale.” După părerea lui, există o disproporție între vastele clădiri, curțile și grădinile aerate ale palatelor și mînaștirilor și casele celor de jos, silite „să se îngrămădească unele peste altele”.

Astfel, străzile Parisului sînt mărginite de două feluri de locuințe foarte diferite. Casele „persoanelor distinse”, aparținînd aristocrației și burgheziei îmbogățite, toate de piatră, cu porți acoperite pe sub care trec caleștile, curți interioare cu șoproane și grajduri, apartamente vaste cu plafonul înalt, luminate de ferestre largi ; un portar în livrea primește și conduce pe vizitator. Numele proprietarului este de obicei scris cu litere de aur pe o placă de marmură neagră, așezată deasupra porții. Blazonul său împodobește capitelul de deasupra. Nu

există însă mai mult de șapte sute de asemenea imobile confortabile și chiar somptuoase.

Restul caselor, destinate poporului de jos, sînt cîteodată de piatră, dar de cele mai multe ori cu fațade de lemn, tencuite cu ipsos. Aceste fațade sînt înguste și întunecoase; casele sînt așezate în marginea străzii, unele după altele, fără să vină seama de aliniere; parterul este adeseori ocupat de o prăvălie, care se deschide direct în stradă, căci vitrinele sînt încă necunoscute și streășina înaintază mult deasupra străzii înguste. Nenumărate firme de fier forjat sau pictate se leagănă în vînt. Ele încurcă foarte mult străzile cu dimensiunile lor exagerate, dimensiuni care vor fi în curînd reglementate, dar aruncă o notă pitorească și înlocuiesc numerotarea inexistentă a caselor. Unele sînt serioase, altele glumețe. Exemplarele care există la Muzeul Carnavalet arată îndemînarea meșterilor și adeseori verva lor. La ușa „cîrciumii“, Bachus îl primește pe mușteriu, călare pe un butoi și încoronat cu frunze de viță. Cîteodată, inscripția care întovărășește tabloul pictat se prezintă sub forma unui rebus sau a unui calambur. O lebădă albă și o cruce se traduce prin: „În semnul crucii“. Un negustor pune să se picteze pe firma lui un Isus pe Muntele Măslinilor și adaugă această deviză: „La prețul cîstit“. În aceste imagini hazlii, actualitatea joacă adeseori rolul ei. Pe vremea cînd erau la modă romanele domnișoarei de Scudéry, un negustor de pene de ornamente din strada Saint-Honoré pusese pe firmă pe Cyrus cel Mare, pe care-l pictase îmbrăcat destul de ridicol, „ca mareșalul d'Hocquicourt“. Pisica prescuind sau stînd ghem supraviețuiește încă în nomenclatura străzilor pariziene, pe tăblița care servește ca indicator.

Cînd parterul este de obicei locuință, ferestrele sînt prevăzute cu bare solide, de fier, închise ermetic, ca măsură de siguranță, ceea ce face ca fațadele, și așa destul de mușegăite, să nu fie de loc plăcute.

Piețele care descongestionază orașul sînt rare; Place Royale, în cartierul Marais, este cea mai largă și mai frumoasă; pavilioanele de piatră și de cărămidă, construite de Henric al IV-lea¹, toate după același model, îi dau un aspect deosebit și desfată ochiul prin regularitatea și ordinea lor. Un grilaj monumental separă spațiul pieței de strada circulară care duce spre locuințe. Piața Dauphine și, mai tîrziu, piața Victoriilor împreună cu piața Vendôme, sînt singurele care depășesc proporțiile unei răspînșii. Ele sînt împodobite cu statuile ultimilor regi, Henric al IV-lea pe Pont-Neuf, pe „calul său de bronz“, Ludovic al XIII-lea în Place Royale și Ludovic al XIV-lea în alte două, spre sfîrșitul secolului. Samuel Bernard locuia în strada Notre-Dame-des-Victoires. Aceasta a dat ocazia unui satiric să spună, atunci cînd în 1686 s-a înălțat statuia din Place des Victoires: „Henric al IV-lea stă cu poporul lui pe Pont-Neuf; Ludovic al XIII-lea cu oamenii distinși în Place Royale; Ludovic al XIV-lea cu perceptorii lui în Place des Victoires“. Nu exista nici o altă statuie în Paris, decît cele care împodobesc fațada Primăriei.

Cît despre străzile Capitalei, ele sînt „foarte strîmte“, spune Lister. Cele mai largi, cum sînt strada Saint-Jacques, Saint-Martin, Saint-Antoine, Saint-Denis, nu trec de cinci pînă la opt metri. Celelalte, vreo șase sute, formează un labirint încurcat de ulicioare, adeseori terminate cu fundături, a că-

¹ *Henric al IV-lea*, rege al Franței între 1589—1610. A dat libertate cultului protestanților prin Edictul din Nantes, revocat de Ludovic al XIV-lea. Este tatăl lui Ludovic al XIII-lea.

ror lărgime variază de la trei la cinci metri. Trotuarele sînt cu totul necunoscute; un pîrîu central duce apele de ploaie și cele provenite din gospodării, cînd panta este suficient de înclinată. Așa că atunci cînd cineva se plimbă cu o doamnă, e cuviincios să-i cedeze locul de pe „partea înaltă a pavajului“.

Nu trebuie să ne mirăm dacă niște străzi așa de înguste se aglomerează atît de ușor și dacă tema „aglomerării Parisului“ e întîlnită la mulți poeți și scriitori, de la Colletet¹ pînă la Boileau². Strada Parisul oferă în adevăr spectacolul unei permanente îmbulzeli. Tejghelele prăvăliilor, „maghernițele“ de chirpici sau de pînză, materialele muncitorilor ocupă în parte drumul. Iar circulația este de o densitate extraordinară.

Dis-de-diminează, la ora la care cei ce-și strigă rachiul, echipați cu butoiașe și pahare, vînd alcool meșteșugarilor care se duc la lucru, se vîd mai întîi căruțele greoaie ale brutarilor din Gonesse și ale zarzavagiilor de la marginea orașului, care se îndreaptă spre marile hale din parohia Saint-Eustache sau spre piețele din cartiere. În același timp, defilează turme de boi, vaci, viței și oi, care sînt îndreptate spre măcelării. Acesta este spectacolul pe care-l contemplă muncitorul ce se duce la lucru.

Ceva mai tîrziu apar poștalioanele cele mari, trase de patru pînă la șase cai, care pleacă sau sosesc din provincie, la ore neregulate — „pleacă cînd pot“, spune prospectul mesageriilor — trăsurile de poștă, care duc o scrisoare la douăzeci de leghe pentru trei bani, curierii regali.

¹ *Guillaume Colletet* (1598—1659), poet protejat de Richelieu.

² *Nicolas Boileau* (1636—1711), scriitor, autor de *Satire*, *Epistole*. Cu *Arta poetică*, contribuie la fixarea idealului literar care primește numele de „clasicism“.

În același timp încep să iasă și trăsurile publice sau particulare. Abia în 1662 s-au văzut apărînd faimoasele „calești cu cinci soli“, primele trăsurile publice, de care s-a interesat Pascal¹ și pentru care a împrumutat bani ducelui de Roannez. Erau niște trăsură destul de spațioase, împodobite cu blazoane, pe care erau zugrăvite armele orașului și în care puteau să încapă opt persoane ; la fiecare sfert de oră plecau două în diverse direcții. Erau totdeauna pline și călătorul le putea opri unde voia. Soldaților le era interzis să se folosească de ele, ca și pajilor, lacheilor și servitorimii. Serviciul începea la ora șase și jumătate dimineața. Cea dintîi linie pusă în folosință lega poarta Saint-Antoine de Luxembourg ; alte patru linii au fost create una după alta : Saint-Antoine-Saint-Roch, Saint-Eustache-Luxembourg, strada Poitou-Luxembourg și o linie circulară care pleca din strada Neuve-Saint-Paul și se întorcea tot acolo. Cu toată comoditatea pe care primele transporturi publice o ofereau parizienilor, întreprinderea aceasta nu a prosperat. Fără îndoială, mulțimea se dezinteresa de trăsurile pline încă de la punctul lor de plecare și inaccesibile pe parcurs. Sauval ne arată că „la trei sau patru ani după înființarea lor, întrebuințarea diligențelor a fost atît de disprețuită, încît aproape nimeni nu se mai servea de ele“. Începînd din 1677, dispărură de pe pavajul parizian.

Dar, în lipsa trăsurilor publice, se înmulțiră cele particulare sau trăsurile de închiriat. Întrebuințarea caleștilor, acum împodobite cu geamuri, prevăzute cu arcuri și însoțite de valeți în livrea, se întinsese de la nobili la burghezii bogați. Ele nu erau așa de

¹ *Blaise Pascal* (1623—1662), matematician, fizician, filozof și scriitor, autor al *Provincialelor*, în care combate pe iezuiți.

mari ca la Londra, ne spune Lister, care admiră totuși marea lor comoditate și „ușurința cu care se întorc pe străzile cele mai strâmte“, grație gîtului lor de lebădă și roților mici din față.

Burghezul care nu putea întreține un vizitiu și cai putea să închirieze trăsură bune cu luna sau cu ziua. Adăugați la aceste defilări neîncetate birjele și scaunele purtate de oameni, „care sînt cele mai murdare și mai mizerabile trăsură ce se pot închipui. Sînt tot așa de scumpe ca la Londra și sînt destul de rare. Mai sînt în acest oraș o altă specie de trăsură, pe care aș fi vrut să le trec sub tăcere, luîndu-le la început drept o glumă proastă. Ele fac un contrast jalnic cu acest oraș măreț. Sînt «vinegretele», adică o ladă de trăsură cu două roți, trasă de un om și împinsă de la spate de o femeie sau de un copil, sau de amîndoi deodată“. Aceste „vinegrete“ erau mai rapide decît scaunele purtate de doi oameni, de acei lachei pe care prețioasele îi numeau în limbajul lor figurat „catîri botezați“.

Pe atunci nu exista desigur nici un serviciu de reglementare a circulației, în așa fel că toate aceste trăsură, care mergeau foarte repede, amenințau fără încetare siguranța pietonului. Mai mult decît atît, aceste vehicule, „pornite în trap pe pavaj, făceau un fel de muzică, ce n-ar putea fi plăcută altor urechi decît celor ale parizienilor“. Ciocănitul potcoavelor cailor, uruitul tuturor acestor vehicule fără arcuri și ale căror roți sînt încercuite cu fier, pe pavaje groase de opt pînă la zece degete, trecerea pîraicilor și a rigolelor într-o gălăgie infernală, izbiturile în borne, se înfrățesc cu strigătele și înjurăturile cărușilor, ale birjarilor și ale lacheilor, cu protestele pietonilor împroșcați bine și cîteodată răsturnați sau proiectați violent peste vreun colț de poartă. Claude

le Petit s-a plîns de toate acestea în al' său *París* ridicule (Parisul ridicol) :

*„Que d'insensés et que de foux !
Tout est-il sens dessus dessous,
De tous costez, on me dit : gare !
Et je ne sçay duquel tourner :
Dans cet horrible tintamarre,
On n'entendrait pas Dieu tonner.“*¹

Și asta nu-i de-ajuns. Negustorii în fața teighelelor, micii vînzători de pe stradă cu tarabele lor cheamă clienții și-și strigă marfa : „Gogoși, prăjituri, plăcinte calde !“, „Talpă de puș la cizme !“, „Piei de iepure !“, „Cine vrea apă ?“, „Zeamă de aguridă“, „Zeamă de aguridă verde !“, „Prune din Tours, prune !“, „Brînză cu kilogramul, brînză de Brie !“, „Mere frumoase, roșii !“, „Unt din Vannes !“, „Piersici din Corbeil, ia piersicile !“, „Coji verzi de nuci, coji de nuci mari !“, „Cîrnați grași !“, „Salată frumoasă !“, „Ciuperci, ciuperci mari !“

Astfel, toată ziua e un vacarm asurzitor, care ia cu asalt urechile parizianului. Acesta circulă mult, călare pe măgar sau pe jos, fie că hoinărește, fie că se duce la muncă. Tabloul e pitoresc și împestrîțat de oameni de tot felul și deosebit îmbrăcați : lucrători în veșminte de lucru, din piele sau de pînză, burghezi în stofe negre sau cenușii, călugări înveșmîntați în postavuri grosolane și adeseori murdare, țemeiuște provocatoare, studenți care-și poartă călimara de corn la brîu, consilieri și magistrați de la curțile

¹ Ce lume aprigă, nebună !
Aici e alandala tot,
„Păzea !“ îmi strigă toți cît pot
De nu mai știi ce cale-i bună.
Și-n gălăgia infernală
N-auzi nici tunetul cum tună. (Tr.).

de justiție mergînd ceremonios și urmați de micul lacheu care le poartă „coada”, fără să uităm mulțimea de cerșetori zdrențăroși care cer de pomană, cîteodată cu multă obrăznicie.

Dacă vrei să faci o plimbare în piața Dauphine, veți vedea acolo spectacolul cel mai variat ce se poate închipui și în fața căruia se zgîiește o mulțime veselă de gură-cască, de soldați, de paji, de școlari, de desfrîinate; acolo, colportorii vînd pe sub mîna ultimul pamflet din Olanda și cîntă cîntece satirice sub orologiul de la Samaritaine; șarlatanii și negustorii de leacuri, demni descendenți ai lui Mondor și Tabarin¹, își strigă unsorile, pomezile și leacurile. Păpușarii își însuflețesc păpușile și gazetarii clandestini circulă, strîngînd mii de informații suspecte de la această populație rebelă și curioasă ca să afle ultimele bîrfeli ale Parisului. Cu tot postul permanent de pază, care stă la picioarele calului de bronz, dacă nu ești prudent, riști să ți se fure în mod subtil mantaua sau să ți se taie punga, căci borfașii și hoții știu să profite de agitația mulțimii.

Parisul nocturn oferă un contrast izbitor cu spectacolul așa de viu și de pitoresc din timpul zilei. O dată cu căderea serii, animația extraordinară face deodată loc celei mai îngrijorătoare liniști, pe care o alungă doar miorlăitul pisicilor. Burghezul, știind că străzile sînt rău luminate și puțin sigure, evită să iasă seara și mai ales să iasă neîntovărașit. În fiecare ungher, în adîncul oricărei fundături poate să se ascundă vreun spadasin gata să-l atace și să-l despoaie nu numai de pungă, dar și de toate hainele, lăsîndu-l gol ca un vierme și într-o situație penibilă. Dacă rezistă, haimanaua nu va sta pe gînduri să facă uz de cuțit. La această oră, toată Curtea Mi-

¹ Scamatori vestiți.

racolelor¹, toți dezertorii, cerșetorii și toți ticăloșii capitalei sînt afară, pîndind cea dintîi pradă care se va ivi. Ziarele și cronicile timpului sînt pline de relatarea atacurilor nocturne, care adeseori se termină cu asasinate. Boileau nu exagerează cînd scrie :

*„Le bois le plus funeste et le moins fréquenté
Est, au prix de Paris, un lieu de sûreté“*².

Din acele douăzeci și patru de corpuri de gardă fixe, ofițerii de pază trimit din oră în oră patrule în toate cartierele. Dar nu există decît 800 de oameni care fac rînd pe rînd serviciul de noapte : cum ar putea fi suficient pentru supravegherea acestui labirint de străzi întunecoase și întortocheate ? Paza aleargă îndată ce aude strigătele de ajutor ale vreunui nenorocit căzut în cursă. Dar, foarte adeseori, ajunge prea tîrziu. Cu toată uniforma albastră, brodată cu galoane de aur și de argint, cu banduliera presărată cu stele de argint și cu flori de crîn aurit, gărzile nu-i intimidează pe mișei, ba nici măcar pe școlarii cu chef, iar cînd numărul soldaților nu e prea mare, sînt nevoiți să se retragă jalnic, după ce au fost cotonogiți zdravăn.

Nu mai puțin legendară este și murdăria străzii Parisului. Igiena, publică sau particulară, e necunoscută. Trecătorul se ușurează în orice colț de stradă ; cameristele varsă pe fereastră apa murdară, ba chiar și conținutul oalelor de noapte. Vai de voi dacă n-ați auzit la vreme strigătul tradițional : „Pă-zea, apa !“

¹ Cartierul unde se adăposteau cerșetorii și vagabonzii, în Evul Mediu, descris de Victor Hugo în romanul *Notre Dame de Paris*.

² Pădurea cea mai sumbră și mai puțin umblată, Pe lângă Capitală, e mult mai garantată (fr.).

Cea mare mare parte din case n-au nici latrine, nici gropi și se practică fără rușine „totul, pe stradă”. Nu trebuie să ne mai mirăm că toate aceste ape murdare, ducînd grămezile de murdării și de gunoaie, care se îngrămădesc peste tot, răspîndesc un miros dezgustător și acoperă pavajul Parisului cu un noroi gras și persistent. Sauval ne dă amănunte elocvente : „Acest noroi e negru, împutit, cu un miros insuportabil pentru străini, miros care pișcă și se face simțit pînă la trei sau patru leghe de jur împrejur. Mai mult decît atît, chiar cînd acest noroi se usucă, pe stofă lasă niște pete atît de puternice, că nu le mai poți scoate decît dacă rupi haina, și ceea ce spun despre stofe trebuie înțeles pentru orice, fiindcă arde tot ce atinge ; ceea ce a și prilejuit proverbul : «Se lipește ca noroiul din Paris»”.

O ordonanță din 1662, deseori reînnoită — ceea ce arată că a fost foarte des călcată — ordonă parizienilor „să nu mai pună în viitor nici un fel de gunoi în fața ușii”, nici pe străzi, nici pe cheiuri sau în piețele publice. Sînt în adevăr oameni care păstrează în casa lor depozite de murdării „care servesc la hrana porcilor”. Cum să te miri atunci că toată această putreziciune răspîndește un miros insuportabil, mai ales vara ? Prințesa Palatină scrie : „Parisul este un ținut foarte cald. Străzile au un miros atît de rău, încît nu-l poți suporta. Căldura prea mare face să putrezească atît carnea cît și peștele ; și aceasta, adăugată mulțimii de oameni care se ușurează pe străzi, produce un miros atît de dezgustător, încît nu e cu putință să-l suporti.”

Nu e de mirare că populația trăiește într-o asemenea murdărie, cînd înseși locuințele regale dau acest exemplu. Un particular, care face proiectul de a înființa un serviciu public de scaune găurite, descrie astfel Luvrul în 1675 : „În jurul Luvrului, în

multe locuri din curte, pe scările cele mari, pe aleile de sus, în dosul ușilor și peste tot, se simt mii de mirosuri insuportabile pricinuite de necesitățile naturale pe care fiecare și le face oriunde se nimereste atît cei care locuiesc în Luvru, cît și cei care-l frecventează de obicei. Se văd chiar în multe locuri pe balcoane gunoaie și murdării strînse cu mătura și oale de noapte pe care valeții le deșartă aici în fiecare zi.“

Fără îndoială s-au făcut eforturi pentru a asana oarecum acest oraș suprapopulat și nesănătos. Guy Patin¹, confirmat de gazetarul Robinet, scrie în 1666 : „Se muncește cu rîvnă pentru a se curăța străzile Parisului, care n-au fost niciodată atît de frumoase.“ Ofensiva salubrității se declanșează începînd mai ales din 1667, cînd La Reynie este numit locotenent-general de poliție. Bunăvoința și zelul său nu pot fi puse la îndoială, dar mijloacele de acțiune sînt limitate și ordonanțele sale rămîn prea adeseori literă moartă. În 1668, el îi obligă pe proprietari să construiască gropi și latrine ; pedepsește cu asprime tripourile, neregulile în teatre și în biserici, furturile și atentatele. Suprimă toate acele locuri de azil depinzînd de justiția seniorială abolită, care serveau drept viziună celor mai periculoși bandiți : hotelul Soissons, curtea de la Temple, mînăstirea Saint-Germain-des-Près. Interzice particularilor să poarte spadă și valeților să se înarmeze cu bețe și bastoane. Un regulament de poliție fixează la cel mult douăsprezece picioare înălțimea streășinei deasupra pavajului și la trei picioare înaintarea ei spre stradă ; este reglementată dimensiunea firmelor ; crîșmele sînt obligate să închidă la ora șase seara în timpul iernii și

¹ Medic și scriitor (1601--1672), autor al unor *Scrisori* care constituie o cronică amănunțită a epocii sale.

vara la ora nouă ; se fac arestări masive de prostituate, care sînt deportate în colonii ; proprietarii sînt obligați să măture în fața porții lor ; Sena se înconjoară cu cheiuri de piatră de construcție ; se largesc un număr oarecare de străzi ; cu ajutorul unui supliment de taxă aplicat burghezilor asupra gunoiului, La Reynie instituie iluminatul public nocturn, de la 20 octombrie pînă la 31 martie ; sînt instalate la Paris 6 500 de lanterne cu lumînări de seu. Lister admiră această inovație : „Străzile sînt luminate toată iarna, atît cînd este lumină de lună, cît și în restul timpului ; și remarc aceasta mai ales din cauza prostului obicei de la Londra, de a stinge felinarele timp de jumătate de lună, ca și cînd luna ar putea străluci destul pentru a lumina străzile și ca și cînd iarna cerul nu se înnorează. Aici, aceste lanterne sînt atîrnate chiar în mijlocul străzii, la douăzeci de picioare în aer și la vreo douăzeci de pași distanță. Sînt acoperite cu geamuri groase și au deasupra o placă mare de tablă de oțel ; frînghia care le susține trece printr-un tub de fier încuiat cu cheia și prins de zidul celei mai apropiate case. În aceste lanterne sînt lumînări de seu de patru la livră, care țin pînă după miezul nopții. Cei care sparg aceste felinare sînt condamnați la galere.“ Vai ! derbedeii nu se pot stăpîni și le iau drept țintă ; iar cînd e furtună, burghezul, ales dinainte, degeaba aprinde seara lanterna care e în dreptul casei lui ; în seara aceea, hoții și borfașii exultă de bucurie...

Cu toate eforturile meritorii ale lui La Reynie, situația nu pare să se fi îmbunătățit de loc ; măsurile luate se izbesc de prea multe obiceiuri vechi și de puterea de inerție de neînvins a locuitorilor, incapabili să facă un efort de disciplină, care i-ar scoate din murdăria lor. La sfîrșitul secolului, atunci cînd d'Ar-genson i-a luat locul lui La Reynie la locotenența po-

liției, o ordonanță din 1697 constată că locuitorii din cartierul Saint-Denis aruncă pe fereastră ziua și noaptea „toată apa, gunoaiele, urina și materiile”. Și Pontchartrain îi scrie, tăios, lui d'Argenson în 1702 : „Nu mă pot abține să vă spun că străzile Parisului mi s-au părut foarte murdare”.

În realitate, regele, care nu-și are reședința în capitală, se interesează puțin de aceste probleme de salubritate ; îi lasă pe parizieni să clocească în murdăria lor și să trăiască în casele lor insalubre, în care soarele nu pătrunde de loc ; el își concentrează mai ales atenția asupra construirii de monumente prestigioase, în stare să înalțe propria lui glorie și să-i servească ca legendă.

Din punct de vedere al urbanismului, sub Ludovic al XIV-lea Parisul a cunoscut o înfrumusețare incontestabilă. Gândiți-vă că un om născut spre sfârșitul domniei lui Ludovic al XIII-lea, care avea douăzeci de ani în 1660, și era sexagenar în 1700, a văzut, în acești patruzeci de ani, ridicându-se sub ochii lui : Observatorul, Gobelinelul, colonada Luvrului și Domul Invalizilor, porțile Saint-Denis și Saint-Martin, piețele Vendôme și Victoires. A văzut terminându-se grădina Tuileries, plantându-se Champs-Élysées, nivelându-se colina Saint-Roch, înlocuindu-se vechiul pod de lemn care lega cartierul Tuileries de strada Bac prin mănăstirea Pont-Royal, transformându-se vechile bulevarde în promenade plantate cu pomi, construindu-se din frumoase pietre de construcție, cheiurile Gesvres, La Pelletier, Conti și Quatre-Nations, ridicându-se în noile cartiere marile palate ale parlamentarilor și bancherilor, care rivalizează în lux cu vechile palate aristocrate din cartierul Marais. Se poate spune că parizianul nostru și-a văzut orașul metamorfozându-se sub ochii lui, luând

o înfățișare măreață și distinsă, care trebuia să sublinieze și mai mult murdăria și insalubritatea cartierelor de locuit. Fără îndoială, Colbert¹, care iubea Parisul și disprețuia Versailles-ul, are un mare merit în ridicarea acestor edificii mărețe; cel puțin n-am putea nega meritul lui Ludovic al XIV-lea de a-l fi lăsat pe ministrul său să facă ce-a voit.

În acest oraș construit la întâmplare și fără un plan oarecare, ale cărui străzi nu cunoșteau alinierea, se vede prima dată apărînd un adevărat plan de urbanism. Colbert se temea că o extindere a orașului, dincolo de limitele sale, l-ar hipertrofia. Mesajele regale din 26 aprilie 1672 interziceau să se construiască dincolo de noile suburbii, căci „era de temut ca orașul Paris, ajuns la această mărime excesivă, să nu aibă soarta celor mai puternice orașe ale antichității, care pieriseră prin ele însele, fiind din cale afară de anevoios ca ordinea publică și poliția să se poată ocupa pe îndelete de un astfel de uriaș”. Un nou plan al Parisului fu aprobat în 1676.

Dar orașele, ca și oamenii, își au viața lor proprie; regulamentele nu pot transforma sufletul cetăților. Diferitele cartiere ale Parisului își păstrasera deci aspectul tradițional. Pe malul stîng al Senci, numai palatele Luxemburg și Conti dădeau strălucire acestui cartier, pe care-l animau cetele vesele de școlari plimbîndu-se pe strada Saint-Jacques; toate suburbiile, Saint-Victor, Saint-Nicolas, Saint-Jacques, Saint-Michel rămaseră populate cu meșteșugari și

¹ *Jean-Baptiste Colbert* (1619—1683). Recomandat lui Ludovic al XIV-lea de Mazarin, el contribuie la căderea lui Fouquet. Deveni intendentul construcțiilor, controlor al Finanțelor, apoi secretar de stat. Favorizează comerțul, multiplică manufacturile, reorganizează finanțele, justiția, marina, protejează compania Indiilor orientale. Luptă împotriva risipei regale, fără succes, și influența lui scăzu în profitul lui Lorrain.

muncitori, care duceau o viață mizerabilă ; trebuia să treci apa ca să întâlnești oameni de o condiție mai acătării ; în vecinătatea Primăriei se grupau industriași și negustorii, proprietarii de băi publice, droghiiști, argintarii. Liniștitul cartier Marais începea să nu mai fie la modă de când exista Cours-la-Reine, care îi atrăgea acum pe aristocrați și pe magistrați ; băcanii, bogații negustori de metale, de stofe aurite se îngrămădeau în strada Saint-Denis, una din principalele artere ale capitalei, centrul înaltului lux al epocii ; vânzătorii de alimente, din parohia Saint-Eustache, locuiau aproape de hala cea mare ; palate bogate ale bancherilor se îndesau în piața Vendôme și în cartierul Montmartre ; Roule avea crîșme din belșug. Cît despre Sena, principala arteră a vechiului oraș, malurile sale mișunau veșnic de o activitate neîncetată : butoaiile cu vin, de toate proveniențele, se aliniau în portul Saint-Bernard ; varul, lemnul, cărbunii, piatra de pavaj încuercău portul Saint-Paul ; vechea piață de fîn tot mai, stătea alături de Luvru și din portul Saint-Nicolas plecau șlepurile spre Sens și Auxerre. Spălătoresele izbeau vesele, cu maiul, pe malurile rîpoase de la Grenouillère și Gros-Caillou.

Parizianul din secolul al XVII-lea nu era răsfățat cu serbări publice ; la începutul domniei, intrarea solemnă a regelui și a tinerei sale soții, pe care o aducea de la Fontarabie, prilejuise defilări luxoase și numeroase petreceri populare ; doi ani mai târziu, marele Caroussel, care se desfășura în piața care i-a păstrat numele, marchează încă o dată însemnată ; dar îndată ce monarhul își fixă atenția asupra Versailles-ului, parizienii nu mai avură parte de serbări regale ; acelea pe care le dădea municipalitatea la Primărie nu erau accesibile oamenilor de rînd, care se alegeau doar cu firimiturile festinului, sub forma

unor împărțeli constind din vin și din mâncare. Din fericire pentru el, parizianul n-avea nevoie de oameni distinși pentru a se distra ; sărbători tradiționale ca bîlciul de la Saint-Germain, focurile de artificii de la Saint-Jean pe Pont-Neuf, balurile mascate din zilele de lăsata-secului, de la Arsenal, erau de ajuns pentru a-l face să petreacă, fără să mai vorbim despre numeroasele serbări corporative sau parohiale care se dădeau pentru a-l sărbători pe patronul breslei sau al bisericii din cartier.

Cronicarii vremii confirmă dragostea parizianului pentru strada sa, pentru spectacolele deosebite pe care le oferă, pentru petrecerile care se desfășoară acolo : „Nu există populație, spune Lister, căreia să-i placă mai mult decît parizianului să se întâlnească, să se vadă, să se arate“. Aceasta, din cauză că viața de fiecare zi este aspră, munca istovitoare și casa familială puțin atrăgătoare. De unde dragostea parizianului pentru stradă, pentru pavajul Parisului, „Parisul gură-cască“, cum spune Claude le Petit în limbajul său pitoresc.

Dacă ne deplasăm din Paris în provincie, contrastul este izbitor. În provincie se trăiește cu mai puțină înfrigurare, lucrurile se uzează mai încet și moda nu se schimbă de loc. Acolo, transformările sînt mai lente. Descrierea unui orașel de către Balzac, la începutul secolului al XIX-lea, ne dă aproape imaginea lui exactă de felul cum arăta în vremea lui Ludovic al XIV-lea.

În afară de locuințele nobiliare și de palatele pe care le zidesc parlamentarii, toate casele, fie ele acoperite, după regiune, cu țiglă, cu tablă sau cu plumb, sînt de lemn ; distanța dintre grinzi este umplută cu ciment sau cu ghips, ceea ce le dă un aspect de clădiri de piatră.

Dar pentru vizitatorul care vine de la Paris, schimbarea aspectului străzii pare totală. Am văzut pe străzile capitalei o mulțime de oameni grăbiți, ducându-se la treburile sau distracțiile lor, circulând cu greutate printre trăsurile, caleștile și scaunele purtătoare, care-i împoașcă și adesea îi răstoarnă. Nimic asemănător în provincie. Caleștile sînt aproape necunoscute; numai domnul intendent, domnul guvernator și monseniorul episcop se folosesc de ele, cînd își părăsesc palatul pentru vreo călătorie la țară. Dar, ca să spunem drept, nu le întâlnești niciodată în oraș; căruțele de cărat, care se duc în fiecare săptămîină la tîrg, înaintează încet în pasul cailor sau al boilor, fără teamă pentru pietoni, fără risc pentru doamna consilierului care circulă într-un scaun purtat. În locul febrei pariziene, vizitatorul care intră într-un orașel de provincie resimte o impresie generală de calm, de ritm moderat, de viață pe îndelete. Acolo oamenii știu să trăiască și au timp să guste bucuriile simple ale existenței. Ei se plimbă pe aleile plantate cu ulmi, care au luat locul vechilor ziduri dărîmate. Piața mare se împodobește cîteodată cu o statuie a regelui, dovada fidelității poporului său; Caen, Arles, Marsilia, Poitiers ridică astfel chipul regelui, mai mult sau mai puțin reușit. Tours construiește un arc de triumf cu statuia lui Ludovic al XIV-lea, datorită daltei lui Girardon¹.

Cum casele sînt cel puțin tot atît de incomode ca și la Paris, dar strada nu cunoaște aceeași îngrămădeală de circulație, se trăiește mult chiar în stradă, care cîștigă în intimitate ceea ce pierde ca zgomot; lumea se plimbă, discută cu vecinul; mai mult stă decît circulă; animalele domestice rătăcesc în voie;

¹ *François Girardon* (1628--1715). sculptor, reprezentant al clasicismului fastuos de la Versailles.

dărîmături, grămezi de lemne, căruțe, împiedică mersul ; seara se iau răcoritoare pe vechea bancă instalată în fața pragului porții. Fiecare locuitor se consideră oarecum proprietarul porțiunii de stradă din fața casei, pe care are grijă s-o măture. Aceste rînduri pe care Gaston Roupnel le consacră Dijonului din secolul al XVII-lea sînt fără nici o îndoială valabile pentru multe alte orașe de provincie : „Strada, foarte îngustă, aparține mai puțin trecătorilor decît caselor particulare. Acestea, prea numeroase și parcă strivite de numărul lor, se întind în adîncime și înaintează cît pot, prin etaje cu terase, turnulețe în colțuri, stîlpi, arcade, streășini de prăvălii, guri de pivnițe, burlane scoase în afară, firme bălțate și mai ales bănci, cîteodată adumbrite de vechi umbrare de vișă.”

BURGHEZIA

Din punct de vedere social, marele eveniment al domniei lui Ludovic al XIV-lea este ascensiunea burgheziei ; disprețuită altădată și considerată ca omenire de rînd, la fel ca și lumea micilor meșteșugari, ea este ridicată la rangul de clasă socială, îmbogățită, onorată și adeseori invidiată de nobilime.

Această transformare importantă are mai multe cauze profunde. Mai întîi, regele a numit burghezi în cele mai înalte funcții de stat, încă de la preluarea puterii. Un Tellier, un Colbert, fiul postăvarului din Reims, sînt la început niște burghezi modești. Dacă Ludovic al XIV-lea procedează astfel, o face din cauză că este mereu urmărit de amintirile Frondei, că se teme de ambițiile unei nobilimi veșnic împotriva puterii regale, cu toate eforturile lui Richelieu de a o potoli. Prinții de sînge, care prea multă vreme au fost în fruntea rebeliunii, sînt îndepărtați de la putere ; Saint-Simon, duce și mare senior, începu să vorbească, cu tot disprețul pe care-l arăta celor ce nu erau nobili, de „o lungă și josnică domnie a burgheziei“. Acești miniștri burghezi, ajunși la putere, nu vor arăta aceleași veleități de independență ca vechii prinți de sînge ; ei vor fi supuși, muncitori, devotați cu totul unui monarh

fără de care n-ar însemna nimic. Dar, din cauza aceasta ei nu-și vor neglija afacerile ; se știe cu ce asprime a urmărit Colbert pe abuzivul Fouquet. Dar prea adeseori se uită să se spună ce imensă avere a realizat el fiind la putere, ce mană a făcut să cadă asupra întregii lui familii, care devenise o adevărată dinastie, ce partide strălucite a știut să rezerve fiilor sale. Același lucru s-a întâmplat și cu ceilalți miniștri ; nepotismul se înstăpânește în noile mari familii ; dispun de episcopate, de intendente, de guvernarea provinciilor, de pensii, de funcții remuneratorii.

Burgheziei îi sînt rezervate nu numai posturile ministeriale, dar și toate funcțiile publice, pe care regimul centralizator le multiplică la infinit. Din noua castă a clasei burgheze iese nobilimea de robă : Molé ¹, Aguesseau ², Séguier ³, Ormesson ⁴ și toți parlamentarii însemnați care dețin înalte funcții în justiție și finanțe.

Acest avînt al burgheziei se explică în parte și prin conjunctura economică. Afluxul de aur, care a determinat și a facilitat înflorirea Renașterii, a fost un prilej de îmbogățire pentru negustori și pentru burghezi. Cu prețul unei munci îndârjite, ei au acumulat averi considerabile, plasate în moșii și obligații garantate de Primărie. Ori, secolul al XVII-lea este o epocă de stagnare economică ; în momentul în care Colbert dezvoltă industria, creează manufacturile și companiile de comerț, e nevoie de un nou

¹ *Mathieu Molé* (1584—1656), magistrat, joacă un rol important în timpul Frondei.

² *Henri François d'Aguesseau* (1668—1751), magistrat, orator elocvent și erudit, se distinge la curtea lui Ludovic al XIV-lea.

³ *Pierre Séguier* (1588—1672), cancelar, a fost unul din protectorii Academiei Franceze.

⁴ *Olivier d'Ormesson* (1617—1686), magistrat, raportorul foarte integru al procesului lui Fouquet.

aflux de capitaluri care să înviioreze aceste întreprinderi. Dar cantitățile de aur și de argint nu mai cresc prin procurarea lor din Spania, decât într-un ritm foarte lent (0,5 la sută pe an în 1700, față de 3,8 la sută în secolul al XVI-lea). Numerarul, care e rar, este foarte căutat. Regele, al cărui tezaur este totdeauna gol, recurge la expediente, cu toată spori-
rirea impozitelor. Cere de mai multe ori particula-
rilor să-și ducă vesela de argint la Monetărie, ca să
fie topită ; el însuși dă exemplul, dar nu-l urmează
nimeni ; vesela, amenințată, este ascunsă în lăzi. Con-
trollorii generali recurg la diverse manipulații mo-
netare : beneficiul baterii monedei, scuți tociți, de-
valorizare. Aceasta din urmă antrena un mecanism
complicat ; în adevăr, socotelile publice sau parti-
culare se făceau într-o „monedă curentă” conven-
țională, livra sau francul care valora douăzeci de
soli sau 240 de dinari. Dar monedele de aur, bătute
cu efigia regelui, n-au valoare fixă ; cel care o deter-
mină e guvernul, de exemplu, în iulie 1696 valoarea
ludovicului de aur crește de la unsprezece livre, la
unsprezece livre și zece bani ; în felul acesta se mă-
rește în mod artificial circulația monetară, pe seama
tezaurului, care vede astfel scăzând cantitatea de
aur ce intră în lăzile sale, în timp ce și valoarea i se
micșorează tot pe atîta ; dar, cum cheltuielile depă-
șesc totdeauna încasările, operația, în ansamblu, ră-
mîne beneficiară.

Această rarire a speciilor monetare pune o piedică
generală în calea afacerilor, paralizează comerțul,
restrînge agricultura, aduce greutatea tuturor produ-
cătorilor. O lege economică nemiloasă face ca rari-
tatea monedei să determine o scădere generală a
prețurilor, care are loc cu mici stagnări și diminuări,
în tot timpul domniei, determinînd micșorarea pre-
țului terenurilor, situație de care profită oamenii cu

venituri fixe, rentierii și funcționarii, adică, în marea majoritate, burghezia. Valoarea banilor acumulați de un secol crește astfel, chiar dacă cel care-i posedă nu-i fructifică. Banii sînt foarte căutați pe piață, și cel care-i are este burghezul. Se împrumută cu procente mari, pe ipoteci sigure. Vom vedea mai departe cum burghezia provincială își întinde bunurile funciare, comasîndu-și proprietățile în dauna nobilimii de țară ruinate. Cei care fac paradă, la Versailles, nu se află într-o situație mai bună și de altfel aici tot burghezul e cel care trage foloasele. Bussy-Rabutin¹ scrie doamnei de Sévigné, în 1683 : „Două sute de mii de franci au fost întotdeauna o zestre bună, dar e adevărat că în vremurile acestea suma este azi mai importantă decît acum douăzeci de ani”. Scudul de aur, care valora trei livre în 1666, și pe care Colbert l-a menținut mereu la această valoare în tot timpul ministeriatului său, urcă la trei livre și șase bani în 1690 și atînge cinci livre în 1709, anul crizei generale ; la moartea lui Ludovic al XIV-lea valora trei livre și zece bani.

Această raritate a aurului și argintului se accentuează în mod brutal după revocarea Edictului din Nantes, care a făcut ca Franța să piardă un imens capital, uman și monetar. Averile protestante pleacă în exil și vor spori depozitele băncilor din Londra și Amsterdam. Acestea sînt fenomene care influențează mult în favoarea burgheziei posedante.

În afară de plasamentele funciare și ipotecare, burghezia acaparează funcțiunile publice, administrative, judiciare și financiare, care se vînd și care vor fi pentru ea o nouă sursă de venituri. Ori, se întîmplă

¹ Roger de Rabutin conte de Bussy, cunoscut sub numele de Bussy-Rabutin (1618—1693). general, scriitor, vărul doamnei de Sévigné, este autorul *Istoriei amoroase a galilor* ; membru al Academiei Franceze.

ca însuși regele, care are mareu nevoie de bani de cheltuială, să înființeze mereu funcții și slujbe cu totul inutile. Cum spunea Pontchartrain lui Ludovic al XIV-lea : „Ori de câte ori majestatea-voastră creează vreo slujbă, Dumnezeu creează un prost care s-o cumpere“.

Vom vedea mai departe înmulțindu-se la infinit funcțiile în corporațiile meșteșugarilor, a căror funcționare se îngreunează și mărește impozitele financiare. Se creează noi oficii municipale în provincii : magistrați, jurați, consuli, maiori de administrație, grefieri, toboșari, ofițeri, judecători, casieri, controlori, încasatori de tot felul ; magistrați de porturi, cheiuri, hale și piețe ; se vede înmulțindu-se o armată de funcționari privilegiați și cu totul inutili ; să mai cităm, la întâmplare, pe specialiștii în verificarea capacității butoaielor, în rostogolirea acestora, pe vânzătorii de pește de mare, pe controlorii de stridii, păsări și vînat, controlorii de pește, gustătorii de rachiu, jurații vânzători-controlori de bere și vin, vânzătorii de limbi de porc, gustătorii de unt și de brînză. Tot ce privește alimentația ține de un slujbaș, a cărui principală treabă e aceea de a-și încasa drepturile, venitul normal al funcției sale.

Se mai creează grefieri păstrători de acte de botez, căsătorie și deces, ca și cum preoții, fiecare în parohia lui, nu s-ar fi achitat foarte bine de această sarcină ; controlorilor de registre li se adaugă în curînd controlori de extrase din registre ! Se multiplică la infinit funcțiile notariale ; fără îndoială, oamenii se duceau atunci mai des la notar decît în zilele noastre ; dar orașele de provincie numărau în vremea aceea un total de funcții dublu sau triplu față de cele de azi, pentru o populație care nu depășea jumătatea celei de acum. Cahors, care are azi șapte avocați, avea patruzeci și șapte de procurori sub

Ludovic al XIV-lea ! Prețul slujbelor de notar variaza între 500 și 1600 de livre, dar concurența e atât de mare, încât notarii abia își scot cheltuielile de pe urma funcției. Iată-l de pildă pe notarul Borrelly, din Nîmes, care ne-a lăsat registrul lui de socoteli și care-și ține foarte exact conturile. În 1685, venitul lui s-a ridicat la 935 de livre și cheltuielile la 782 livre : „Profitul meu se reduce la 152 de livre, 19 soli și 5 dinari. Cu asta nu poți lăsa mare lucru copiilor. Te consideri totuși fericit că-ți poți câștiga existența, atât e de mare mizeria și atât de proaste afacerile. Îți plîngi singur de milă ; cu cît trece vremea, cu atât lumea e mai rea. Dumnezeu să ne ajute !” Notarul devine un prăpădit care, de cînd a părăsit roba, este obiectul de dispreț al negustorului și chiar al meșteșugarului ; procurorii, tot așa de numeroși, își câștigă mai ușor existența, căci cunosc arta de a-l exploata pe client ; fetele lor contractează căsătorii bogate.

Este adevărat că alături de notarii propriu-ziși se înmulțesc funcțiile apropiate, așa de apropiate încît se ivesc neînțelegeri de competență : notari, păstrători ai sigiliului, comisii pentru conflicte de muncă, grefieri de arbitraj, comisari pentru inventare, măsurători și evaluatori de obiecte scoase la licitație, comisari de vânzări imobiliare, notari de hambare, notari regali apostolici etc. În fața unei asemenea variații de oameni ai legii, toți gata să-l sugrume, țăranul nu mai știe cui să se adreseze ; dar capătă de atunci o neîncredere, pe care încă n-a pierdut-o, față de toți acești „înșelători”.

S-a calculat că între 1689 și 1715, burghezia a cheltuit o jumătate de miliard pentru achiziționarea acestor diferite funcții publice. În vremea aceasta, comerțul, industria și agricultura duceau lipsă de capital. Din această epocă datează gustul pronunțat

al burgheziei pentru slujbele publice, făcînd din Franța o națiune de funcționari, care, nevrînd să rămîină la voia întîmplării, se gîndesc încă de la începutul carierei să-și asigure bătrîneța.

Abuzul e și mai scandalos în afacerile financiare. Perceptori și partizani, furnizori de alimente, inten-denți, fermieri generali, strîngători de impozite, casieri, încasatori de tot felul, nu au decît o grijă, aceea de a cîștiga bani și de a face ca slujba lor să le producă cît mai mult. Din cauza lipsei unei bune organizări bancare, statul, totdeauna lipsit de bani, este în mîinile lor și solicită fără încetare de la aceștia avansuri și împrumuturi; în schimb, închide ochii la pungășiile lor, pînă în ziua cînd, cuțitul ajungîndu-i la os, izbucnește scandalul; bancherul este condamnat atunci să restituie banii — în folosul tezaurului, nu al victimelor — care se cifrează cu milioanele. Dar cei bogați se descurcă întotdeauna. Faimosul Samuel Bernard, neobosit împrumutător al statului, este mereu menajat: prea au nevoie de el. Acești bancheri practică pe scară largă mîta, șperțul. Pentru acești Turcareți¹, toate mijloacele sînt bune ca să scoată, chiar pe nedrept, bani de la poporul sărac. Acesta din urmă nutrește o ură amestecată cu teamă față de aceste „lipitori ale poporului“, împotriva cărora este fără apărare. Averile lor scandaloase și luxul obraznic mărturisesc delapidările săvîrșite; lumea se indignează, dar nu poate face nimic. La Bruyère însuși, care nu i-a menajat, constată: „Dacă bancherul nu reușește, curtenii spun despre el: e un burghez, un bădăran, un om de nimic. Dacă reușește, îi cer fata“.

¹ Turcareți, oameni care se aseamănă cu personajul principal din *Turcaret*, comedie de Le Sage, scrisă în 1709, și care arată un lacheu făcînd avere prin mijloace necinstite pentru ca, pînă la urmă, să fie înșelat de alții mai șmecheri decît el.

Astfel banii ajung să înlocuiască originea : cîteva milioane fac să se uite că un oarecare e un om de rînd, care odinioară ar fi fost disprețuit la Curte. Mici nobili de provincie, sărăciți, aleargă după zestrea înaltei burghezii, care se cifrează la sute de mii de livre. Marchizul de Dangeau se căsătorește cu fata unui cămătar din Touraine, Simon le Juif și Saint-Simon iau de soție pe nepoatele unor medici. Faimosul Béchamel, fiul unui librar din Rouen, se însoară cu o domnișoară Colbert, devine intendent al casei ducelui de Orléans și-și mărită fetele cu ministrul Desmarests¹ și cu ducele de Cossé-Brissac. Berthelot, comisar general al pulberăriei, o dă pe una din fetele sale contelui de Gacé, iar pe alta primului prezident de Novion. Toți acești parveniți stăpînesc moșii, castele ; își construiesc la Paris palate cu porți largi, prin care pătrund calești. E vremea în care triumfă *Le Bourgeois gentilhomme* (Burghezul gentilom), care-și uită umilele origini negustorești, adeseori servile și așteaptă clipa cînd banii îi vor îngădui accesul la Curte și-i vor permite să se înnobileze. Ierarhia averilor tinde să o înlocuiască pe cea a originii ; vechile caste, odinioară separate prin bariere de netrecut, se amestecă. Nobilimea nutrește în fundul sufletului dispreț pentru „negustorul” îmbogățit, dar e prea fericită să-l găsească, spre a-și auri din nou blazonul. Semnele exterioare, care odinioară diferențiau clasele sociale, nu mai înseamnă nimic : burghezul parvenit, care-și are palatul său, ca și cele mai vechi familii, poartă perucă, guler, manșete de dantelă și adeseori sabie. El vrea să se îmbrace la cel mai bun croitor din Paris și-și încarcă hainele cu galoane de aur, ca să arate că nu se uită

¹ Nicolas Desmarests, seigneur de Maillebois (1648—1721), controlor general al finanțelor : între 1708—1715, nepotul lui Colbert.

la cheltuială. Se rîde de domnul Jourdain¹ și de prostiile lui de parvenit, dar i se face loc în înalta societate, unde averea îi este invidiată, asaltată și fiicele lui rîvnite de o nobilime care se ruinează ca să joace și să-și mențină rangul la Versailles.

Totuși, nu toți burghezii au făcut averi atît de scandaloase. I-am văzut pe unii acaparînd mici slujbe, care le procură un venit modest ; dacă cel mai neînsemnat avocat privește de sus pe prăvăliașul cu clienți mulți, acesta își cîștigă adeseori mai bine existența decît el. Pe acești burghezi mijlocii, negustori, avocați, procurori, funcționari am vrea să-i vedem cum trăiesc la ei acasă, în sînul familiei lor.

Mai întîi, se bucură de considerația vecinilor lor ; chiar dacă sînt foarte modești, ocupă slujbe benevole, de încredere, ca aceea de epitrop în parohia lor ; au banca lor rezervată în biserică ; chiar dacă sînt membri ai Înaltei Curți de Justiție și negustori înstăriți, primesc totuși funcțiile de staroste al negustorilor, consilier municipal, șef al miliției din cartier. Astfel, ei iau parte la viața municipală, conducînd și sfătuind pe concetățenii lor. Adeseori vanitatea le e mai satisfăcută decît punga ; dar toți, coborîtori din comercianți, știu să-și rotunjească veniturile prin speculații financiare abile și prin cumpărări avantajoase de terenuri sau case, pe care proprietarii, avînd nevoie grabnică de bani, le dau pe prețuri de nimic. Ei pîndesc fără încetare afaceri bune.

Bogăția interiorului burghez, care servește drept cadru vieții de familie, variază, evident, după averea stăpînului casei. Unele inventare de mici-burghezi

¹ Personaj din comedia *Burghezul gentilom* a lui Molière.

evaluează mobilierul, rufăria și vesela acestora la câteva mii de livre. Acesta este tot capitalul lor, care cuprinde moștenirea familiei și achizițiile făcute în cursul unei vieți de muncă răbdătoare. Locuiesc în imobile cu poartă „mică“, spre deosebire de poarta „largă“ a palatelor frumoase, în apartamente mici. Un mobilier masiv de stejar sau de nuc, un pat mare cu coloane, câteva scaune acoperite cu broderie de Ungaria, tapete cu desene și flori, reci și severe, lipsa bibelourilor și a operelor de artă, dau acestor interioare un aer de austeritate, care stă bine unor oameni ce n-au încetat să trudească spre a-și mări micul lor capital. În general mai bogați în rufărie și veselă, se mulțumesc cu farfurii și vase de cositor fin, argintăria, destul de rară, fiind rezervată meselor de gală și ceremoniilor de familie.

Dar pe măsură ce burghezia se îmbogățește, parvine în funcții înalte și urzește importante afaceri comerciale, o vedem ocupînd locuințe vaste, asemănătoare întru totul cu vechile palate ale nobilimii. Sculpturi fine, oglinzi de Veneția, tablouri de maeștri renumiți împodobesc vastele apartamente, la care se ajunge printr-o scară monumentală. Aceste frumoase încăperi de gală fac un contrast izbitor cu camerele strîmte, joase, cu colțurile întunecate, unde locuiesc servitorii și copiii. Inventarul bunurilor unui om ca Gourville, bancher abil, secretar al celor mari, dovedește că acesta a știut să tragă un profit serios din slujbele sale : acesta posedă șase tapițerii Goblin, evaluate la 600 de livre, șase fotolii și șase scaune de lemn, evaluate la 80 de livre, o cameră de culcare tapisată cu mătase brodată, de China, cu fotolii și scaune garnisite cu aceeași stofă, evaluate la 800 de livre. Mai mult decît atîta, magazia de mobile adăpostește un mobilier complet de catifea evaluat la 1 200 de livre, o tapiserie de brocart

de Veneția, evaluată la 500 de livre, două bucăți de tapiserie de Flandra cu personaje, socotite 50 de livre. Vesela de argint figurează în inventar cu 5 400 de livre. În aceste interioare înstărite, în care mobilierul prisosește, magazia de mobilă este frecventă. Ea permite să se modifice decorarea camerelor și a sălilor și să se reînnoiască astfel cadrul vieții zilnice.

Acești burghezi bogați, care nu disprețuiesc o pivniță bine garnisită, o veselă bogată de bucătărie din aramă roșie și o masă delicată, cunosc în același timp și alte desfătări; devin adeseori amatori de artă, „curioși”, cum se zicea pe atunci: piese de faianță, cabinete de abanos încrustate cu fildeș, mese de joc cu marchitării, picturi de mari maeștri, cărți de tot felul legate în piele de vițel sau în pergament, bibelouri rare le împodobesc apartamentele și dovedesc cultura și gustul pentru litere și artă. Tapiserii din Auvergne, din Bergam sau de piele aurită, mobilă de lemn aurit sau de metal și bagă, de Boule, sticlărie din Orléans, faianțe din Nevers sau din Rouen, pendule și orologii — încă rare totuși în acea epocă — oglinzi din Saint-Gobain, tot ce produc noile manufacturi, se întrec să împodobească și să decoreze interioarele burgheze, în ciuda predicatorilor Bourdaloue și Bossuet, care, de la înălțimea amvonului, condamnă solemn acest gust pentru lux.

Acești predicatori nu sînt singurii; după ei vin profanii; astfel, La Bruyère și J. de Pradel care, în al său *Traité contre le lux* (*Tratat împotriva luxului*) (1705), evocă, cu o nuanță de regret, simplitatea căminului burghez de altădată: „O tapiserie simplă, un pat împodobit frumos cu perdele și draperii de stofă bună, de lînă, o masă, cîteva scaune cu spătarul mic, acoperite la fel; o oglindă de Veneția de un picior sau două înălțime, o lampă împodobită cu globuri de aramă, cam astea alcătuiau atunci mobi-

lierul funcționarilor, al oamenilor de condiție bună". Astăzi, lumea vrea apartamente vaste, luminate de ferestre care țin din plafon pînă în podele, foarte decorate cu sculpturi, stucaturi aurite, picturi și marmure rare; stofele mobilierului sînt de catifea sau de damasc cu franjuri, galoane și festoane; vrea canapele, lămpi, „oglinzi mari de fabricație nouă", paturi înalte, cu baldachin, împodobite cu smocuri de pene și cu perdele de satin. Nu mai suportă mirosul lumînărilor de seu de patru bani litra; vrea lumînări de ceară, care costă douăzeci și doi de bani.

Cam în aceeași epocă, G. T. Valentin, într-o comedie uitată. *Le franc Bourgeois* (Burghezul adevărat) (1706), compară aspectul auster al vechiului interior burghez, cu liniile sale severe și rigide, cu luxul elegant care face acum furori :

.....*Avez-vous le courage*

*De prendre loy ailleurs que d'un père si sage ?
Pour ornement chez lui, qu'est-ce que l'on voyoit ?
Ce qui dans la maison d'un bon bourgeois paraît,
C'est-à-dire un bon lit d'une serge olivâtre,
Un galon par-dessus de soie un peu rougeâtre,
Le bois uni, le ciel ni trop bas ni trop haut,
Ni large ni plus long que pour nous il ne faut ;
De surplus on voyoit une demi-douzaine
De chaises à dossier bien couvertes en laine ;
De larges clous de cuivre en relevoient les bords ;
Et, pour durer longtemps, les bois en étaient forts.
Les bahuts occupoient le reste de la place,
Qui, construits de noyer, reluisoient avec grâce.
L'image des saisons, un ancien portrait
Sans cadre ni donner aux murailles pendait.
Qu'il s'en falloit enfin qu'on vît les cheminées
De marmousets dorés, de porcelaine ornées !
Une pique, un mousquet, avec leur fourmiment
Pendus aux bois d'un cerf en faisoient l'ornement,*

*Et, bien que le manteau fût de belle structure
La brique néanmoins paroissoit toute pure,
C'étoit tout : or ca donc, comparez-moi ceci,
Lui dis-je, aux ornements que l'on découvre ici¹.*

Tatăl aparținea micii burghezii pe care Furetière o evoca în 1666 în al său *Roman Bourgeois* (*Roman burghez*) în care se observă această clasă socială în plină evoluție, luînd cunoștință de ea însăși. Dar fiul a ajuns să facă avere și aceasta se vede la el acasă :

*„Le voilà tout d'un coup qui ses meubles m'étale.
Contemplez, me dit-il, tout cet ameublement ;
Admirez ce beau lit et l'accompagnement,
Ces pliants, ces fauteuils, ces riches broderies,
Que vous semble, dit-il encore, de ces tapis ?
Ce miroir est des beaux, la glace est d'un grand prix.*

¹ „Curajul l-ați avea

Ca lecții nu un tată, ci alții să vă dea ?
Ce vezi la el acasă că are drept podoabă ?
Tot ce se află-n casa unui burghez de treabă.
Adică, un pat trainic, c-o pînză măsline
Salonul de mătase putînd roșcat să fie,
Iar lemnul tot așijderi ; fereastra, potrivită
Nici largă, nici prea lungă și bine întocmită.
În plus vreo șase jilțuri să fie la-ndemîna ;
Înalte și-mbrăcate în fețe tari, de lînă.
Ca îndelung să țină — cioplite-s din lemn tare
Și-n cuie mari, de-aramă, sînt prinse fiecare.
Tot restul încăperii e plin de sipețele
Din lemn de nuc, c-un luciu, că mai te vezi în ele.
Gravuri cu anotimpuri și niște vechi portrete
Atîrnă, fără rame, de-a dreptul pe perete...
Mai vezi apoi cămine ce-s toate-mpodobite
Cu niște figurine de porțelan, vopsite.
O sulită, muschete, — cu tot dichisu-ntinse
În coarnele-unui cerb ce pe perete-s prinse...
Și-apoi, măcar că zidul, cu grijă se-ntocmește
Ici-colo, cărămida curată se ivește...
Cam asta-i tot. „Compară-mi — i-am spus — acelea toate
Cu mîndrele podoabe ce-aici sînt înșirate...” (fr.).

*De quel air trouvez-vous surtout la cheminée
Avec les raretés dont on voit ornée ?
Hé bien, avouez donc que ceci fait honneur..."¹*

*Burghezul gentilom l-a înlocuit definitiv pe
'Avar.*

Aceeași evoluție se simte și în viața casei. Altădată, doamna avea o singură servitoare, în același timp bucătăreasă și cameristă și domnul un singur lacheu, care trebuia să muncească din greu și să se mulțumească cu un pat mizerabil, într-un ungher întunecos ; un poet necunoscut a deplîns *Starea de servitute sau mizeria servitorilor* :

*„...Et passant du précepte à l'application,
Elle a soin de vous faire entrer en action,
Vous donnant à frotter trois chambres parquetées
Qui, depuis quinze jours, n'on pas été frottées.
Lorsqu'enfin chaque chambre est bien propre et bien nette,
Pour surcroît à vos maux, une fière soubrette
Vous donne à nettoyer un jupon tout crotté ;
Avalant à longs traits une épaisse poussière,
Vous le frottez bien par-devant, par derrière ;
Cela fait, Bourguignon, décrottez ces souliers,
Ensuite vous irez frotter les escaliers.”²*

¹ „Și iată dintr-o dată cum mobila mi-arată :
Priviți-o, contemplați-o — îmi spune încântat —
O, admirați în voie acest magnific pat,
Pliante și fotolii și broderii bogate...
Cum vi se par aceste tapete minunate ?
Oglinda-i dintre cele mai scumpe, mai cătate...
Dar șemineu-acesta cum vi se pare oare
Împodobit cu-atâtea nimicuri vechi și rare ?
Mărturișiți că totul și toate cînst-mi fac...” (fr.)

² „...Și deci de la principiu la practică trecînd
Să intri-n acțiune, te face vrînd-nevrînd,

Mai mult decât atât, afluxul oamenilor de la țară — toți acei Petitjean veniți din provincia lor ca să se facă valeți — a creat o concurență redutabilă și-a făcut să scadă lefurile. Multe familii își aleg personalul de încredere dintre țăranii de pe domeniile lor ; birourile de plasare sînt pline de băieți și fete care așteaptă o slujbă ; există un birou de plasare pentru valeți în Tîrgul Nou, unul pentru bucătărese în Grève ; dacă aveți nevoie de un „extra“ pentru o recepție, veți găsi la discreție lachei cu ziua, care-și oferă serviciile pe treptele scării, lîngă ușa cea mică a palatului. Lacheii și băieții de serviciu, hrăniți acasă, se mulțumesc cu șaizeci pînă la o sută de livre leafă pe an, o servitoare cu douăzeci pînă la treizeci de livre. Mirați-vă pe urmă, dacă, făcînd piața, ea „potcovește măgărița“, adică fură de la coș !

Cînd burghezul se îmbogățește, își schimbă felul de trai și-și asigură un personal specializat și stilat, care costă mult mai scump. Un valet se plătește cu 200 de livre pe an, un bucătar bun cu 300, un scutier cu 400, șeful personalului cu 500, fără să socotim dăruirile de Anul nou și gratificațiile. Este adevărat că servitorii sînt bine hrăniți și bine tratați ; adeseori stăpîinii le lasă, prin testament, moșteniri importante : Boileau lasă 6 000 de livre valetului, 4 000 servitoarei și 500 vizitiului său.

Soția burghezului are conștiința rangului pe care-l deține acum în noua societate : „Titlul de *Madame*,

Spunînd să frece parchetul din trei odăi în care

De cincisprezece zile nici urmă de frecare...

Cînd ai sîrșit cu treaba și casa e curată,

Vrînd în necaz să-ți faci, subreta-nfumurată

Ti-aduce — ca să-i cureți — o fustă-noroiată...

O perii cu răbdare pe față și pe dos

Și-nghiți în vremea asta din praful des-vîrtos.

Termini, și iar : Pantofii, vezi Bourguignon, de-i șterge,

Pe urmă freacă iute și scara pe-un'se merge..." (fr.)

soune J. de Pradel, care odinioară nu se dădea decît reginelor, împărăteselor și femeilor de primul rang, este astăzi uzurpat de toate femeile ceva mai gătite. Nu e prea mult de cînd nevestele magistraților de seamă din justiție și armată se simțeau onorate cu titlul de *Demoiselle* ; acum pînă și soțiile rîndașilor, ale negustorilor, ale celor mai mici slujbași, ar considera drept o injurie acest cuvînt de mare cinste : toate vor să li se dea titlul deosebit de *Madame*.“ Cum ar putea să se mai mulțumească cu titlul de *Demoiselle*, cînd ele pleacă în vizită într-o calească somptuoasă și cînd fiecare are «casa» ei ? Soțul și soția au fiecare servitorii lor aparte ; sînt două case, două familii. Echipajul soțului este acela al unui bărbat bogat ; cel al soției se întrece în splendoare cu cel al duceselor atît prin numărul și înălțimea lacheilor, cît și prin podoabele lor.“

Domnul, care a intrat în rîndul nobilimii de robă, își are intendentul, secretarul, scutierul, valetul, șeful personalului, băieții săi la bucătărie, lacheul, portarul, birjarul, surugiii, rîndașii lui ; doamna are subreta și servitoarele ei. Ea își conduce menajul după sfaturile din *La maison réglée* (*Casa ordonată*), de Augier, fixează, cu precizie, munca servitorilor și slujbașilor : de aici, află că gospodăria unei doamne de condiție trebuie să fie compusă din șaisprezece persoane. Dacă domnul a făcut avere cu fermele sau cu afaceri neprevăzute, el va dori o casă asemănătoare cu a marelui senior, adică cu vreo treizeci de persoane ; calculele precise ale lui Augier ne arată că-l costă atunci, lefuri și întreținere, 38 975 livre pe an.

Dacă vrem un exemplu precis de buget familial, luat din burghezia mijlocie, iată-l pe acela al domnului d'Aubigné, fratele doamnei de Maintenon, căsă-

torit în 1679. Văduva lui Scarron¹, care n-a fost niciodată cheltuitoare, nici chiar după ascensiunea ei alături de rege, stabilește astfel bugetul zilnic de întreținere al fratelui său, pentru douăsprezece persoane : domnul și doamna, trei femei, patru lachei, doi vizitii și un valet :

15 livre de carne a 5 soli	3 livre și 15 soli
2 bucăți de friptură	2 livre și 10 soli
pentru pâine	1 livră și 10 soli
pentru vin	2 livre
pentru lemne	2 livre
pentru fructe	1 livră și 10 soli
pentru lumânări de sear	8 soli
pentru lumânări de ceară	13 soli

„Iată, cu aproximație, cheltuiala voastră, precizează minuțios doamna de Maintenon care, una peste alta, nu trebuie să depășească 15 livre pe zi, pe săptămână 100 de livre și pe lună 500 de livre. Observați că vă măresc venitul, căci, 100 de livre pe săptămână n-ar face decât 400 livre pe lună ; dar, adăugând spălatul, făcliile, sarea, oțetul, zeama de aguridă, mirodeniile și micile cumpărături a tot soiul de fleacuri, ajungi la 500. Socotesc patru bani pentru vin, pentru cei patru lachei și doi vizitii. Atîta dă și doamna de Montespan pentru ai săi ; dacă ați avea vin în pivniță, nu v-ar costa nici trei, dar m-am gândit la ce-i mai rău. Pun o livră de lumînări de sear pe zi, adică opt : una în anticameră, una pentru bucătărie, una pentru grajd ; nu văd decât aceste patru locuri unde ar fi nevoie ; totuși, cum zilele sînt scurte, pun opt și dacă Aimée e gospodină și știe să țină bine frînele, ar economisi o livră pe săptămână. Pun

¹ Adică Doamna de Maintenon. *Paul Scarron* (1610—1660), scriitor francez, a scris *Romanul comic*, poezii burlești, comedii. Se căsătorește cu Françoise d'Aubigné, care după moartea lui devine doamna de Maintenon și soția morganatică a lui Ludovic al XIV-lea.

lemne de patruzeci de livre, pe care nu le veți arde decât două sau trei luni pe an ; nu trebuiesc decât două focuri și al vostru să fie mare. Pun lumînări de ceară de zece bani ; vă dă zece de o livră și v-ar ajunge pentru trei zile. Pun fructe de treizeci de bani ; zahărul nu costă decât unsprezece bani livra și nu e nevoie decât de un sfert de livră pentru compot ; de altfel, puteți face o mîncare de mere și de pere, care v-ar ajunge o săptămînă, și nu v-ar costa nici douăzeci de bani pe zi. Pun două bucăți de friptură, dintre care una se economisește dimineața, cînd domnul ia masa în oraș, și una seara, cînd doamna nu mănîncă ; dar am uitat și o pasăre fiartă, la supă. Toate acestea trebuie bine chibzuite și veți vedea că ne pricepem la gospodărie. Dimineața veți avea o supă bună de pasăre ; trebuie să puneți să vă aducă toată fiertura într-o farfurie mare, și-o să vedeți că e adorabilă. Fără să cheltuiți mai mult de cincisprezece livre, puteți foarte bine avea o gustare, cu cîrnați într-o zi, prapur de vițel sau limbă de oaie în alta și seara berbec sau doi pui buni. Am uitat friptura de dimineață, care poate fi un clapon gras sau orice altă bucată doriți ; eterna cîrnărie și compot.

Cu tot ce vă spun aici răsplat, și cu ce mai aflu de la Curte, cheltuiala voastră, pentru gură, nu trebuie să depășească 6 000 de livre pe an. Adaug 1 000 pentru a o îmbrăca pe doamna d'Aubigné și, cu ce-i mai dau eu, îi va fi desigur de-ajuns ; are avans un an, căci, dacă nu mă-nșel, nu și-a cumpărat nimic de cînd e măritată. Pun apoi 1 000 de livre pentru lefurile sau hainele servitorilor, 1 000 de livre pentru chiria casei, care nu va costa atîta ; 3 000 de livre pentru hainele voastre și pentru operă și alte cheltuieli. Nu-i cîstit așa ? Iar restul venitului vostru n-ar ajunge oare pentru unele cheltuieli extraordinare, cum ar fi cumpărarea vreunui cal, întreține-

rea a două calești, o mobilă, plata vreunei mici datorii ?“

Ah, sigur că văduva lui Scarron se „pricepea la gospodărie“ și într-adevăr era predestinată să conducă un pension de fete ! Astfel, cu 12 000 sau 15 000 livre cheltuială pe an, domnul d'Aubigné va duce o viață onestă la Paris. Poate că observă că soră-sa se ocupă cam prea mult de treburile sale... Dar ea a dus o viață grea și și-a păstrat obiceiul de a-și restrânge cheltuielile. Și apoi, n-are de loc încredere că cumnată-sa conduce cum trebuie gospodăria fratelui ei, așa că-i spune : „...Legois mă informează că ați cumpărat albituri de masă ; trebuie să le însemnați și să băgați de seamă să nu vi le schimbe la spălat. Trebuie să vorbești de toate aceste lucruri doamnei d'Aubigné ; are un aer cam prostuț și-aș vrea s-o schimb nițel.“

Ajutată serios de personalul casei, pe care se mulțumește să-l supravegheze, burgheza dispune de mult timp liber. Ea întreține o numeroasă corespondență, care constituie pentru dânsa o ocupație plăcută. De când „prețioasele“ au inaugurat „o zi“ de primire, ea își primește prietenele și le întoarce vizita. Nu-i lipsesc nici preocupările intelectuale și artistice : femeile care cîntă la clavecin sînt destul de numeroase ; producția unei bogate literaturi feminine i-a dezvoltat burgheziei gustul pentru lectură ; Sfîntul François de Sales¹ și literatura creștină se împacă destul de bine cu literatura mondenă a romanelor și

¹ *Saint François de Sales* (1567—1622), creatorul unor mari instituții de binefacere, cum e Ordinul Bunei Vestiri ; scrie tratate religioase ca *Introduction à la vie dévouée* (*Introducere la viața cucernică*) și *Traité de l'amour de Dieu* (*Tratat despre dragostea de Dumnezeu*).

a culegerilor de versuri la modă. Femeile nu se tem de cărțile ușurate și deochiate. Doamna de Sévigné e înnebunită după Nicole¹ și recomandă fiicei sale lectura sfântului Paul² și a sfântului Augustin³, dar și fabulele lui La Fontaine, „ca să te distrezi”. Doamnele apreciază tot atât de mult *Conversations morales* (*Conversațiile morale*) ale domnișoarei de Scudery, ca și romanele galante. Contesa de Suze, domnișoara Lhéritier, doamna Deshoulières și atâtea alte poetese la modă atrag un larg public feminin, care le discută la infinit meritele.

Burghezia se ocupă și de copii; multe familii au o progenitură numeroasă, care e mândria părinților. Fiecare naștere e un eveniment fericit; se va căuta o doică pentru noul născut, la un fel de patroane de birouri de plasare, în strada Vannerie sau strada Crucifix-Saint-Jacques; acesteia i se dă câteodată o „ajutoare”, ca să plimbe copilul. Deși mama n-a terminat încă lehzia, copilul se și botează a doua sau a treia zi după naștere: este un prilej pentru cadouri și petrecere de familie, care adună toată rudele în jurul nașului și nașei. În leagănul său împodobit cu dantele, prevăzut cu o jucărioară cu zurgălăi, în care s-a încrustat un dinte de lup care să-l ajute să-i crească și lui dinții, ținul începe îndată ucenicia aspră a vieții. Trupul i se înfașă strâns, cu mâinile lipite de trup; și-i legat pînă la gît cu alte fașe, care-l transformă într-o mică mumie. Medicul François Mauriceau ne arată că „copilul trebuie să fie astfel

¹ *Pierre Nicole* (1625—1695), autorul unor *Eseuri despre morală*.

² *Epistolele Sfântului Paul*.

³ *Sfîntul Augustin* (334—420), teolog, filozof, moralist, a căutat să împacă platonismul cu doctrina creștină. Fundatorul vieții monahale din occident. Scriitor, a lăsat *La Cité de Dieu* (*Cetatea lui Dumnezeu*), *De la Grâce* (*Despre Grație*) etc.

înfăşat, încît să i se dea trupuşorului său o ținută dreaptă, care e cea mai decentă și mai potrivită pentru om și ca să se obișnuiască să se țină pe picioare ; căci fără asta ar merge poate în patru labe, ca cea mai mare parte dintre animale“. Dacă țișă i se dă o bucată de nalbă sau un „bețișor de micșunea“. În ceea ce privește copiii, medicina este tot așa de ignorantă ca și atunci cînd e vorba de adulți ; nu ne învață ea că trebuie să dăm copiilor să mănînce carne de arici dacă se scapă prea des ?

Băiețel sau fetiță, soarta copilului nu-i de loc de invidiat ; treburile gospodăriei, la care copilul pune mîna de timpuriu, se adaugă la grijile educației, lecțiilor și pedepselor scrise ; la întoarcerea de la școală, el pune masa, servește și adună vasele în timpul mesei, umple paharele, curăță mucle lumînării, taie carnea. În familiile marei burghezii, băiatul are un preceptor, de obicei un preot, care-i dă lecții la domiciliu ; dacă nu, intervine „școala populară“ și nuiaua, apoi colegiul, în care viața de internat îl transformă într-un singuratic.

Nici soarta fetelor nu-i mai fericită ; în lipsa unor guvernante cu experiență, le pîndește mînăstirea ; cu educația fetelor se însărcinează numeroase comunități, în schimbul sumei de 500 pînă la 600 de livre pentru pensiuine : Port-Royal, Lts Dames de Sainte-Marie de la Visitation, în cartierul Saint-Jacques, Abbaye au Bois, din strada Bac.

Fata primește aici o educație religioasă și adeseori chiar bigotă, care-i închide ochii asupra realităților vieții. Claustrată, ținută departe de lume, ea își petrece viața în acțiuni milostive ; puțin lucru de mîna și lecturi strict supravegheate, din care sînt îndepărtate romanele, piesele de teatru și chiar cărțile de istorie, neîngăduindu-se decît cărți religioase anoste.

Liberalismul de care dă dovadă Fénelon¹ în al său *Traité de l'éducation des filles* (Tratat despre educația fetelor) apare ciudat de îndrăzneț și de contrar obiceiului. În mînăstire, fata nu învață nimic despre viitoarea ei meserie de stăpînă a casei și încă mai puțin despre aceea de mamă de familie. Dacă vrea să „știe tot“, după cum îi recunoaște Molière dreptul, nu-i rămîne decît să învețe singură, prin propriile ei mijloace.

Pentru ea sună foarte devreme ceasul căsătoriei, adeseori imediat după pubertate. S-ar putea crede că mărițișul marchează momentul în care tînăra fată începe, în sfîrșit, o viață personală. Nimic din toate acestea. Nu ia decît prea puțin parte la acest act decisiv, care-i va hotărî toată viața. La negustori, ca și la funcționari, căsătoria e o afacere care nu-i privește decît pe părinți. E o asociație de saci cu bani, cîntăriți cu băgare de seamă, o tocmeală în care o zestre mare echilibrează adeseori un titlu de noblețe; fata nu trebuie să asculte de înclinarea inimii ei; ea nu e chemată să-și spună dorințele. Supusă asprei autorități paterne, se lasă căsătorită, căci în cazul cînd refuză, nu are altă perspectivă decît aceea de a se întoarce în mînăstire, la o viață cumplit de tristă. În curînd, deci, va cunoaște tirania unui soț care-i va predica supunerea și, dacă are ocazie, își va lua el însuși cele mai mari libertăți. „*Du côté de la barbe est la toute-puissance...*“²

¹ François de Salignac de La Mothe-Fénelon (1651—1715), prelat și scriitor. Preceptorul lui Louis de France, duce de Bourgogne, nepotul lui Ludovic al XIV-lea și moștenitorul tronului (tatăl lui Ludovic al XV-lea); a scris pentru el *Fabule* și *Aventurile lui Telemac*. Această lucrare, plină de critici indirecte la adresa lui Ludovic al XIV-lea, i-a adus dizgrația. Scrie și *Tratat despre educația fetelor*. Liberalismul lui face să se întrevadă spiritul nou al secolului al XVIII-lea.

² Toată puterea e de partea bărbii (fr.).

Cîte căsătorii nereușite ! Și ce bine înțelegem campania generoasă pe care a dus-o Molière în favoarea căsătoriei din dragoste, a liberei alegeri a fetei și a dreptului la iubire ! În acest domeniu, el s-a făcut auxiliarul „prețioaselor“, străbunicele feministelor noastre, care n-au încetat niciodată să protesteze împotriva tiraniei acestor căsătorii impuse și prea adeseori atât de nepotrivite. Vai ! revendicările lor au rămas fără rezultat și „prețioasele“ n-au găsit alt mijloc de a se elibera decît acela de a se refugia în acea lume ireală a dragostei platonice creată de ele pentru a evada din lumea reală care nu lăsa nici un loc înclinărilor inimii lor.

Astfel, epoca a cunoscut multe femei „măritate prost“, care n-au aflat în căsătorie decît o sclavie odioasă. Acest fapt explică atîtea revanșe amoroase și adeseori scandaloase, de care fac haz cronicarii și șansonetiștii. Moravurile sînt răspunzătoare de imoralitatea care atinge cercurile burgheze.

Rotunjindu-și averea moștenită de la tatăl său, căsătorindu-și toți copiii, burghezul și-a atins idealul. Pentru el se apropie vremea bătrîneții, cu cortegiul ei de boli și de suferințe. Atunci burghezul nostru cade pe mîinile unor doctori ignoranți și stupizi, în cazul în care nu recurge pur și simplu la un medic „empiric“, un simplu șarlatan, sau dacă nu pică pe mîna unui vindecător ori negustor de leacuri. În pasul rar al măgăritei, omul de știință sosește ceremonios la căpătîiul bolnavului, îmbrăcat într-o robă neagră, cu pelerină și cu tot soiul de prevestiri sinistre. Căci, după cum spune Pascal, „cine ar putea avea încredere într-un doctor care nu poartă pelerină ?“

*„Affecter un air pédantesque,
Cracher du grec et du latin,
Longue perruque, habit grotesque,*

*De la fourrure et du satin,
Tout cela réuni fait presque
Ce qu'on appelle un médecin*¹.

Sînt prea puţin numeroşi medicii din Paris care să fi trecut pe la facultate : nu se numără decît vreo sută din aceştia, care-şi vînd destul de scump comica lor ştiinţă ; ei primesc o monedă de aur pentru vizită şi toată ştiinţa lor se rezumă la „*clysterium donare, postea saignare, ensuite purgare*”² a lui Molière. Foarte mîndri de diploma lor de medici, aceştia sînt personaje importante, care se uită de sus la chirurgii şi la bărbierii cu care sînt într-o continuă luptă ; îşi dictează pompos reţetele, pe care spiţerii le vor traduce în conturi ajunse legendare şi care, înainte de a fi citite, sînt reduse la jumătate de preţ.

Nu trebuie să ne mirăm că ştiinţa lor e atît de mărginită, cînd ştim ce învăţătură primeau, învăţătură care nu trecea dincolo de Aristot³, Hippocrat⁴ şi Galien⁵ şi cînd cunoaştem disputele puerile dintre şcoli, ca de pildă aceea a „vomitivului”, care umple un secol întreg. Tezele pe care le susţineau, cu gravitate,

¹ „Cu-n aer grav şi afectat
Latina, greaca, improşcînd
Perucă lungă, şi-mbrăcat
În blănuri şi-n satin de rînd
Acestea de le-ai adunat,
Un doctor faci, pe loc, oricînd” (fr.).

² Întîi o clismă, apoi sîngerare, la urmă purgativ (lat.).

³ Aristot (384—322 î.e.n.), filozof grec, preceptorul lui Alexandru cel Mare şi întemeietorul şcolii peripatetice. Autor de tratate de logică, poliitică, istorie naturală, fizică. Opera sa stă la baza tomismului şi a scolasticeii.

⁴ Hippocrat (460—377 î.e.n.), medic grec. Etica sa medicală stă la baza jurămîntului pe care-l prestează medicii (*Jurămîntul lui Hippocrat*).

⁵ Claude Galien (131—201), medic grec din Pergam. A făcut importante descoperiri în anatomie şi a scris numeroase tratate.

În fața domnilor de la facultate se ocupau de probleme extravagante : „Este femeia o operă perfectă a naturii ?“ „Natura poate mai bine decât educația să formeze eroi ?“ „Parizienii sînt expuși la tuse cînd suflă vîntul de nord ?“ Acestea sînt trăsăturile asupra cărora se exercita, într-o latinească de bucătărie, dialectica lor sclerozată din Evul Mediu.

Și totuși, acești ignoranți, umflați de vanitate, scoteau mari profituri dintr-o profesiune atît de prost exercitată. Te miri auzindu-l pe Lister vorbind de onorariile lor „jalnice“. Numărul lor redus, cel puțin la Paris, căci se pare că era altfel în provincie, le asigura o numeroasă clientelă. Cei care puneau mîna pe slujbe oficiale scoteau venituri serioase : postul de prim-medec al regelui îi aducea 45 000 de livre lui d'Aquin ; fiecare prinț, fiecare mare senior își avea medicul său investit și cu pensie. „Le înzestrează fetele, scrie La Bruyère, le plasează fiii în Parlament și îi fac prelați și chiar cei care-și rîd de ei le furnizează bani.“

Incapabili să pună diagnosticul unei boli, medicii impuneau clienților, în afară de luarea de sînge, purgativul și clisma tradițională, remedii dezgustătoare, cu totul lipsite de eficacitate, pe care spițerii le preparau fără să li se întoarcă stomacul pe dos. Scot dintr-un registru de socoteli această rețetă pentru gălbinare : „Înmuiiați în fiecare dimineată puțin găinaț de găscă într-o jumătate de pahar cu vin ; dați-i să bea timp de nouă zile și veți vedea rezultate surprinzătoare“. Doamna de Sévigné, care se îngrijește singură de „praf de simpatie“, ne spune cu naivitate că doamna de La Fayette bea „supă de viperă care-i dă puteri văzînd cu ochii“. Deschideți *Pharmacopée*-a lui Charas, aprobată de d'Aquin, una din cele mai înalte autorități medicale : veți vedea recomandîn-

du-se binefacerile găinațului de păun contra epilepsiei, sperma de broască împotriva vărsăturilor, sare de broască râioasă contra hidropiziei, sare de crustaceu și de rîmă contra gutei, cenușă de albină pentru creșterea părului și ulei de furnică împotriva surzeniei.

Nu trebuie să ne mirăm deci dacă foarte puțini bolnavi scăpau în urma acestor tratamente ridicole. Cînd nu intervenea natura și nu vindeca ea însăși, bolnavul, căzut pe mîna acestor personaje de comedie, care sînt doctorul și spițerul, era iremediabil pierdut. Ceasul din urmă nu înîrzia să-i sune.

Burghezul nostru a prevăzut totul ; scriindu-și testamentul, încărcat de donații milostive, și-a manifestat ultimele dorințe în privința înmormîntării. În mormîntarea va fi cel din urmă act prin care-și va afirma rangul, ultima manifestare a vanității lui. Nici nu i se va răci bine trupul și moștenitorii vor fi și intrat în ghearele ciocliilor ; aceștia aparțin unei corporații — la Paris sînt treizeci — ai cărei membri se înțeleg să exploateze durerea omenească. Intermediari pe lîngă negustorul care furnizează lumînările și pe lîngă preotul care procură coșciugul și asigură serviciul religios cu mare dangăt de clopote, cioclii dețin monopolul furniturilor mortuare. Ei au grijă să împartă invitațiile de înmormîntare, cu patru livre suta, se însărcinează cu draperiile de doliu la biserică și în casa mortuară și-și încarcă listele cu mii de furnituri reale sau imaginare, al căror preț va fi redus de moștenitori, cum e obiceiul și cu spițerii. La Paris, o înmormîntare decentă costă mai multe sute de livre. Ciocluul va anunța decesul clientului său ; îmbrăcat cu o mantie neagră, presărată cu embleme funerare, cu un clopot într-o mîină și cu o lanternă în cealaltă, el străbate în timpul nopții străzile capitalei, psalmodiind :

„Rugați-vă pentru odihna domnului — cutare — care și-a dat sufletul în locuința sa din strada — cutare...”

Cum spune Saint-Amant ¹ :

*„Le clocheteur des trespassez,
Sonnant de rue en rue,
De frayeur rend les coeurs glacer,
Bien que leur corps en suë.
Et mille chiens, oyant sa triste voix,
Lui répondent à longs abois.”* ²

Astfel, în fastul ostentativ al unei ultime ceremonii, burghezul, lăsând fiilor săi o moștenire mai mare decît cea pe care-a primit-o de la tatăl lui, părăsește lumea aceasta, în care a cunoscut cel puțin două surse de bucurie : averea și vanitatea...

¹ Marc-Antoine Girard, sieur de Saint-Amant (1594—1661), poet, autor de poeme realiste, satirice și lirice.

² Cînd clopotarul celor morți
Din stradă-n stradă sună,
Mulțimea-ngheață pe la porți
Și-asudă împreună.
Și mii de cîini urlînd prelung
Răspund la glasul-i îndelung. (fr.).

COSTUMUL, TOALETA ȘI MODA

Influența și prestigiul Curții pe de o parte, pe de alta dezvoltarea vieții mondene la Paris, dau o importanță primordială modei, în timpul lui Ludovic al XIV-lea. Sînt numeroase tratatele pe care unii specialiști le consacră acestei probleme și care le încîntă pe femeile cochete. Ele ar roși să se ducă în vizită sau la plimbare pe Cours-la-Reine cu o toaletă demodată, care le-ar face de rîsul oamenilor de condiție. Cu toate că predicatorii tună de pe amvonul lor împotriva abuzului de lux, totuși moraliștii recunosc legitimitatea modei, care ține de buna-cuviință : „E tot atîta slăbiciune, scrie La Bruyère, în a fugi de modă, cît și în a o exagera“.

Trebuie să spunem mai întîi că pentru burghezie costumul este reglementat. Această „dirijare“ corespunde unor idei esențiale : necuviința de a-i vedea pe oamenii din oraș îmbrăcați tot așa de elegant ca și nobilimea de la Curte, grija de a proteja manufacturile începătoare și apărarea burghezului împotriva luxului care l-ar ruina.

Reluînd o hotărîre din 1656, Ludovic al XIV-lea interzise burghezilor, începînd din 1660, sub pedeapsa amenzii, „să poarte, nu numai stofe de aur și argint,

dar și broderii, ajururi, zorzoane, ghipiură, pasmanterii, nasturi etc.", interdicție repetată în 1661 și în 1663 și apoi mai des, pînă la sfîrșitul domniei. Timp de patruzeci de ani, Ludovic al XIV-lea a înnoit de unsprezece ori ordonanța care rezerva numai pentru el și pentru nobilime (nobilimea se străduia prin tot soiul de intrigi să obțină faimosul brevet pentru „haina de culoare albastră strînsă pe corp”, căci nu existau decît șaizeci de asemenea brevete — iar comercianții și burghezii erau excluși) monopolul aurului și argintului pe haine. Este o dovadă evidentă că această reglementare rămînea cu totul neputincioasă, pentru că se izbea de obstacolul cel mai puternic, care este vanitatea omenească. Multe mărturii dovedesc aceasta. Toate inventarele burghezilor înstăriți menționează haine cu galoane de aur și de argint.

În 1697, Marana, în ale sale *Lettres d'un sicilien* (*Scrisorile unui sicilian*), scria : „Toată lumea se îmbracă foarte curat ; panglicile, oglinzile și dantelele sînt trei lucruri fără de care francezii nu pot trăi. Aurul și argintul au devenit lucruri atît de obișnuite, încît strălucesc pe hainele a tot felul de persoane și luxul fără măsură a confundat pe stăpîn cu valetul.”

Cam în aceeași epocă, de Pradel se ridică împotriva gusturilor costisitoare ale burgheziei, în *Traité contre le lux* (*Tratat împotriva luxului*) : „Cea mai neînsemnată burgheză vrea să poarte haine și gâteli de domnișoară... În zilele noastre, ele au aflat secretul de a întrebuița, pentru o singură îmbrăcăminte de femeie, mai multă stofă decît era nevoie altădată pentru două, trei ; își îngroașă talia peste măsură ; își fac o vastă și enormă rotunjime prin pliurile și cutele hainelor încărcate de aur, argint, mătase, dantele bogate, pietre prețioase ; totul este folosit pentru a le împodobi.”

De altfel, moda e schimbătoare, întocmai ca și azi : aceasta este însăși natura ei. „Abia o modă a înlocuit altă modă, că ea este desființată de alta mai nouă, care cedează ea însăși celei care urmează și care nu va fi ultima ; asta-i frivolitatea noastră“, constată La Bruyère.

Cine lansează moda ? Curtea, bineînțeles. Luxul costumului face parte din fastul de la Versailles, la care ține Ludovic al XIV-lea. În tinerețea sa, el fusese mare amator de costume somptuoase, împodobite cu pietre prețioase. Dar, după instalarea la Versailles, se mulțumește cu bogate stofe brodate ; el își rezervă măreția pentru recepțiile de gală ; când primește pe ambasadorul Persiei, pe care vrea să-l uluiască, poartă pe el diamante de douăzeci de milioane de livre. „Se încovoiaie sub această greutate“, spune Saint-Simon. Dar, în afară de ceremoniile oficiale, afectează o simplitate suverană, care contrastează cu zorzoanele curtenilor. „Era îmbrăcat în catifea de culoare mai mult sau mai puțin închisă, scrie Dangeau, cu o broderie ușoară și cu un simplu nasture de aur, totdeauna cu o vestă de postav sau de saten, albastră sau verde, foarte brodată. Nu purta niciodată inele sau pietre prețioase decât la agrafele pantofilor sau la jartiere.“ Dar croitorii Curții — Barthélemy Autran a urmat lui Ourdault și l-a îmbrăcat pe rege mai bine de douăzeci de ani — și negustorii parizieni de mărunțișuri și postăvarii se înțelegeau de minune să îndemne pe tinerii seniori și pe frumoasele doamne să se facă remarcați prin toalete noi și stofe tot mai bogate.

Curtea a cunoscut „arbitri“ ai modei ; după Cinq-Mars¹, Montauron și ducele de Candale, au urmat

¹ *Henri Coiffier de Ruzé, marchiz de Cinq-Mars* (1620—1642), favoritul lui Ludovic al XIII-lea. A murit pe eșafod, fiindcă a conspirat împotriva lui Richelieu.

Lauzun, Villeroy¹, de Guiche și mai ales Lenglée. Acesta din urmă a jucat rolul unui adevărat ministru al modei, rol de unde a scos câștiguri bune. Era unul din acei șmecheri care profită de orice și pe care nu-i deranjează scrupulele. Fiu al unei cameriste a reginei-mame², se îmbogățise la joc, ca și Dangeau. El este acela care a dăruit doamnei de Montespan faimoasa rochie de „aur peste aur, brodată cu aur, și iarăși brodată cu aur și pe deasupra cu aur încrețit, brodat iar cu aur amestecat cu altfel de aur care alcătuiește cea mai divină stofă care s-a imaginat vreodată”. Astfel, abilul curtean lansa stofele la modă pe care i le furnizau negustorii și atrăgea de partea lui doamnele, care luau drept oracole spusele lui.

Pîndind ultimele noutăți, Donneau de Visé³ le difuza imediat în al său *Mercure galant*, care rezerva totdeauna un loc însemnat problemelor de modă; acesta era mijlocul cel mai bun de a-și asigura o credincioasă clientelă feminină.

Cum era și firesc, moda preocupa și pe marile doamne de la Versailles. Dangeau scrie în 1715: „Se vorbește foarte mult de o schimbare a îmbrăcăminteii și a coafurii doamnelor și ele trebuie să se întrunească mâine, după cină, la doamna ducesă de Berry, cu acest prilej chemînd croitori meșteri și croitorese vestite și pe Bérain, desenatorul Operei”. Astfel, la elaborarea unei mode noi se țineau adevărate conferințe artistice.

Doamnele cheltuiau sume mari de bani pentru toaleta lor; stofele cele mai întrebuițate erau bro-

¹ *François de Neuville, duce de Villeroy* (1644—1730), mareșal, pe care Ludovic al XIV-lea l-a lăsat, prin testament, preceptor al lui Ludovic al XV-lea.

² Ana de Austria.

³ *Jean Donneau de Visé* (1638—1710), scriitor; a criticat Școala femeilor a lui Molière. A întemeiat revista *Mercure galant*.

carturile de aur și argint, damascurile, catifelele, sa-
tenurile, taftaia, ~~toate acestea broșate, împedebite cu~~
desene și pasmanterii, supraîncărcate de dantele, vo-
lane plisate, garnituri, aplicații grele în culori. Acestea
costau foarte scump ; iată cîteva prețuri obișnuite :
damascul, 20 pînă la 25 de livre măsura veche
(1,20 m) ; catifea violetă cu fond de aur, 24 de livre ;
catifea neagră, 10 pînă la 15 livre ; catifea roșie-în-
chis, 24 de livre ; catifea de Genova, 20 de livre ; sa-
ten de Lyon, 5—6 livre. În 1679, doamna de Main-
tenon, care nu trecea drept risipitoare, plătea pentru
cumnata ei, pentru o fustă de saten negru și violet cu
broderie, 330 de livre ; o rochie de moar roz 94 de
livre ; o fustă de saten galben 227 de livre ; un cor-
saj de culoarea focului 38 de livre. Dar micile bur-
gheze se mulțumeau cu pînză gri de 20 de bani mă-
sura sau cu pînză de Troyes de 45 de bani.

Croitorilor la modă li se plăteau foarte scump ser-
viciile ; dacă cineva voia să se îmbrace la marii
croitori, ca Regnault sau Gautier, în strada Bourdon-
nais, nu trebuia să se uite la cheltuială. De altfel,
multă vreme femeile s-au lăsat îmbrăcate de croitori
pentru bărbați. Croitoresele, care nu erau decît len-
jerese și cusătorese, pretindeau să rivalizeze cu croito-
rii ; lupta lor a durat vreo douăzeci și cinci de ani ;
croitoresele au sfîrșit prin a cîștiga și au obținut, în
1675, dreptul de a se constitui în corporație și de a
face astfel concurență croitorilor. Ele s-au priceput
foarte repede să-și asigure o bună clientelă ; la sfîrși-
tul secolului, doamna Charpentier, din strada Mon-
torgueil sau doamna Villeneuve, aproape de piața
Victoires, îmbrăcau pe cele mai mari doamne de la
Curte ; deci lor li se adresau femeile din marea bur-
ghezie. În schimbul unui comision cinstit, Donneau
de Visé le făcea publicitate în *Mercurie galant* și le
asigura cea mai bună clientelă din oraș.

Să pătrundem deci în cabinetul unei cochete și să asistăm la toaleta ei. Grija de igienă și de curățenie n-o preocupă prea mult ; lumea se îngrijește puțin de întreținerea corpului ; la urma urmei, nu există parfumuri pentru a îndepărta mirosurile urâte, pastile de anason pentru a parfuma respirația, în lipsa oricărei igiene dentare ? E de mirare că un manual foarte la modă, *Les lois de la galanterie française* (*Legile galanteriei franceze*), precizează : „Ca să vorbim mai întâi de ceea ce privește persoana, poți să te duci câteodată la băieși pentru a avea trupul curat și în fiecare zi vei avea grijă să te speli pe mâini cu săpun de migdale. Trebuie de asemenea să te speli pe față aproape tot așa de des.“ Dacă doamna nu vrea să se ducă pînă în strada Neuve-Montmartre, la Prud'homme, renumitul băiaș, ea poate să-și ia baia la domiciliu ; dacă nu dispune de o cadă de baie, care lipsește de obicei din mobilierul burghez, va putea, pentru douăzeci de bani, să închirieze cu ziua o cadă de aramă ; pentru zece bani, ea va găsi chiar o cadă de lemn, la cel dintîi dogar ieșit în cale. Dar fiți sigur că nu va abuza, urmînd exemplul granzilor de la Curte. Doamna de Monteville, vizitînd pe regina Christina a Suediei, ne spune pe șleau că mîinile ei „erau așa de jengoase, că era imposibil să observi în ele vreo frumusețe“. Această oroare de apă pare generală în secolul al XVII-lea. *Civilité nouvelle* (*Politețea nouă*) recomandă : „Copiii își vor curăța fața cu un șervet alb. Acesta curăța și lasă tenul și culoarea în forma ei naturală. Spălatul cu apă periclitizează vederea, provoacă dureri de dinți și catare, face fața palidă și sensibilă la frig iarna și la arșița vara“.

Ajutată de camerista ei, doamna întîrzie cu plăcere în fața oglinzii înrămată cu abanos. Cu pieptenele în mînă, pe care „prețioasele“ îl numesc „labirintul“, ea își netezește părul lung și parfumat. Coafura este o

artă mare și aici, ca și în alte privințe, moda e suverană. Trebuie să fii în paș cu moda zilei; Champagne, renumitul coafor, căruia regina Maria de Gonzague i-a încredințat părul, este stăpînul necontestat al artei capilare.

În 1671, coafeza la modă, madame Martin, lansează „coafura ciufulită” sau „aiurită”, care necesită sacrificarea unei părți din păr; doamnele se resemnează fără să protesteze. Împărțit printr-o cărare în mijlocul capului, părul este rulat în bucle strînse, unele peste altele, căzînd peste umeri în mai multe etaje. Doamna de Sévigné, căreia nu-i place această modă, dar totuși i se supune, dă fiicei sale indicații amănunțite. O dată buclele așezate, se înfășoară capul cu o bonetă, o bucată de crep sau de tafta, care se leagă sub bărbie și care lasă fața descoperită. Boneta e cînd de culoare asortată cu corsajul, cînd neagră; în acest caz „prețioasele” o numesc în jargonul lor, „întunericul”. Pe deasupra bonetei, se pun două cornete, unul de voal, celălalt de mătase.

Către 1680 are loc o revoluție în coafura feminină. Domnișoara de Fontanges¹, aleasa zilei, fiind zburlită de vînt în cursul unei plimbări călare, cu regele, și-a strîns repede părul în creștetul capului și l-a legat în grabă cu o fundă. Dintr-o dată nu se mai vorbește decît de coafura „aiurită”; toate doamnele preocupate de modă se coafează *à la Fontanges*. Moda va dura vreo douăzeci de ani. Cenzorul sever din *Traité contre le luxe des coiffures* (Tratat împotriva luxului pieptănăturilor) vorbește chiar și în 1694 de aceste înalte pieptănături piramidale incomode: „Erau un fel de edificiu cu mai multe etaje, făcut din sîrmă de fier, pe care se puneau bucăți de pînză

¹ Marie-Angélique, ducesă de Fontanges (1661—1681), favorita lui Ludovic al XIV-lea.

despărțite prin panglici, împodobite cu bucle de p
și totul avînd nume atît de bizare și de ridicole, înci
nepoții noștri și posteritatea vor avea nevoie de un
glosar pentru a explica întrebuițarea diferitelor piese
și locul unde se puneau. Fără acest ajutor, cine ar
putea să mai știe într-o zi ce era *la duchesse, la soli-
taire, le chou, le mousquetaire, le croissant, le firma-
ment, le dixième ciel* și *la souris* ¹ ?

Pe deasupra acestui eșafodaj, acestei îngrămădiri de
bucle și de conciuri, împodobit cu o fundă de auraju-
rată, menținut cu ace de păr cu gămălie de diamant
(în burghezie piatra neagră înlocuiește în general pie-
trele prețioase) care se numesc *viespi* și *fluturi*, se pune
iar boneta și cele două cornete brodate cu dantele
plisate *à la Marly* sau *à la Jardinière*.

Regele însuși se satură de aceste piese montate, prea
complicate pentru a fi grațioase ; în aprilie 1691, ne
spune doamna de Sévigné, el cere femeilor să schimbe
coafurile înalte cu pieptănătura plată. Dar Ludovic
al XIV-lea, care poate orice, este neputincios în dome-
niul modei feminine. Buclele *à la Fontanges*, așezate
acum în raze — *părul în palisadă*, cum spune Donneau
de Visé, ceea ce numim azi coafura *à la Maintenon* —
vor supraviețui pînă la sfîrșitul secolului ; numai la
sfîrșitul domniei o englezoaică va reuși să aducă la
modă pieptănăturile mai joase. Astfel, femeile își cre-
ează griji inutile și neîncetate : „N... e bogată, mă-
nîncă bine, doarme bine ; dar coafurile se schimbă și
tocmai cînd se gîndește mai puțin și se crede fericită,
a ei nu mai e la modă”. La Bruyère este fără milă.

În sfîrșit coafată, doamna sfîrșește gîteala ; este rîn-
dul fardului și al parfumurilor, de care se face o largă
risipă, în afară de Versailles, unde regele, care a abu-

¹ Ducesa, solitarul, varza, muschetarul, cornul, firmamentul, al
zecelea cer și șoricelul.

fat odinioară de ele, simte dezgust pentru mirosurile violente. Unde-și va pune doamna în dimineața asta alunița, care vine de „La perla muștelor” din strada Saint-Denis? Își va pune o *pasionată* lângă ochi, o *sărutare* în colțul gurii, o *cochetă* pe buză, o *galantă* în mijlocul obrazului? Nu, cochetă noastră e astăzi veselă, ea se va decide pentru o *obraznică* pe nas.

Pe toaleta ei se etalează, în cutii și borcane, pudră de Cipru, pomadă de Florența sau de Roma, ceară de Spania, esențe de Nissa și Genova, lapte virginal. A alege și a amesteca substanțele subtile e o artă tot așa de grea și de delicată ca și aceea de a te coafa. E vorba să-ți creezi o frumusețe artificială, foarte depărtată de prospețimea tenului natural. „Dacă femeile, mai spune La Bruyère, ar fi în mod natural așa cum devin prin artificiiile lor, adică dacă și-ar pierde dintr-o dată prospețimea tenului, dacă ar avea obrazul așa de aprins și de plumburiu cum și-l fac prin rujul și substanțele cu care se fardează, ar fi nemângâiate.”

Dar cochetele nu împărtășesc de loc părerea moralistului. Pe toaleta lor stau alături pudre de toate soiurile: ambră, iasomie, narcise, tuberoze, trandafiri; parfumuri de mosc, scorțișoară, măghiran, lavandă; ceruză, sublimat, roșu de Spania, oțet distilat, apă de flori. Martial, valetul lui Monsieur, și Simon Barbe, care ține prăvălia „*A la toison d'or*” (La lina de aur) în strada Gravilliers, sînt cei mai vestiți negustori de parfum, parizieni. *Le livre comode d'adresses* (Cartea practică de adrese) a lui Pradel, adevărată carte de adrese comerciale din secolul al XVII-lea, furnizează parizienilor și alte adrese: „Domnul Guilleri, din strada Tabletierre, aduce din Portugalia adevărata apă de Cordoba. Apa de flori de portocali și esențele pentru păr și pentru tutun sînt aduse și comercializate de provensali în fundătura Saint-Germain-l'Auxerrois. Se găsește, cu amănuntul,

apă bună de flori de portocal la «Orangerie», strada Arbrec-Sec și «*A la devise royale*» (La deviza regală) pe cheiul Neslé, lângă strada Guénégaud. Se vînd în același loc esențe fine pentru tutun, ape odorifere de *mille fleurs*, vase de alchimiști, lapte de busuioc care parfumează odăile fără să te facă să leșini, esențe de ambră, de mosc etc. Sieur Joubert, care locuiește «*Au Soulier d'Or*» (La pantoful de aur), strada Vieilles Étuves, lângă Croix du Miroir, este un negustor care vinde foarte ieftin tot felul de pudre și de săpunase obișnuite.

În ciuda predicatorilor care, de pe amvon, își reînnoiesc în fiecare duminică protestele împotriva abuzului de parfumuri și de farduri, toate femeile preocupate de eleganța lor uzăază și abuzează de ele. Nu le lipsește *Le Parfumer français* (Parfumeurul francez) de Simon Barbe, manual ingenios, care le învață arta de a amesteca parfumurile și de a le confecționa ele însele. Nu le e silă să umble cu grăsimea animală pentru a-și face esențele. În *Prețioasele ridicole*, moș Gorgibus tună și fulgeră împotriva fetelor lui : „Pușlamalele astea, cu pomada lor, cred că au chef să mă ruineze. Peste tot nu văd decît albuș de ou, lapte virginal și alte fleacuri pe care nici nu le cunosc. De cînd sîntem aici, au prăpădit slăbina de pe o duzină de porci cel puțin și patru valeți ar trăi în fiecare zi cu picioarele de oaie pe care ele le întrebuintează.”

Doamna este coafată, parfumată și fardată. Ea și-a pus bijuteriile de aur și de mărgean, și-a agățat cerceii. Nu-i mai rămîne decît să se îmbrace. Treabă lungă și minuțioasă căci, peste cămașa de pînză fină, împodobită cu dantele de Alençon sau de Anglia, ea nu va pune mai puțin de trei fuste, care-i vor îngroșa talia. Va alege din dulapul său un costum colorat,

după moda zilei, de obicei deschis, alb-roșcat, gri-bleu ca inul, cireșiu, cafea cu lapte sau galben ca lămâia.

Corsajul se termină în unghi în talie ; el e menținut tare de balene de fildeș sau de lemn ; din mînele scurte, îngreuiate cu bucăți de plumb, „care ar sta mult mai bine în capul unora dintre ele“, zice un moralist cîrcotaș, iese un triplu volan de dantele. Spre sfîrșitul secolului, corsajul se va prelungi cu două băsci sub talie. În general rochia e decoltată și lasă mai mult să se ghicească pieptul, unele cochete nu-și dau nici măcar osteneala să se acopere cu un fular cînd se duc la biserică, unde ținuta lor indecentă provoacă scandal ; mai puritan decît fratele său satiricul, Jacques Boileau își închipuie că face operă morală publicînd un întreg tratat *De l'abus des nudités de gorge* (*Despre abuzul goliciunii gîtului*).

Cele două fuste de dedesubt sînt de tafta mai groasă sau mai subțire, cea de deasupra e de catifea, saten, moar sau brocart, mătăsuri cu buchețele de aur sau de argint. Aceasta a treia jupă se ridică mai mult într-o parte pentru a lăsa să se vadă cea de-a doua și se prelungește într-o trenă numită „mantie“, purtată de un lacheu ; lungimea acestei trene este reglementată la Curte, în așa fel ca fiecare să stea la locul său ; regina are dreptul la o coadă de unsprezece măsurii, fiicele ei de nouă, nepoatele de șapte, prințesele de sînge de cinci și ducesele de trei.

Această „mantie“ variază, după ani, în importanță și în lungime ; la sfîrșitul domniei lui Ludovic, se pune pe dedesubt o turnură de pînză unsă cu gumă, ca să se înfoaie ; la cea mai mică mișcare, această pînză scîrțîia și făcea un zgomot neplăcut ; de aici îi vine și numele de „tipătoare“.

„Prețioasele“ au dat nume galante celor trei rochii cu care se îmbracă ; cea de dedesubt, „care atinge

punctul dragostei perfecte", trebuie să fie asortată cu panglicile și să poarte culorile iubitului : este *secreta sau credincioasa* ; intermediara, pe jumătate descoperită, este *strengărița* ; celei de deasupra, cu toate că e încărcată cu fireturi, dantele, volane și pliseuri, îi revine titlul de *modesta*.

Micile burgheze, cărora le sînt interzise brocarturile de aur, se îmbracă cu rochii de „*stofă de lînă amestecată cu păr de capră de Olanda*” (mătase urzită cu lînă), serj sau ferandină (mătase urzită cu bumbac). Femeile din popor se mulțumesc cu un postav ușor, în special cu stofă ieftină, *grisette*, care le-a dat și porecla.

Cu toată dispariția turnurii, formată din cercuri, foarte la modă sub Ludovic al XIII-lea, aceste rochii complicate și suprapuse, croite din stofe grele și supraîncărcate cu fireturi, panglici și pietre prețioase, dau femeilor o înfățișare greoaie și jenantă, care trebuie să fie moderată de grație și suplețe, pentru a nu fi prea aparentă.

Astfel îmbrăcată, doamna este gata să plece în vizită sau în plimbarea tradițională de pe Cours-la-Reine, în caleașcă ; nu-i mai rămîne decît să-și pună masca de catifea neagră și să-și aleagă o pereche de mănuși asortate cu rochia ; mănușile de Spania, la modă, sînt tăiate, adică despicate pe mîna, împodobite cu o dantelă de aur și parfumate delicat cu ambra sau cu mosc. Elegantele noastre dau foarte multă importanță mînușilor ; se spunea atunci că, pentru ca o mănușă să fie perfectă, era nevoie de concursul a trei regate : pielea trebuie preparată în Spania, tăiată în Franța și cusută în Anglia.

Dacă plouă, doamna își va apăra capul cu o eșarfă de tafta garnisită cu dantelă ; dacă e o căldură sufocantă, se va înarma cu un evantai. Mesteșugari pri-

cepuți știu să le varieze desenul spre a se asigura că vor fi des schimbate ; sînt adevărate obiecte de artă, care se oferă cu plăcere doamnelor ; în 1676, doamna de Sévigné ne arată că sînt împodobite cu figuri de „mici coșari, cei mai frumoși din lume” ; mai tîrziu, evantaiele *à la siamoise*, lansate după faimoasa solie a siamezilor la Paris, sînt împodobite cu figuri de maimuțoi pictate pe fond de aur și de argint ; puțin mai tîrziu, e la modă China și prin pagode apar, în transparență, siluete orientale ; aceste evantaie se numes *lorgnettes*.

Dacă, dimpotrivă, este frig, doamna își va lua manșonul de saten, de catifea fină, de pluș sau, mai obișnuit, de blană ; *sieur du Temple*, cu firma „*Grand Monarque*”, din strada Dauphine, expune în prăvălia sa unul din sortimentele cele mai variate. Manșoanele de jder, de castor, de panteră sau de lutru costă de la 20 la 30 de livre ; dar pentru 12 livre se procură un manșon de petit-gris ; 4 sau 5 livre sînt de-ajuns pentru blănurile obișnuite de iepure argintiu, de pisică sau de cîine cenușiu. Cocheta strecoară în manșonul ei unul din acei cățeluși care se găsesc la domnișoara Guérin, în strada Bac și care-și va scoate botșorul prin deschizătura de la margine.

Grija de modă, care se întinde și la cele mai mici garnituri, nu este numai apanajul doamnelor ; în acest domeniu, bărbații rivalizează cu ele. Răsfoind istoriile costumelor și cronicile de modă din *Mercure galant*, ai chiar impresia că seniorii și marii burghezi, care-și motivează trîndăvia prin grija de toaletă, sînt, mai mult decît femeile, sclavii unei mode mereu schimbătoare. Este sigur că, de la începutul și pînă la sfîrșitul domniei, costumul masculin a evoluat mai mult decît toaleta feminină. El s-a transformat aproape cu totul.

Sub regența Anei de Austria ¹, bărbații poartă încă vesta scurtă cu mâneci, pantalonul scurt și bufant, legat cu eghileți și cizmele la modă sub Ludovic al XIII-lea. Dar în curînd cizmele cu manșeta de dantelă lasă locul pantofilor cu cataramă, împodobiti cu tocuri roșii, la costumul de ceremonie. Vesta lungă, ale cărei băsci cădeau pe coapse, se scurtează brusc și se ornează cu jabouri cu ciucuri. Ea se reduce progresiv la dimensiunile unei brasiere cu mâneci despicate ajungînd pînă la cot, antebratul fiind acoperit de cămașă și de manșete de dantelă. Cămașa bufantă, împodobită cu panglici din belșug, se vede, între vestă și pantolon, într-un fel destul de disgrațios ; în *Avarul*, Fro-sine își bate joc de „*stomacul indecent al tinerilor fil-fizoni*“.

Astfel redusă, haina nu mai ajunge să îmbrace cum trebuie ; ea se transformă într-o vestă scurtă de catifea sau de saten brodat și acoperit de fireturi, împodobită cu buzunare joase și, cam prin 1660, această vestă se acoperă cu o tunică strînsă pe talie, peste care se pune o haină lungă și rotunjită, ale cărei aripi coboară pînă la jumătatea coapsei. Ea e făcută din postav, din stofă de lînă crețată, din serj sau din mătase cu desene. În timpul iernii, costumul bărbătesc se completează cu o mantie sau un brandenburg cu aspect militar.

De la umăr pînă la pantofi, costumul este împodobit cu manșete de dantelă și ciucuri, noduri de panglici multicolore care se prind de umăr, de manșetă, de jartieră și care dau tinerilor noștri eleganți o înfățișare zburlită, destul de ridiculă. Împreună cu eghileții și cordoanele, formează un ansamblu de zorzoane căruia i se spune „oiță“ și de care falsul marchiz de

¹ *Ana de Austria* (1601—1666), fiica regelui Filip al III-lea al Spaniei, soția lui Ludovic al XIII-lea. Regentă în timpul minorității lui Ludovic al XIV-lea, cînd guverna împreună cu Mazarin.

Mascarille era așa de mîndru. Aceste „flecure“ se gă-
sesc la negustorii de mărunțișuri, al căror centru se
află în strada Saint-Denis și în strada Lombard și
printre ei cel mai vestit este Perdrigeon, care ține pră-
vălie în strada Lanternei, cu firma „Quatre Vents“
(Patru vînturi). Galeria comercială sau merceria de la
Palatul Justiției oferă de asemenea un sortiment va-
riat, în magazinele sale de noutăți.

Această furie ridiculă, pusă la modă de prețioși și
prețioase, de jabouri și galoane care invadează cos-
tumul masculin, a provocat rîsul scriitorilor ; Loret
și Scarron, care nu sînt cocheti, precum și Molière
în Școala femeilor vorbesc de

*„...ces cotillons appelés haut-de-chausses,
De ces souliers mignons, de rubans revêtus
Qui vous font ressembler à des pigeons pattus,
Et de ces grands canons, où, comme en des entraves,
On met tous les matins ses deux jambes esclaves,
Et par qui nous voyons ces messieurs les galants
Marcher écarquillés, ainsi que des volants...”¹*

adică, la fel cu aripile morilor de vînt.

În jargonul său țărănesc, Pierrot din *Don Juan*²,
care-a rămas la moda veche, reia aceleași ironii : „În
loc de pantaloni bufanți, ei poartă o garderobă în-
treagă tot așa de lungă ca de-aici pîna la Paști ; în
loc de vestă, braziere scurte, care nu le vin nici pîna
la brîu... Au niște pîlnii cu ceaprazuri la picioare și,
printre toate astea, atîtea panglici că par adevărați

¹ ...jupoane ce-s numite și pantaloni bufanți ;
Pantofii mici, cu funde, vă fac să semănați
De-a dreptul cu hulubii moțați și pîntenați,
Și-acele largi burlane, ca piedicile-n care
Își pun, de dimineață, truditelile picioare
Fac să-i vedem pe domnii galanți și îngîmfați
Mergînd cam într-aiurea de parcă-s crăcănați... (fr.).
² Comedie de Molière.

sulițași ! Pînă la pantofi sînt plini de ele, de sus pînă jos !⁴

Dar această modă ridiculă va trece repede. Încă din 1670, costumul bărbătesc își regăsește sobrietatea și linia elegantă, compromisă pînă acum de această puzderie excesivă de dantele și de panglici.

De asemenea, nici pantalonul larg, de care-și bate joc Pierrot, nu va mai dura multă vreme. Acesta este *rhingravul*, pantalonul bufant în formă de cotilion, adus la modă de Charles, conte Palatin de Rhin (Rhingraf) și frate al prințesei palatine ; acest pantalon larg, împodobit cu panglici și cu o mulțime de eghileți, cade drept, ca un jupon ; căptușeala se leagă în jurul genunchiului cu un cordon care alunecă și de care se prind cizmele. Alceste o va întreba pe Célimène :

„Est-ce par les appas de sa vaste rhingrave

Qu'il a gagné votre âme en faisant votre esclave ?”¹

Dar în curînd pantalonul larg, lipsit de eleganță, care dă bărbatului un aspect feminin, devine un obiect de rîs, dispare și face loc pantalonului strîmt, strîns sub genunchi cu o jartieră cu fundă.

Tunica strînsă, cărcia începe să i se dea numele de haină, vesta și pantalonul, vor fi de acum înaintea costumului masculin, care nu va mai suferi decît modificări de formă. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, tunica devine mai amplă și mai lungă.

La începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, haina strînsă pe corp, supraîncărcată de aur și pasmanterii, se croiește din stofe bogate de brocart sau de mătase, împodobite cu fluturi și păsări de aur. Aceste garnituri încărcate, care cer croitorului multă

¹ Oare prin pantalonu-i larg te-a cucerit
De inima ți-ai dat-o și rob ți-a devenit ? (Fr.)

muncă, costă foarte scump. Bărbații se ruinează cu toaletele și-și ocupă trîndăvia cu miile de nimicuri ale modei; în 1672, doamna de Sévigné ne informează că ginerele său cheltuiește 800 pînă la 1 000 de livre pentru o haină. Dar, în curînd, rațiunea și bunul simț înving: se revine la stofe mai modeste, de postav, și garniturile dispar. Dantela nu rămîne decît în cravata cu trei rînduri, care înlocuiește jaboul cu ciucuri, și în manșete; un nod discret, de panglică, pe umăr, iată tot ce mai rămîne din jaboul spumos de altădată. În 1667, după un nou edict împotriva aurului, argintului și broderiilor, „*Mercurie galant*“, arbitru modei, ale cărui gravuri desenate de Bérain sînt așa de prețioase azi, scrie: „Nu mai există stofe luxoase; eleganța constă în coafură, încălțăminte, frumusețea lenjeriei și a vestei“. Stofa de lînă și serjul înlocuiesc frumoasele țesături de mătase.

Eghileții cu bijuterii cedează locul nasturilor, a căror noutate pasionează. Se pun peste tot, chiar și în jurul butonierelor; nu e rar cazul cînd se numără cîte douăsprezece duzini pe o singură haină. Gentilomii îi împodobesc cu pietre scumpe și-i acoperă cu mătase. Spre sfîrșitul secolului, se ia obiceiul să fie acoperiți cu aceeași stofă ca și haina, adică cu postav; fabricanții de mătase protestează, alarmează autoritățile, declară, cu oarecare exagerare, fără îndoială, că manufacturile sînt amenințate. În fața acestui „război al nasturilor“, însuși Ludovic al XIV-lea nu ezită să intervină și hotărăște „să se pună capăt acestui abuz“. Ordonanța din 25 septembrie 1691 „interzice croitorilor de haine și tuturor să mai facă în viitor vreun nasture de postav și din orice altfel de stofă, de orice calitate ar fi, sub pedeapsa a cinci sute de livre amendă“. Croitorii și burghezii protestează împotriva acestei intervenții plictisitoare; ei trimit o delegație la domnul de La

Reynie, locotenent-general al poliției, cerîndu-i să intervină în favoarea libertății nasturilor. Lipsit de îndemînare, La Reynie se execută și sesizează pe controlorul general al Finanțelor, Pontchartrain, despre această problemă gravă, dar acesta îi răspunde răspicat : „Am citit regelui întreaga dumneavoastră scrisoare asupra nasturilor de stofă. Maiestatea-sa mi-a spus și mi-a repetat foarte serios, că, cu toate motivele dumneavoastră, vrea să fie ascultat asupra acestui punct ca în toate lucrurile de altfel și că, fără deosebire, trebuie să confiscați toate hainele noi și vechi pe care se găsesc nasturi de stofă și să condamnați la amendă pe croitorii care-au fost găsiți vinovați. Nu mai faceți deci propuneri asupra acestui lucru și condamnați cu severitate pe toți cei care-au fost sau ar putea fi găsiți în contravenție.” Discuții ridicule, dar legea trebuie să-și aibă ultimul cuvînt !

Pe deasupra tunicii strîmte, care abia lasă să se vadă pantalonul, se pune un centiron lung și lat, împodobit cu flori de mătase și galoane de aur și de argint și eșarfa cu modele din Spanja, legată pe coapse, a cărei modă trecu repede. Centironul va dispărea și el, ca să facă loc unei curele de sabie.

Completat iarna cu o căptușeală de blană adăugată tunicii, cu o capă sau cu un brandenburg ale cărui mînci nu se îmbracă, costumele este astfel fixat, către 1680 ; el nu va mai suferi modificări esențiale. Face de acum înainte parte din decorul familiar de la Versailles ; simplitatea sa armonioasă a atins perfecțiunea prin grația liniilor. Croitorii Curții, cu imaginație bogată, vor menține o modă potrivită cu anotimpul, scurtînd talia sau alungind mai mult sau mai puțin aripile tunicii, punînd cele două buzunare în părți, cînd drepte, cînd pieziș, cînd în lung, în *trompetă*, ca galoanele muzicanților, ori aplicînd *buzunare de vînătoare*, ca șorțul fierarului. Invenții nevino-

vate, reînnoite fără încetare, care n-au alt scop decît să-l silească la transformări continui pe elegantul care vrea să fie îmbrăcat după ultima modă.

Cochet ca o femeie, tînărul senior pune o deosebită grijă în felul de a se îmbrăca și de a se coafa. După dispariția rhingravei, cînd pantalonii strîmți mulează coapsele, e bine să faci să iasă în evidență pulpa piciorului cu ajutorul ciorapilor aleși cu dibăcie. Albi, sau asortați cîteodată cu culoarea hainei, roșu-purpuriu, cafeniu sau de culoarea alunei, ei sînt prinși de o jartieră cu cataramă, care vine de la bunul meșter de la „*Semnul Crucii*“, din strada Arnetal și sînt răsuciți deasupra genunchiului. Dacă burghezul se mulțumește cu ciorapi modești, de bumbac, gentilomul în schimb dorește ciorapi de mătase curată sau amestecată cu păr de capră, împodobiiți cu fire de aur. Altădată, cizma avea vîrfurile pătrate și prea lung, ceea ce făcu într-o zi pe un glumeț să bată un cui în cizma unui prieten și să-l țintuiască pe loc. De cînd pantoful a înlocuit cizma, el este, dimpotrivă, fin și ascuțit, împodobit cu o cataramă cu pietre scumpe, care a luat locul vechiului nod de panglică, care semăna cu un fluture mare așezat pe picior.

Bărbatul elegant își îngrijește pieptănătura, care formează o parte principală a gâtului sale. Capul lui se încarcă cu o perucă monumentală, a cărei întrebuințare e generală, de cînd a adoptat-o regele, în 1673. Capul este deci ras, dar Ludovic al XIV-lea n-a consimțit niciodată să-și sacrifice complet părul; astfel, perucherii săi — care domnesc ca niște stăpîni la Versailles, sub înalta conducere a lui Binet, creatorul *binetelor* — au inventat peruci cu găuri, prin care trec șuvițe din părul lui natural. Dar ceilalți toți poartă coafuri artificiale. Perucile sînt de diferite feluri, à la royale, sau in-folio pentru ținuta de

gală, à la brigadière pentru militari, à la monton bluclee (ca oaia ondulată) pentru marii meșteșugari. Din 1703, perucile încep să fie pudrate cu alb.

Peruchierii se înțeleg de minune să lanseze în fiecare anotimp modele noi de coafură și acesta este izvorul lor de îmbogățire; noua meserie ia o dezvoltare extraordinară. Un edict din 1673 creează două sute de slujbe de peruchieri; în 1691 se creează alte o sută. Cererile sînt așa de numeroase, că nu se pot satisface toate comenzile; din lipsă de păr natural, peruca se face din păr de cal.

Astfel, din punct de vedere fizic și moral, se creează un anume tip de bărbat. „Curteanul avea odinioară părul său, pantalonii și tunică, purta cizme largi, era libertin — scrie La Bruyère, făcînd aluzie la epoca strălucită de la începutul domniei. Acum nu-i mai stă bine așa: el poartă perucă, haină strîmtă, ciorapi de-o singură culoare, e credincios: totul se face după modă.”

Cît despre mustața ridicată în sus, ea dispăre din 1680, cînd regele și-a ras-o.

Peruca e un monument jenant și incomod, care încălzește capul. Din cauza că e grea și fragilă, se acoperă rareori cu pălărie, care de obicei se poartă sub braț. Și aceasta e largă și incomodă; moda pălăriilor înalte, tronconice, din epoca lui Ludovic al XIII-lea, a trecut repede și-a lăsat locul calotelor joase și rotunde, care dispar în dosul borurilor largi. Pălăria, de obicei din piele de castor, gri sau neagră, e decorată, după epocă, cu panglici, cu pene așezate în formă de corn, de noduri, în buchete sau „turnuri”, fixate cu agrafe de pietre prețioase sau cu șiruri de mătase. Tînărul elegant care vrea să fie în ton cu ultimă modă, în 1681, trebuie să înfășoare de șaizeci de ori o zgardă de aur în jurul pălăriei. Spre sfîrșitul secolului, borurile pălăriei se micșorează din

trei părți și pregătesc apariția elegantului tricorn, care va triumfa în secolul al XVIII-lea.

Echîpat cu o batistă parfumată cu moșe și împodobită cu ciucuri, cu mînuși de amandină, cu tabacherea frumos lucrată și încrustată cu sidef sau fildeș și a cărei modă s-a impus pînă și la Curte, cu tot dezgustul regelui pentru tutun, cu ceasornicul de aur emailat, cu un singur arătător și împodobit, pe dos, cu o oglindă, cu bastonul cu mîner de aur în mînă, filfizonul nostru e gata să plece să-și întâlnească iubita pe Cours-la-Reine. Sub ulmii mari de pe promenada la modă, amîndoi vor păși încet, oferind spectacolul — căci e în adevăr un spectacol — unei perechi puțin cam afectate și tacticoase, ceremonioasă, dar de o supremă eleganță, care va face pe burghezul îmbrăcat cu haina lui simplă, de lînă, să caște gura de invidie.

MASA

La Paris, nu s-au cunoscut multă vreme alte localuri publice unde să se poată bea, decât taverne afumate, în care bețivii se duceau să savureze vin alb și să mănânce cîrnați și pastramă; paji, muschetari, poeți plini de noroi, studenți cu chef, formau grosul clientelei acestor „cîrciumi“. Bineînțeles, doamnele nu le frecventau și chiar și burghezii care țineau la reputația lor se fereau să se ducă să se înjosească în aceste localuri unde se practica „dezmățul“. Astfel era „*La Pomme de Pin*“ (Conul de pin) în strada Juiverie, lângă podul Notre-Dame; „*La Croix de la Lorraine*“ (Crucea Lorenei) lângă cimitirul Saint-Jean; „*Le mouton blanc*“ (Oaia albă) în strada Vieux Colombier.

Sub domnia lui Ludovic al XIV-lea au apărut cafenele luxoase și moderne, aproape așa cum le cunoaștem astăzi. Precursorul a fost vestitul Procope, care și-a deschis stabilimentul în 1702, în strada Tournon, mutat apoi în strada Fossés-Saint-Germain, în fața Comediei Franceze. Aici se savura ceai, cafea, șocolată, bere, înghețată, biscuiți, dulceață, într-un cadru plăcut; sala, luminată de o lampă, era împodobită cu oglinzi și tapisierii. Mese de marmură lustruită înlocuiau mesele grosolane de lemn ale cabaretelor.

Iscusitul negustor exploata astfel moda băuturilor noi, ceaiul, cafeaua, șocolata.

Ceaiul ajunsese la modă datorită unei teze a chirurgului Cressé, susținută la Facultatea de Medicină; apare în 1659; Scarron, ca și Mazarin, îl beau împotriva gutei, doamna de Sablière îl amesteca cu lapte; Racine consuma mult și prințesa de Tarente bea pînă la douăsprezece cești pe zi. Dar prețul era inaccesibil pungilor mijlocii: ceaiul din China valora 70 de franci livra și cel din Japonia de la 150 pînă la 200 de franci. La prețul acesta, ceaiul rămînea un produs de mare lux.

Nu același lucru s-a întîmplat cu șocolata care, importată din Mexic și cunoscută de mult în Spania, și-a făcut apariția la Paris cam în același timp și nu costa decît 6 franci livra; un carecare David Chalion, instalat în Croix-du-Trahoir, obține prin decretul regal din 1659 un privilegiu care-i asigură vînzarea exclusivă a șocolatei timp de douăzeci și nouă de ani. El trebuie să fi făcut o mică avere, căci, ajutat de modă, obiceiul se răspîndi repede. Preferința pronunțată pe care tînăra regină Maria-Tercza o arăta pentru această băutură — căci șocolata nu se lua decît sub formă lichidă — adăugată aprobării date de Facultatea de Medicină din Paris în 1661, încurajă burghezia s-o întrebuițeze în mod constant.

Cu toate că englezul Lister nu considera acest „mizerabil expedient al sărăciei“ decît ca un fel de aperitiv inutil și chiar dăunător, parizienii o apreciau foarte mult și, începînd de la sfîrșitul secolului, se întrebuița peste tot. Întîi a fost considerată ca un medicament: „Nu te simți bine, scrie doamna de Sévigné fiicei sale: șocolata te va reface“. În adevăr, doamna de Grignan o savura cu lăcomie. După puțin timp, în aprilie 1671, moda pariziană, care se schimba fără încetare, o condamnă și o face respon-

sabilă de toate relele : „Moda m-a antrenat, cum se întâmplă totdeauna, scria marchiza. Toți cei care o vorbeau de bine, o vorbesc acum de rău ; o blestemă ; o acuză de toate relele ; ea este cauza tulburărilor nervoase și a palpitațiilor ; te liniștește pentru o vreme, apoi îți provoacă deodată o febră care te duce la moarte. Pentru numele lui Dumnezeu, n-o întrebuința de loc și gîndește-te că nu mai e la modă“. Cu toate acestea, Catinat o preferă cafelei și Saint-Simon ne informează că Monsieur o bea în fiecare dimineață. Moda reveni repede la șocolată ; se văzură apărînd cei dinți „șocolatieri“, printre care cei mai vestiți erau Chaliou, din strada Arbre-Sec, și Ber, din strada Dauphine.

Dar cea mai rapidă cucerire o face cafeaua ; la Marsilia era cunoscută de prin 1644 ; totuși, întârzia să ajungă în capitală ; un gazetar, Subligny, vorbește încă din 1666 de „*kavé*“ ca de un produs exotic rar ; e necesar un eveniment politic, ca s-o transforme în modă. Acest eveniment este sosirea la Paris, în 1669, a lui Soliman Aga, trimisul lui Mahomed al IV-lea pe lângă Ludovic al XIV-lea, care atrage atenția asupra noii băuturi întrebuințate curent în Orient. După trei ani, la tîrgul din Saint-Germain, un armean, Pascal, deschide o prăvălie cu cafea. Toți gură-cască o gustă. Îndulcită cu miere de Narbonna, care-i înlătură amărăciunea, adeseori parfumată cu ambră, ea pare plăcută la gust. La Paris se deschid cîteva prăvălii de acestea de către levantini, ca Laurent, în strada Dauphine colț cu strada Christine, în care chelnerii sînt toți îmbrăcați ca armenii. Decorul exotic place și atrage clientela. În curînd se văd circulînd prin oraș cafegii ambulanți, încinși cu un șervet alb, cu o tarabă de tablă, oferind cești de cafea cu doi bani. Burghezul se obișnuiește repede s-o cum-

pere boabe ; atîta vreme cît era rară, preţul era destul de ridicat ; era plătit pînă la trei livre şi zece soli jumătatea de kilogram. Cafeaua care o desfăta pe doamna Grignan nu ne-ar mai place acum, căci se fierbea ; infuzia n-a fost cunoscută decît în secolul al XVIII-lea.

Ca şi cu şocolata, calităţile cafelei au fost multă vreme discutate : în 1711, prinţesa Palatină încă îi mai atribuia moartea prinţesei de Hanan ! Medicii erau împărţiţi şi, ca de obicei, se amesteca şi moda. În 1688, doamna de Sévigné scria : „Cafeaua este cu totul dizgraţiată. Cavalerul ¹ crede că-l încălzeşte şi-i pune sîngele în mişcare ; eu, cum mă ştii la fel cu toată lumea, nu mai beau ; îi ia locul orezul“. Marchiza, căreia îi plăcuse totuşi odinioară cafeaua cu lapte, adaugă : „Cu toate acestea, cînd eram la Brévannes, găseam că-mi face oarecum bine, dar nu mă mai gîndesc la ea“. Tirania modei...

La Curte, Saint-Simon semnalează prezenţa „cabinetelor de ceai şi cafea ; lua cine voia“. Erau mese pe care se puneau toate instrumentele necesare pentru pregătirea cafelei. Dar exemplul regelui reglementa totul ; ori, Ludovic al XIV-lea nu consuma niciodată nici ceai, nici şocolată şi nu bău cafeaua decît cîteva luni, în 1696. Cît despre prinţesa Palatină, aceste noutăţi exotice n-o puteau face să uite gustul berei suculente pe care-o bea odinioară în scumpa sa Germanie. „Nu pot suferi nici ceaiul, nici cafeaua, nici şocolata ; ceea ce mi-ar face plăcere, ar fi o cană bună cu bere, dar aceasta nu se poate procura aici ; în Franţa, berea nu face două parale.“

Spre deosebire de curteni, burghezii şi meşteşugarii nu-şi modelau gusturile după cele ale regelui. Ei se

¹ Fiul ei.

obișnuiră repede cu noile băuturi și cu cafeaua, pe care le savurau între prieteni, ascultînd ultimele noutăți ale informatorilor clandestini, meru urmăriți de poliție.

Meseria creată de Procope se dezvoltă repede ; încă din 1716 se numără, la Paris, trei sute de cafenele. Doamnele nu se mai jenau să apară aici ; și folosința cafelei, a cărei întrebuintare zilnică o constată și Lister, în 1698, se generalizează în casele burgheze : „Cu toate că numărul cafenelelor publice este considerabil la Paris, scrie un contemporan, și că în ele se găsesc toate comoditățile despre care s-a vorbit, nu se bea mai puțină cafea în casele particulare, începînd cu burghezia, pînă la personajele înalte, care o iau dimineața sau, cel puțin imediat după cină, și o servesc și musafirilor“.

Dacă domnul dorește să-și trateze cîtiva prieteni, la Paris nu lipsesc pensiunile. Există pentru toate pungile. O petrecere distinsă se va face la Guerbois, lînga mînăstirea Saint-Honoré, sau la Meunier, în strada Temple. Aici vine cea mai înaltă societate și bucătăria e succulentă, dar la un preț ridicat. Prețurile sînt mai acceptabile în hanurile ale căror adrese și tarife le dă Pradel. În restaurantul Mantoue, strada Montmartre, se face o mîncare excelentă pentru patruzeci de bani de persoană ; la restaurantul Luyne, strada Gît-le-Coeur, e de-ajuns treizeci de bani și chiar douăzeci de bani la restaurantul Anjou, strada Dauphine. Unele hanuri, cum e „Coroana de aur“, din strada Saint-Antoine sau restaurantul Picardie, din strada Saint-Honoré, dau mese diferite, cu 40, 30 și 20 de bani. N-am putea coborî decent sub aceste prețuri, fără să riscăm să decădem și să mîncăm pește învechit. Cîteva restaurante coboară pînă la 15 și chiar 10 soli masa, ca „Heaume“ din strada

Foin sau „*Le gros Chapelet*“ din strada Cordier ; dar știm cu ce dispreț vorbea Boileau despre :

*„l'hôtesse d'une auberge à dix sous le repas”*¹.

Și totuși, poporul de jos găsea mijlocul de a mânca chiar și mai ieftin. Se găseau în toate cartierele „birturi unde capeți supă, carne, pâine și bere din belșug pentru cinci soli”.

Dacă burghezul respectabil voia într-adevăr să trateze pe câțiva prieteni, el îi invita acasă. Atunci era de datoria doamnei să-și arate calitățile de stăpână a casei și să facă musafirilor săi o primire demnă.

În ajunul zilei fixate pentru masă, ea însoțea pe bucătăreasă în piață, alegând singură carnea și legumele ; piețele nu lipseau din Paris : fără să mai vorbim de halele cele mari, nici de târgul din Valea Mizeriei, lângă Grand Châtelet, care a fost mutat în 1690 când s-a clădit închisoarea și transferat pe malul stîng, în fața mînăstirii Grands-Augustins ; se găseau din belșug legume, fructe, păsări, pești de mare și pâine în piața Quinze-Vingts, strada Saint-Honoré, strada Palatului Regal, strada Saint-Nicaise, în piața nouă din Cité, în mica piață din insula Notre-Dame, la poarta Saint-Michel sau Saint-Jacques, lângă cimitirul Saint-Jean, la Temple, în piața Maubert, în hala de vinuri, în strada Saint-Martin, la Arsenal, la Saint-Nicolas-des-Champs, în strada Saint-Paul, fără să mai vorbim de piețele din cartiere.

Este adevărat că negoțul de alimente în prăvălii, în afară de măcelării, era mai rar decît azi, ceea ce explică mulțimea de piețe în aer liber.

Alegerea era deci ușoară, Parisul fiind bine aprovizionat ; mulțumită abundenței de alimente și con-

¹ Stăpîna unui han cu zece bani o masă (fr.).

curenței, prețurile erau destul de mici. Oamenii nevoiași găseau pe piață bob, linte și fasole cu un sol livra (fasole chiar și fiartă), castane cu trei bani livra, scrumbii sărate cu zece bani suta, moruni întregi cu douăzeci de bani, brânză Roquefort cu șase bani livra. Dar doamna din buna burghezie vrea să-și trateze mai deosebit invitații și-o va costa ceva mai mult ; ea va putea aduce din piață un calcan de 15 pînă la 20 de soli, o ștrucă de 15 soli, nisetru cu 20 de soli livra ; o sută de broaște care costă 20 de soli, o sută de scoici trei livre, un homar două livre, o livră de brânză de Gruyère 15 soli ; pasărea indispensabilă pentru rasol, care se obișnuiește la începutul mesei, după supă, revine destul de scump ; o pereche de găini costă o livră și opt soli, o pereche de potîrnichi roșii, foarte apreciate, depășește două livre, dar carnea de măcelărie nu trece de cinci soli livra. Unele produse exotice, ca zahărul, rămîn la un preț ridicat și foarte variabil ; livra de zahăr se ridică la 14 livre, în 1711 ; piperul valorează treizeci de bani livra.

Gospodina pricepută, care nu vrea să aducă cina de la birtaş, n-are decît să pregătească masa și să gătească bucatele. Pentru a aprecia valoarea bucătăriei sale și a cunoaște bucatele cele mai gustate de obicei, nu avem alt mijloc mai bun decît să facem apel la impresiile unui străin curios și bun observator. Este cazul doctorului englez Lister, a cărui mărturie am mai evocat-o și care, în descrierea călătoriei sale, vorbește pe larg despre bucătăria pariziană.

Te miri să-l vezi începînd astfel : „Regimul parizienilor constă mai ales din legume și pîine...“, cînd ni se pare, dimpotrivă, că atunci se consumau cantități enorme de carne. Nu vorbesc de mesele de la Curte ; enumerarea felurilor servite lui Ludovic al XIV-lea la o singură masă ar fi de-ajuns să ne taie

poftă. Însăși Prințesa Palatină, înzestrată cu o poftă grozavă, adorînd cîrnații cu varză, care-i aminteau de țara natală, se minuna de însușirea de a înghiți a regelui ; „L-am văzut adeseori pe rege mîncînd patru farfurii cu supe deosebite, un fazan întreg, o potîrniche, o farfurie mare cu salată, două felii mari de jambon, oaie cu sos și usturoi, o farfurie cu plăcinte și apoi iar fructe și ouă tari“. Dar sîntem siliți să credem că chiar la mesele burgheze, carnea (în care intră și rasolul de pasăre) era servită din belșug, deoarece d'Augier, în a sa *Maison réglée* (*Casa chib-zuită*), prevede pentru personalul casnic o rație zilnică de o livră și jumătate de carne, ceea ce ni s-ar părea azi prea mult.

În ce privește legumele, cele mai obișnuite sînt fasolea, lîntea și bobul ; se apreciază totuși mult și sparanghelul și măcrișul ; mult mai puțin varza, rară pe piață ; de asemenea „cu greu se găsesc pe piață cartofi, aceste rădăcini sănătoase și hrănitoare, care sînt de un atît de mare folos pentru populația Angliei ; dar sînt din belșug anghinare“. Lumea apreciază bucatele picante : ceapă, usturoi, hașmă care „sînt foarte întrebuintate“. În cărțile de bucătărie ale epocii revine mereu buchetul de „mărar și pătrunjel legate împreună“ și mențiunea „totul bine garnisit“. Dar ceea ce a frapat mult pe călătorul nostru de dincolo de Marea Mîneei este că „nimic nu le place atît de mult francezilor ca ciupercile“ ; el vizitează de curiozitate ciupercăriile noastre și descrie cu mirare zbîrciogii, necunoscuți în Anglia. Cît despre salată, predomină lăptucii. Cu toate acestea, există legume de consumație obișnuită azi, care erau atunci articole de mare lux, cum e de exemplu mazărea. *Le roman comique* (*Romanul comic*) vorbește de o mîncare de mazăre „care costase mai mult decît pămîntul pe care s-ar fi cultivat o baniță“. Chiar și la

Curte, e un lux care face senzație. Doamna de Mainte-
non scrie, la 10 mai 1696 : „Capitolul mazărei
durează încă ; nerăbdarea de a mânca, dorința de a
mânca și bucuria de a mânca sînt cele trei probleme
pe care prinții noștri le tratează de patru zile“.

Parizianul este lacom de stridii, dar nu sînt toate
„cu carapace“ ca astăzi. Se vînd fără carapace, în co-
șuri de paie ; „astfel, ele sîsesc bune de a fi fierte
înăbușit și de a fi întrebuițate și la alte mîncăruri cu
sos“.

Cît despre carne, după părerea lui Lister, „carnea
de oaie și de vacă este bună și-i cam ca a noastră,
fără ca s-o întrecă totuși. Despre vițel, nici să nu
mai vorbim : e roșu și grosolan ; și nu cred să existe
în Europa vreo țară unde cineva să se priceapă să-l
crească așa ca în Anglia.“

În ce privește pîinea, cea din Paris e grosolană și
tare ; cei cu gusturi fine folosesc pîinea de Gonesse,
albă, ușoară, și făcută cu drojdie, în ciuda Facultății
de Medicină, care condamnă drojdia de bere ; gur-
manzii consumă „franzeluțe“, cu lapte și unt.

Există de asemenea un mare consum de fructe,
pere, mere calvine, renete, portocale, pe care regele
le-a adus la modă și care se distribuie în timpul
mesei ; „este cuviincios să cureți fructele înainte de
a le prezenta și să le oferi bine învelite în coaja lor“,
obicei vechi și care începe a se pierde. În piețele
pariziene, țărâncile vînd, pe tarabe, cireșe de Mont-
morency, prune de Meudon, căpsune și piersici de
Corbeil și de Bagnolet.

Cît despre vinuri, se dispunea de varietăți nefer-
mentate, care-au dispărut de atunci : periferia — Su-
resnes, Montmorency, Meulan, Pierrefitte, Argen-
teuil, Auteuil — produce cantități apreciabile de „vi-
nulețe“ care desfată cerul gurii. Însuși Parisul posedă
locuri închise, cultivate cu vii, cum sînt cele ale rege-

lui în cartierul Saint-Jacques, Saint-Sulpice, Féron. Dar vinurile cele mai renumite sînt cele din Champagne și Bourgogne, dintre care cel mai prețuit este cel din Beaune. Ludovic al XIV-lea, care nu bea decît șampanie, o părăsește în 1693, pentru Bourgogne¹. Dar, notează Lister, „vinul din Meursault este un vinișor alb, care nu-i dezagreabil”. Șampania se bea de obicei naturală ; abia în 1670 don Pérignon, econom al mînăstirii din Hautevilliers, inventează șampania spumoasă, și înlocuiește astuparea ei cu cînepă prin dopul de plută.

Dar se cunosc și se apreciază și vinurile nefermentate de la Volnay, Arbois, Touraine, Anjou, moscatul și frontignanul.

La sfîrșitul mesei, se obișnuiește să se servească vinuri foarte tari din Italia și Spania, „și se beau cu curaj”, ca și lichiorurile alcoolizate, lichiorul de fructe, „un fel de kirsch făcut din simburi de pier-sici și caise, foarte tare și cu gust foarte plăcut ; lichiorul de trandafiri, rachiul de mărar din Île de France, destul de asemănător cu lichiorul nostru de anason, populo, al cărui parfum violent se datorește unui amestec de drojdie de vin, zahăr, cuișoare, coriandru, ambră și mosc”.

Numai postul aduce o încetinire în consumarea atîtor delicii gastronomice ; în timpul lui toate măcelăriile sînt închise, în afară de cele din Hôtel-Dieu, pentru nevoile bolnavilor și ale protestanților. În acea perioadă se consumă la Paris neînchipuit de mult pește de rîu și anume crapi mici, „care nu miros a mîl” și rațe sălbatice, autorizate de biserică.

Grija pusă de stăpînele casei burgheze în servirea mesei este atestată de mulțimea cărților de bucatărie, care cunosc numeroase ediții ; *Le cuisinier* (Bucăta-

¹ Vin de Burgundia.

III) de Pierre David, *L'Art de bien traiter* (Arta de a servi bine) de Robert, *Le cuisinier royal et bourgeois* (Bucătarul regal și burghez) de Massialot și mai ales *Le cuisinier français* (Bucătarul francez) de la Varenne ; astfel, o bucătăreasă bună dispune de sfaturi sigure și rapide. Mai cu seamă la Varenne pare a se fi bucurat de o mare faimă ; el fusese șef-bucătar al marchizului de Uxelles și copiosul său manual gastronomic, care datează din 1651, se mai tipărea și în secolul al XVIII-lea. El oferă 123 de ciorbe de prepelițe, porumbei gulerați, potârniche, porumbei de casă, ciocârlii etc., și o egală varietate de aperitive, de sosuri cu fistic și lămâie, patiserie, adică prăjituri în aluat. Este manualul cel mai complet și cel mai comod de consultat, mulțumită tablei de materii ; se înțelege că a fost preferat de bucătăresele bune.

Dar nu e de loc probabil că bucătăria care-i desfăta odinioară pe strămoșii noștri ni s-ar părea astăzi plăcută. Ciorbele de pasăre trebuiau să fiarbă 10—12 ore. Ce mai rămânea după aceea din ciocârlile fragede sau din potârnichele tinere a căror carne era fărâmițată ? Și e posibil de asemenea că n-am mai suporta belșugul și varietatea mirosurilor care se amestecau în mâncăruri : iris, apă de trandafiri, busuioc, mosc și ambră. Bucatele erau decorate cu flori ; se făceau fripturi „pané” acoperindu-le cu prafuri odorifere, mici pateuri, turti, marțipane și dulceturi cu mosc. Nucile verzi se mâncau cu apă de trandafiri ; clăutele și ouăle se stropeau cu apă parfumată. Se abuza de ambră, care era de altfel considerată ca afrodisiacă. E probabil că toate aceste parfumuri puternice, care trebuiau să taie gustul cărnurilor și al pateurilor, ne-ar dezgusta astăzi.

Sfârșindu-se deci pregătirile, burgheza noastră e gata să-și primească invitații și să-i trateze curtenitor. Ea are o grijă deosebită de felul cum se prezintă și o bună stăpîină a casei știe să așeze masa. Posedă lenjerie de pînză fină. Acoperă masa cu o față mare, de damasc, care trebuie să atîrne din toate părțile, pînă jos. Farfuriile de argint vor trebui să treacă de marginea mesei cam cu patru degete; tacîmul este așezat în dreapta farfuriei, niciodată în cruce, tăișul cuțitului spre farfurie, adîncitura lingurei spre fața de masă. Tot ceremonialul este reglementat în diverse lucrări. Gospodina n-avea decît să se conducă după *Maître d'hostel qui apprend l'ordre de bien servir à table* (*Șeful personalului care te învață cum să servești la masă*) de Pierre David, ca să fie sigură că respectă buna-cuviința tradițională și că știe să decoreze masa. Acest prețios manual învață pe stăpîna casei arta de a îndoi șervetele în 27 de feluri, ca „un porumbel care clocește într-un coș” sau „ca o găină cu pușori”.

Dar, cu toată ordinea strictă a tacîmurilor, mesei străbunicilor noștri îi lipsea strălucirea sticlăriei: paharele de băut nu sînt puse niciodată pe masă. Ele sînt așezate pe o servantă; cînd cuiva îi e sete, cere de băut și valetul îi aduce un pahar pe care-l ia imediat ce s-a golit. De aceea e cuviincios să-l bei dintr-o singură răsufare; plăcerea de a degusta un vin vestit, picătură cu picătură, era astfel refuzată cunoscătorului.

Iată deci masa așezată; doamna își poate primi oaspeții; prînzul se ia la ora douăsprezece, cina la ora șapte; cum invitații sînt persoane cu maniere alese, vor sosi la ora exactă, căci altfel vor fi considerați drept „căutători de prînz la ora unsprezece”

și ar trece drept ridicoli. Ei sînt introduși în sală, după ce vor fi zgîriat la ușa, căci nu-i cuviincios să bați; salaturile sînt ceremonioase, întovărășite de plecaciuni și reverențe; doamna nu va întinde obrazul decît unei rude sau unui prieten foarte intim.

Stăpîna casei așază pe invitați după ordinea riguroasă a priorității, căci fiecare e foarte atent să-și mențină rangul. În timpul mesei, bărbații își păstrează pe cap pălăria cu pene, mantia și spada, ceea ce trebuie să fi fost foarte incomod; de fiecare dată cînd doamna îi servește cu un fel, ei sînt obligați să se descope și să se încline.

După rugăciune, pe care fiecare o ascultă în picioare și cu capul descoperit, începe masa; ea e împărțită în diferite servicii; fiecare din ele, care numără mai multe farfurii, mari, mijlocii și mici, al căror număr e în funcție de cel al mesenilor, e purtat solemn de către valeți, precedați de șeful personalului, cu pălărie și spadă, purtînd pe umăr un șervet alb, „semnul puterii sale”, care e considerabilă. Căci el domnește ca un stăpîn absolut peste lumea valeților, a bucătăreselor și a ajutoarelor, veghează peste tot, se asigură că se oferă de băut la cel dintîi semn, dă semnalul valeților pentru servit, strîns și schimbat farfuriile. În casele mari, șeful personalului este un personaj important, care n-are mai sus de el decît pe intendent; să ne amintim de locul pe care-l deținea Vatel la prințul de Condé și punctul de onoare pe care și-l făcea din a asigura un serviciu ireproșabil.

Felurile se succed unul după altul; după ciorba de carne urmează peștele sau pateurile de pasăre în aluat, apoi carnea friptă, cu sau fără sos, garnisită cu legume, pe care au prostul obicei de a le îngră-

mădi pe aceeași farfurie ; amintiți-vă de descrierea lui Boileau :

*„Sur un lièvre flambé de six poulets étiqués
S'élevaient trois lapins, animaux domestiques,
Qui, dès leur tendre enfance élevés dans Paris,
Sentaient encor le chou dont ils furent nourris.
Autour de cet amas de viandes entassées,
Régnaient un long cordon d'alouettes pressées,
Et sur les bords du plat six pigeons étalés
Présentaient pour renfort leurs squelettes brûlés”¹.*

Astfel, se oferă oaspetelui o bogată varietate de mâncăruri. Masa, fără brânză, se termină cu un desert bogat, fructe, dulceturi și marmelade.

În ciuda unei etichete riguroase, și a unui ceremonial fastuos, mesele burgheze nu aveau ținuta pe care o dorim astăzi pentru mesele noastre. Noțiunile de igienă și de curățenie nu erau de loc dezvoltate și multe personaje cu pretenții, din acea epocă, ne-ar părea azi comeseni dezgustători. Fapt este că nu știau nici să mănânce curat, nici cum să se poarte la masă.

Întrebuințarea furculiței, introdusă către 1600 în înalta societate, nu este folosită de burghezie înainte de secolul al XVIII-lea. Oaspeții se servesc de obicei cu mâna și carnea se rupe cu dinții. În *Burghezul gentilom*, al cărui erou se laudă totuși cu bunele sale maniere, faptul că Dorante îi spune Celimenei : „Nu vezi că domnul Jourdain mănâncă toate bucățile pe

¹ Peste-un iepure, ce-n juru-i șase pui stau pricăjiți
Alți trei iepuri zac grămadă, dintre cei domesticiți
Ce din dulcea lor pruncie la Paris au viețuit
Mirosind încă a varza dulce, care i-a hrănit.
Și acest morman de cărnuri, stivuite și-ndesate,
De-un șir lung de ciocîrlii sînt cu grijă-nconjurate,
Iar pe marginea tipsiei, porumbei încă vreo șase
Își arată, drept adaus, sfarogitele lor oase (fr.).

care le-ai atins?" este o dovadă că marchiza se servește de degete.

Dacă vrem să ne facem o idee despre felul cum se purtau la masă strămoșii noștri, n-avem decît să consultăm *Nouveau traité de civilité qui se pratique en France parmi les honnêtes gens* (Nou tratat despre curtoazia care se practică în Franța printre oamenii cinstiți) de Antoine de Courtin. Această cărțuie datează din 1671 și a fost de multe ori reeditată în secolul al XVII și chiar în secolul al XVIII-lea, ceea ce dovedește că oamenii aveau mare nevoie de ea pentru a se familiariza cu bunele maniere, informîndu-se mai mult despre ceea ce trebuia să se facă decît despre ceea ce se făcea în general.

Antoine de Courtin intră mai întîi în detalii care pot părea puerile și fără importanță; astfel, citindu-l, aflăm că măslinele trebuie să se ia cu lingura, nu cu furculița, că portocalele, care se servesc cu friptură, trebuie tăiate în lat, nu în lung, că merele. Insistă mult asupra felului cum se taie păsările și friptura, precizează felul cum se oferă persoanelor de condiție cele mai bune bucăți din fiecare fel de mîncare; astfel: „de la toate păsările care scurmă pămîntul cu picioarele, în afară de becață, aripile sînt totdeauna părțile cele mai delicate; după cum, dimpotrivă, de la cele care zboară prin aer, picioarele sînt cele mai bune; și, cum potîrnichea nu se ridică prea sus, ea trebuie prin urmare să fie pusă în rîndul celor care scurmă pămîntul“.

Dar locul unde tratatul lui Antoine de Courtin este în adevăr instructiv și revelator pentru noi este tocmai capitolul care tratează despre felul de a servi și a sta la masă. E de mirare că recomandările următoare au fost necesare unor persoane din înalta burghezie sau din nobilime:

„Nu trebuie să mănânci ciorba din castron, ci s-o
pui frumos în farfurie...”

„Este de asemenea nevoie să ții seama că trebuie să vă ștergeți întotdeauna lingura când o puneți în castron căci pot fi persoane delicate care n-ar vrea să mănânce ciorbă de acolo de unde ați pus-o după ce ați dus-o la gură. Și dacă te afli la masa unor oameni curați, nu trebuie să te mai servești de ea, ci să ceri alta. Astfel, se pun acum în castroane linguri care nu servesc decât să iei sos cu ele.”

„Nimic nu-i mai urât decât să-ți lingi degetele, cuțitul, lingura sau furculița ; nici nimic mai neplăcut decât să curăți și să ștergi cu degetele farfuria și fundul vreunei tăvi.”

Iată lucruri curioase ; dar ce să zicem sau ce să gândim când Antoine de Courtin ne învață că nu trebuie „să suflăm nasul în șervet”, că trebuie „atunci când ai degetele unse sau cuțitul ori furculița, să le ștergi cu șervetul și niciodată cu fața de masă”, și în sfârșit, „că e un lucru foarte necinstit, când te afli la masa unei persoane pe care-o stimezi, să aduni fructe sau alte bucate în buzunare sau în șervet ca să le iei cu tine”.

E adevărat că ni s-ar face greață azi dacă am simți mirosurile dezgustătoare care domneau chiar și la Versailles. Alte vremuri, alte moravuri...

În sfârșit, masa se termină cu un desert, vin de Spania, cafea și lichioruri ; eticheta devenea atunci mai puțin severă ; adeseori oamenii întârziu la masă, se cînta la desert, se „ciocnea” în sănătatea musafirilor. Atunci trebuiau să aibă grijă să-și scoată pălăriile și să nu rostească numele persoanei pe care voiau s-o cinstească. Se zicea : „În sănătatea monseniorului !” Dar ar fi fost necuviincios să se spună : „Monsenior, în sănătatea dumneavoastră !”

Astfel, nuanțele cele mai delicate de curtoazie se amestecau cu gesturile cele mai urâte. Burghezul din secolul al XVII-lea, la masă ca și în vestimentație, în casa sa, amesteca un extrem rafinament cu o totală lipsă de comoditate și de curățenie. Își ținea pălăria de castor, cu pene, pe cap și spada pe genunchi, pentru a cina, dar avea mâinile murdare. El dovedea astfel că aparținea unei civilizații mondene, foarte evolute, dar pe care n-a însoțit-o în aceeași măsură dezvoltarea igienei și a confortului.

JOCURI ȘI DISTRAȚII

Fiecare vîrstă își are plăcerile ei. Se pare că distracțiile copiilor n-au variat mult în decursul vremurilor. O suită de gravuri ale lui Claudine Bouzonnet, ilustrînd *Culegerea de jocuri* a lui Stella, care datează din 1657, îi arată pe copii cu jocurile lor zilnice. Cei mici de tot roteau plesnitorile și învîrteau morile de vînt. Băiețașii se jucau, la fel ca și în zilele noastre, cu zmeul și cu cercul, de-a v-ați ascunselea și de-a hoții și vardistii, cu sfîrleaza aruncată cu o sfoară sau învîrtită cu biciul, cu cataligele, cu călușeii, cu popicele, cu bilele, fie *à la rangette*, cînd se trăgea în mai multe grămăjoare de bile, fie „gropițele cu sîmburi”, joc în care bilele trebuiau să cadă într-o gaură săpată în pămînt. Fetițele jucau șotron și săreau coarda. Băieții cei mai îndrăzneți practicaau jocul de-a capra și, mai ales, foarte căutat, cel numit *pot-es-gueule*, în care doi copii făceau o roată vie, ținîndu-se strîns, unul cu capul între picioarele celuilalt.

Praștia, scrînciobul, leagănul, mîna caldă erau de acum vestite, ca și baba-oarba. În legătură cu acest joc poetul galant Mathieu de Montreuil trimise unei fete acest madrigal prețios :

*„De toute façon, vous avez droit de plaire,
Mais surtout vous savez nous charmer en ce jour ;
Voyant vos yeux bardés, on vous prend pour l'Amour ;
Les voyant découverts, on vous prend pour sa mère !”¹*

Cînd anotimpul nu le mai permite să se zben-
guiască pe afară, copiii au jucăriile de interior, de
la „hopa-mitică” și „calul-baston”, băț de lemn cu
cap de cal pe care-l călăresc, pînă la lanterna magică,
numită pe atunci „curiozitatea”. Copiii din familiile
nobile primesc jucării prețioase, în care se etalează
un lux insolent : „pe cardinalul de la Valette, spune
Tallemant des Réaux², l-a costat două mii de scuzi
o păpușă, camera, patul, toată mobila, hainele de
casă și multe alte haine de schimb, pentru domni-
șoara de Beurben, copil încă”. În 1662, Colbert scrie
fratelui său, intendent în Alsacia, să-i trimită mici
soldați automați de la Nüremberg, pentru Delfin ;
colecția de soldați, nu de plumb, ci de argint, oferită
lui Ludovic al XIV-lea copil, a costat 50 000 de
scuzi. Dacă fiii meșteșugarilor trebuiau, să se mulțu-
mească cu jucării de cositor, care se vindeau pentru
cîțiva bani în târgul de la Saint-Germain, copiii regali
primeau „menajuri” de metal prețios. În 1675, doamna
de Thiange, sora doamnei de Montespan, oferă ne-
potului său, ducele de Maine, o cameră completă de
păpuși, „cu totul aurită, mare cît un staul”. Se ve-
deau în ea niște mici personaje de ceară, care îi re-

¹ În orice caz, ai dreptul să placi la origicine
Deși acum, în juru-ți, toți sîntem fermecați...

Cu Amor te asemui cînd ochii ți-s legați,

Cînd nu, cu a sa mamă te-asemeni și mai bine ! (Fr.).

² *Gédéon Tallemant des Réaux* (1619—1690), memorialist, au-
torul unor *Historiettes* (Istoriore), mărturii savuroase ale epocii.

prezentau pe ducele de Maine, Rochefoucauld¹, Bos-suet, doamna de Thiange, doamna de Lafayette, Boileau și La Fontaine. Fiecare din cei pe care-i în-fățișau aceste păpuși, își trimisese portretul.

Ca totdeauna, copiii din popor se amuzau cu fleacuri fără preț, jucării vechi de familie, care sînt adesea foarte prețioase pentru inimile celor mici.

Persoanele mari aveau de asemenea jocurile și dis-tracțiile lor. Bărbații, antrenati prin practicarea că-lăriei, iubeau jocurile sportive. Jocul cu mingea (*Le jeu de paume*) era atunci foarte răspîndit și ținea locul tenisului nostru modern; exista un *jeu de paume* în fiecare reședință regală și la Paris se nu-mărau nu mai puțin de 114. Regelui îi plăcea acest sport; avea un maestru, căruia îi revenea onoarea de a-i prezenta racheta și care, pentru această ocupație intermitentă, primea o pensie de 1 200 de livre. „În zilele urîte, spune Saint-Simon, el (regele) se distra uneori la Fontainebleau privind pe vestiții jucători cu mingea, în care și el excelsese odinioară; de ase-menea la Marly, privind jocul cu mingea de lemn, în care fusese de asemenea foarte îndemînat”, căci jocul acesta, devenit mai apoi crochet, se practica în aer liber, ca și popicele. Fiul lui Racine afirmă că l-a văzut adeseori pe Boileau doborînd nouă popici cu o singură bilă. În vremea asta, femeile se jucau cu mingea cu pene: regina Christina era îndrăgostită de acest joc.

Biliardul, care nu e decît un joc de salon, cu bile de lemn, era de asemenea foarte răspîndit; Ludovic al XIV-lea se desfăta adeseori cu el; pe atunci bilele se împingeau cu o coadă scurtă, lată și curbată la un

¹ *François duce de Rochefoucauld* (1613—1680), scriitor, frec-ventează saloanele doamnei de Sablé și La Fayette. *Maximele mo-rale* ale lui exprimă dezgustul pentru o lume în care sentimen-tele sînt dictate de interes.

capăt. Jocul era alcătuit dintr-un popic, pe care nu trebuia să-l dobori și dintr-un arc. Dacă ar fi să-l credem pe Saint-Simon, mediocrul Chamillart¹ își datora norocul pe lângă rege numai pentru virtuozitatea cu care lovea bilele.

Multe jocuri se practicau în familie, ca și la Curte, în serile de „apartament” : șah, dame, zaruri, maroco (domino-ul nu va apare decât în secolul următor), *trou-madame*, strămoșul biliardului rusesc, „un fel de cutie, spune Richelet, compusă din treisprezece uși și tot atâtea galerii, care se joacă cu treisprezece bile mici” și mai ales trictrac, strămoșul jocului nostru de table, care se juca pe mese de lemn scump încrustate cu fildeș. *Mercure galant* din august 1695 îl recomandă în acești termeni clientelei sale feminine : „Aveți dreptate, domnișoară, că doriți să învățați trictrac. E un joc foarte frumos care e la modă mai mult ca oricând. Se joacă mult la Curte și la Paris, din cauza nobleței și distincției sale și pentru că există în el o mare sinceritate.”

Nu s-ar putea spune același lucru despre jocurile de cărți, care dau loc la atâtea înșelătorii, chiar și la Curte. Pentru că de data aceasta nu mai e vorba de o distracție nevinovată, ci de un joc pe bani, la care lumea se dedă cu frenezie și violență. Aceste cărți gravate, alegorice sau istorice, a căror infinită varietate face bucuria colecționarilor, sînt un mijloc de a câștiga bani ; pichet, brelan, biribi, hombre, reversi, lansquenet sînt mai puțin apreciate decât veritabilele jocuri pe bani : faraon, hoca (un fel de bancă), basetă (inventat de italianul Basetti și introdus la Curte de Justiniani, ambasadorul Florenței). Curtea e cuprinsă în întregime de pasiunea jocului ; acum

¹ *Michel de Chamillart* (1652—1721), controlor general al finanțelor și secretar de stat la ministerul de război.

triumfează cămătarii, care vin în ajutorul jucătorilor decavați. „Într-o zi, ne informează doamna de Sévigné, regina pierde 20 000 de scuzi înainte de prînz.“ Regele îi spune : „Doamnă, să socotim puțin cît face pe an“. În ziua de Crăciun 1678, doamna de Montespan pierde 700 000 de scuzi ; altădată 400 000 de pistoli ; se îndrîjește și, poate cu complezența bancherului, își recîștigă toate mizele. Monsieur este cîteodată silit să-și pună în gaj pietrele prețioase. „Se joacă imens la Versailles, ne spune tot doamna de Sévigné. Hoca e interzis sub pedeapsă de moarte și se joacă numai la rege ! 5 000 de pistoli înainte de cină, nu înseamnă nimic ; e un adevărat cuib de hoți.“ Chiar și prințesa palatină se lamentează : „Îndată ce se adună, nu fac decît să joace lansquenet ; tinerii nu mai vor să danseze“. Și în altă parte : „Se joacă pe sume îngrozitoare și jucătorii sînt ca niște nebuni. Unul urlă, altul bate așa de tare, cu pumnul în masă, încît toată sala răsună ; al treilea blestemă într-un fel care-ți face părul măciucă ; toți par ieșiți din fire și sînt groaznici la vedere.“

Cîțiva șmecheri fac încet-încet avere, numai păstrîndu-și sîngele rece în mijlocul acestor nebuni duși de patimă ; alții nu ezită să ajute norocul ; *Memoriile* cavalerului de Gramont¹ atestă că un gentilom nu socotea că se dezonoarează trișînd. În aprilie 1691, Dangeau relatează în *Jurnalul* său : „Marchizul de Sessac (mare maestru al garderobei regelui) este exilat pentru că l-a trișat pe rege care, plecînd, cedase jocul său mareșalului de Lorges, pe care Sessac a crezut că-l poate înșela“. Dar, pe lîngă un scandal care izbucnește, cîte rămîn nepedepsite și chiar tolerate !

Căci regele știe bine ce face ; în ciuda interdicției oficiale, el lasă lucrurile să meargă înainte și chiar

¹ *Michel de Gramont* (1604—1678), mareșal, ia parte la războiul de treizeci de ani. Autorul unor *Memorii*.

încurajează pe față acest joc desfrînat de la Versailles. Este, pentru el, un mijloc foarte simplu de a domestici nobilimea ; curteanul distrus solicită o grațificare, o pensiuine ; i se acordă sub un pretext oarecare și iată-l înlănțuit pentru tot restul zilelor.

Pasiunea jocului cuprinde toată societatea ; nu rareori se văd prin oraș burghezi cumsecade frecventînd aceste cercuri care, sub titlul pompos de Academii de joc, nu sînt decît tripouri unde ești pur și simplu jefuit și unde izbucnesc adeseori scandaluri care necesită intervenția gărzii de noapte. Mulți ageamii se lasă prădați prostește. Mulțimea comediilor care aduc pe scenă personajul jucătorului dovedește răspîndirea viciului.

Ca și cînd cărțile n-ar fi fost deajuns, Ludovic al XIV-lea excită pasiunea curtenilor săi prin loterii, cîteodată toate cu „*bilete negre*“, adică bilete cîștigătoare. El însuși cumpără bilete și pune din nou în joc lozurile pe care le cîștigă. E un mijloc ocolit de a face cadouri doamnelor de la Curte. Moda se răspîndește în public și, imediat, excrociîi întrevăd aici o altă sursă ușoară de venituri, mulțumită naivității unor gură-cască. Poliția trebuie să intervină. *Mercur galant* ne informează că „cele două loterii ale regelui au constituit o distracție așa de plăcută toată iarna, că s-ar mai fi făcut multe altele, dacă domnul de La Reynie n-ar fi dat ordin să le interzică. Acest magistrat înțelept și vigilant, pe care-l preocupă fără încetare binele public, n-a putut să împiedice abuzurile și cum buna-credință nu e la fel peste tot, el a socotit că trebuie să-i lipsească pe unii de o plăcere, pentru a-i apăra pe ceilalți de primejdia de a fi înșelați.“

Dar autoritatea lui La Reynie se oprește la porțile Versailles-ului ; interdicția loteriilor nu e valabilă la Curte, și nici a jocurilor de cărți faraonul și hoca. În zilele grele de la sfîrșitul domniei, regele va găsi în loterie un expedient financiar comod spre a-și

umple tezaurul, grevînd viitorul țării. La 11 mai 1710, el lansează o mare loterie, cu bilete de doi ludovici : nu sînt decît patru sute optzeci și cinci de lozuri în bani, dar se pot cîștiga cîteva mii de livre rentă via-geră. Și iată statul înglodat cu patruzeci de mii de livre rentă anuală...

Acestea sînt jocuri de mari seniori, care cheltuiesc fără socoteală ; poporul se mulțumește cu distracții mai modeste și mai puțin costisitoare ; una din aceste distracții preferate este tîrgul tradițional, care se ține în timpul carnavalului, în cartierul Saint-Germain. Se găsesc aici obiecte de mercurie și de orfevrerie, tapiserii de Flandra, jucării, vase de porțelan, mese de abanos, oglinzi, găteli, dantele, pînzeturi fine, în-tr-un cuvînt, tot ce poate ispiti o cochetă, care nu în-tîrzie să-și aducă la tîrg curtezanul. Acesta, conștient de datoria lui, va oferi tovarășei sale cîteva din dul-ciurile delicate care fac fala tîrgului : faguri, turtă dulce, prăjituri, dulcețuri, drajeuri. Mica burghezie găsește aici imitații de bijuterii ieftine, căci

*„Tout ce qui reluit n'est pas or
En ce pays de piperie“¹.*

Mulțimea pariziană, în care predomină cei ce cască gura prin tîrg, se îngrămădește pe lîngă mînuitorii de marionete, pe lîngă muzicanți și comedianți. E o ade-vărată înghesuială, în mijlocul căreia își fac afacerile hoții de buzunare și borfașii. Scarron ne-a lăsat un tablou realist despre această mulțime pariziană care se înghesuie, în mijlocul unei gălăgii infernale, în tîrgul de la Saint-Germain :

*„Ces cochers ont beau se baster
Ils ont beau crier : gare, gare !
Ils sont contraincts de s'arrester.
Dans la presse rien ne démarre.*

¹ Nu tot ce strălucește-i aur
În țara asta de pungăși... (fr.).

*Le bruit de pénétrants sifflets,
Des flustes et des flageolets,
Des cornets, hauts-bois et muzettes,
Des vendeurs et des acheteurs,
Se mesle à celui des sauteurs
Et des tambourins à sonnettes,
Des joueurs de marionnettes
Que le peuple croit enchanteurs."*¹

Populației din Paris i-a plăcut întotdeauna plimbarea ; îndată ce se face vreme bună, grădinile publice și aleile la modă sînt invadate de o mulțime dornică de aer curat, curioasă să se arate și să admire toaletele frumoase ale doamnelor din societatea înaltă. Promenada publică, cu întîlnirile și conversațiile sale, continuă și prelungește reuniunile mondene ; este și aceasta o formă a vieții de societate, căci îi găsești aici pe toți cei pe care dorești să-i întîlnești.

Vechea stradă Saint-Antoine, loc de întîlnire pentru aristocrația din vremea lui Ludovic al XVIII-lea, este cu totul părăsită, în afară de zilele de lăsată-secului, cînd nobilii vin aici la bal, mascați și travestiți ; locul acesta de întîlnire a fost înlocuit cu o alee plantată cu patru rînduri de ulmi, care leagă poarta Saint-Antoine

¹ În van vor vizitii să gonsască
Și chiuie mereu : „Păzea ! Păzea !”
Siliți se văd, în loc, să se oprească
Fiindcă mulțimea de norod nu se urzește...
Și zgomotul șuierăturilor cumplite
De flaute, de trîmbiți ascuțite,
De-oboae, muzicuțe și trompete
Al celor care cumpără și vînd,
Se-amestecă cu al coșcarilor de rînd,
Cu-al tobelor în care bat pe îndelete
Acei ce mînuiesc păpuși și sfori
Pe care lumea-i crede vrăjitori. (fr.).

de poarta Saint-Martin, unde se găsesc briose excelente și prăjituri.

Dar sub Ludovic al XIV-lea vestit este Cours-la-Reine, căruia i se spune simplu Corso, „loc plăcut scrie Furetière, punctul de întâlnire al lumii bune, care se plimbă la anumite ore ; se spun multe despre acest loc, cât și despre lumea care se adună acolo“.

Cours-la-Reine, care datorează numele creatoarei sale, Maria de Medicis, este o promenadă splendidă, care se întinde pe o mie de metri începînd de la grădina Tuileries pînă la Savonnerie (actualmente piața Alma), unde ajunge marele canal, „atît de infect și împutit“, încît publicului îi este silă de el. Aleea este plantată cu patru rînduri de ulmi minunați, care mărginesc o alee mediană de douăzeci de metri lărgime și două alei laterale de cîte zece metri. La mijloc se află un rond mare, cu diametrul de o sută de metri, unde „mai mult de o sută de trăsurile pot să se întoarcă în voie“. La fiecare capăt se deschide o poartă monumentală, cu o căsuță unde locuiește paznicul. Promenada este întreținută cu grijă, arborii curățați regulat ; începînd din 1708, e și stropită. Drumul care merge de-a lungul Senei este înlocuit, în 1669, printr-un chei de piatră de construcție. De pe Corso, vederea se întinde pe deasupra fluviului, pînă la Pré-aux-Clercs, și la Cîmpia Grenelle. Aceasta este promenada elegantă din Paris ; înaltele doamne se duc în caleașcă ; gentilomii le escortează călare și le salută ceremonios. „Pe Corso, spune Sauval, lumea se salută fără să se cunoască, și bărbații, care sînt aproape totdeauna cu capul gol, n-ar îndrăzni să nu le salute pe doamne, de teamă să nu pară neciopliți.“ Aici se înnoadă mii de intrigi galante și nu degeaba „prețioasele“ numesc Corso, în jargonul lor metaforic, „imperiul ochiadelor“. Craii își găsesc ușor

„amice“ drăguțe, mascate cu prudență ; aici se adună, de asemenea, „aproape toate fetele de condiție, bune de măritat“. De la o trăsură la alta circulă negustori de dulceturi, care pentru cîtiva soli duc de ici-colo bilețele dulci.

*„Les braves à l'oeil froncé,
D'un air demy-courroucé,
Font flotter leurs grands panaches,
Et guignent tous les passants
Au travers de six moustaches.*

*Les discrettes dans le Cours
Font les yeux doux sans discours,
Droites comme des poupées,
Et leurs amants ajustés,
Ressemblent à leurs côtés
Murmurs de pâmmeaux d'espées.“¹*

Pe vreme frumoasă, toată societatea aristocratică se adună zilnic în acest loc plăcut, la umbra marilor copaci. Elegantele capitalei lansează ultima modă. Se afișează cam ca la teatru. Vanitatea nu-și pierde drepturile și ele se observă cu de-amănuntul : „Se așteaptă în trecere unii pe alții, într-o promenadă publică, scrie La Bruyère ; se trec în revistă unii pe

¹ Cavalerii cu ochii încruntați
Aruncînd în jur priviri abrașe
Fluturîndu-și marile panașe
Spre trăsuri se-ndreaptă, îngîmfați,
Sfidînd lumea ca și-n alte dăți,
Printre șase rînduri de mustați...

Doamnele discrete, la plimbare,
Fac, tăcînd, ochi dulci la fiecare.
Drepte ca păpușile sînt toate,
Iar amanți-n haine ajustate
Par alătura de ele, toți,
Mormoloci cu sabie, netoți (fr.).

alții : cai, caleașcă, armorii, nimic nu scapă ochilor, totul e observat cu curiozitate sau răutate, și, după cum e echipajul, se respectă sau se disprețuiesc persoanele“. Bourdaloue, în predica lui despre distracțiile lumii, nu uită să stigmatizeze luxul și vanitatea care se etalează în public pe Cours-la-Reine.

Astfel, întregul Paris se admiră, se observă și profită de plimbarea de după-amiază pentru a vedea moda nouă, pentru a auzi miile de bârfeli, care, de când lumea, au constituit principala preocupare a saloanelor mondene.

Parizianul era atât de atașat de Corso-ul său, încât plimbarea zilnică nu-i mai era de ajuns. La sfârșitul domniei, spune Saint-Simon, „au început să se ducă să se plimbe pe Corso la miezul nopții, cu torțe, să aducă muzică, să danseze în rondul din mijloc“.

În Paris, amatorul de grădini găsea și alte locuri plăcute de plimbare : Mail, între Arsenal și Sena, în fața insulei Louvier, Palais-Royal, Luxembourg, Piața Regală. Pré-aux-Clercs atât de drag reginei Margot¹, Jardin du roi (Jardin des Plantes), Zidurile (marile bulevarde) și nenumărate grădini particulare deschise oamenilor cinstiți, ca aceea a oculistului Thévenin, la poarta Richelieu, sau Rambouillet, lângă Reuilly ; mănăstirile își deschideau cu tot atîta generozitate parcurile celor ce voiau să se plimbe : Saint-Victor, Saint-Genève, grădina Célestins, parcul Chartreux ofereau parizienilor răcoarea umbrei.

Dar nici o grădină n-a fost atât de frecventată ca aceea de la Tuileries, care era o prelungire a gră-

¹ *Marguerite de Valois (regina Margot)* (1553—1615), căsătorită cu regele Henric al IV-lea, care a repudiat-o în 1599. Fiica lui Henric al II-lea și a Caterinei de Medicis. A lăsat *Memorii* și poezii.

dinii palatului Mademoiselle-i¹, terminat de Le Vau² și unde Ludovic al XIV-lea și-a petrecut mai multe ierni, înainte de instalarea Curții la Versailles. Apropierea de Cours-la-Reine îi asigură un public numeros. „De obicei, spre ora opt sau nouă seara, precizează Lister, în luna iunie, lumea iese de pe Corso și coboară la poarta grădinii Tuileries, ca să se plimbe pe jos în răcoarea serii.” Pentru cel curios, este un important loc de observație, atât pentru modă și toalete, cât și pentru meravuri. Tineri și femei coquette se dedau la jocuri galante. Aici poți întâlni toate personajele lui Molière și ale lui La Bruyère, cu curiozitățile și ridicolul lor. În acest loc se desfășoară o comedie veșnică; actorii dramatici francezi și italieni știu asta și, după exemplul lui Corneille, își aleg și ei, de aici, cadrul favorit al comediilor lor.

În afară de oaspeții regali, castelul adăposteste, ca și marea galerie de la Luvru, artiști și meșteșugari de artă, care lucrează pentru rege: archebuzieri, artificieri, carosieri. Nicolas Poussin³ a locuit odinioară aici, în pavilionul Cloche.

Grădina, în care locuiesc patru grădinari la care se poate lua masa, este despărțită de castel printr-o stradă. În 1664, Colbert însărcinează pe Le Nôtre⁴ s-o transforme; maestrul grădinar își va face ucenicia aici, înainte de a crea parcul de la Versailles. Le

¹ Mademoiselle i se spunea sorei ducelui de Orléans.

² Louis Le Vau (1612—1670). Arhitect vestit. A construit Luvrul și palatul Tuileries. A clădit castelul Vaux-le-Vicomte pentru Fouquet și a făcut planul general al castelului de la Versailles, a cărui clădire a început-o.

³ Nicolas Poussin (1594—1665), pictor vestit, a cărui influență asupra picturii din secolul al XVII-lea a fost considerabilă.

⁴ André Le Nôtre (1613—1700), arhitect și desenator de grădini. Creatorul grădinilor à la française, cu perspective largi și fântâni arteziene. A făcut planurile pentru grădinile de la Versailles și Tuileries.

Nôtre a adus profunde transformări grădinii Tuileries, atunci închisă cu ziduri, a unit-o cu palatul, înlocuind vechea stradă dizgrațioasă printr-o terasă. El plantează arbori cu frunziș bogat, castani, ulmi, tei. Trei bazine cu apă țîșnitoare răcoresc aerul, pe care praful îl va face adesea greu de respirat. O terasă care dă spre Sena îngăduie să admiri Domul Invalizilor și, în depărtare, colinele Meudon și Saint-Cloud. Dincolo de Sena, în cartierul Saint-Honoré, cereale și culturi de zarzavat dau iluzia unui decor cîmpenesc.

Colbert se gîndise să interzică publicului intrarea în grădina renovată de Le Nôtre; Perrault¹ interveni în favoarea doritorilor de plimbare și convinse pe ministru. Dar grădina Tuileries rămîne interzisă lacheilor și servitorilor, care se îngîrădesc la porți așteptîndu-și stăpînii, în timpul ce inspectorii și portarii trebuie să-i supravegheze de aproape, căci „această «canalie» e turbulentă și brutalizează adeseori pe trecători, legîndu-se mai ales de femeile frumoase”.

Dacă unii burghezi de treabă vin în Tuileries să joace popice, ei întîlnesc societatea elegantă mai ales pe marea alee centrală, promenada mondenă prin excelență, pe care femeile circulă mascate, jucîndu-se cu evantaiul. Locatelli a văzut aici, într-o zi, pe domnișoara de La Vallière, „călărind fără șa pe un cal de tracțiune, sărind pe cal în timp ce acesta fugea și așezîndu-se pe el de mai multe ori, ajutîndu-se numai de un cordon de mătase trecut ca un frîu prin zăbala calului”. Dar același călător străin observă

¹ *Charles Perrault* (1628—1703), scriitor, vestit pentru *Poveștile sale*; se evidențiază în cartea dintre „vechi și moderni”, fiind de partea modernilor. Fratele lui, *Claude Perrault* (1613—1703), arhitect, medic, fizician, a lucrat la colonada Luvrului și a clădit Observatorul din Paris.

numeroase dame nu prea virtuose, căuându-și norocul prin boschetele de merișor și în labirintul palisadelor împodobite cu laur sălbatic. Nu fără dreptate vorbește Saint-Amant undeva despre :

*„Des plaisants promenoirs de ces longues alées,
Où tant d'afflictions ont été consolées“¹.*

Grădina Tuileries era centrul unei intense vieți galante, un loc de predilecție pentru întâlnirile de dragoste. După cum spune o comedie a vremii :

*„C'est la carrière du beau monde.
C'est là qu'avec grand appareil,
Au petit coucher du soleil,
Viennent se mettre en montre, et la brune, et la blonde.
C'est là qu'on met à l'étalage
Dantele, étoffes et rubans.
C'est là que tous les ambulans
Viennent mettre à l'encan leur taille et leur visage.
C'est là qu'on se donne en public rendez-vous,
Que tous les beaux objets se trouvent,
Et que tous ils se désapprouvent,
Parce qu'ils se ressemblent tous“².*

¹ Plăcutele locuri de pe-aceste alei depărtate
Unde-atâtea mîhniri s-au văzut alinate (fr.).

² E adunarea lumii bune
Unde, c-un fast deosebit,
Cînd soarele a asfințit
Vin să se-adune blonde, brune.
Sosesc aici să-și etaleze
Dantele, panglici, stofe fine ;
Aici și marchidanul vine
Ca să le pună la mezat și trup și chip, fără rușine.
Aicea întâlniri își dau cu toții și cu toate.
Găsești aicea orice vrei ;
Se dezaprobă cu temei
Căci toți s-aseamănă-ntr-e ei (fr.).

Casa lui Renard, celebră în timpul Frondei, a fost transformată de fiul lui în restaurant și local de distracție. Aici se făceau partide alese și orgii intime. Se zice că în această casă cîmpenească Ludovic al XIV-lea i-a făcut declarații de dragoste Mariei Mancini. Toată tineretea libertină de la Curte își caută norocul aici; Lauzun dădea întâlniri grizetelor și contele d'Aubigné, fratele doamnei de Maintenon, după spusele lui Saint-Simon „alerga după fete prin Tuileries“. *Mercure galant* e plin de expuneri picante despre „aventurile de la Tuileries“.

În timpul căldurilor, cu toate fîntînile și havuzurile, un praf orbitor împiedica plimbarea, căci aleile nu erau acoperite cu nisip. După Dufresney¹ „te duci să respiri aer curat în mijlocul unui nor de praf înăbușitor, care te împiedică să-i vezi tocmai pe cei care se duc acolo numai ca să fie văzuți“. În caz de ploaie, acest praf se transforma într-un noroi lipicios: atunci grădina trebuia închisă.

Printre obișnuiții Tuileriilor, nu trebuie să uităm pe curioșii gazetari ambulanti, care-și dădeau întâlniri aici în căutarea ultimelor ecouri pariziene, a bîrfelilor indiscrete și-și schimbau între ei informațiile. Poliția îi urmărea, căci guvernul se temea de această presă clandestină și adeseori scandaloașă, care scăpa de cenzură; de cîte ori putea să pună mîna pe vreunul, domnul de La Reynie nu întîrzia să-l trimită la Bastilia.

Mai erau și alte parcuri care așteptau publicul doritor de aer curat. Pădurea Boulogne, închisă cu ziduri, fusese mărită în 1670 prin adăugirea a 217 pogoane de pădure aparținînd călugărilor din Longchamps. În jurul elegantului castel Madrid, construit

¹ *Charles Dufresney, sieur de la Rivière* (1648-1724), autor dramatic. A scris romane și comedii.

de Francisc I și care „are atâtea ferestre cîte zile are anul“, se vinau căprioare și cerbi. Aici defilau paradele militare și, după o modă importată de curînd din Anglia, tot aici s-au văzut primele curse de cai. Dar în afară de aceste solemnități, pădurea era încă un loc sălbatic, departe de oraș, unde totuși doamnele din lumea bună nu se temeau să vină, în birjă, pentru a contracta una din acele legături trecătoare, cărora li se zicea atunci: „căsătoria din pădurea Boulogne“. O comedie jucată la Teatrul Italian, în 1695, notează :

*„Comtesses et marquises
Du fiacre sont tellement éprises
Qu'elles quittent des chars tirés à six chevaux
Pour s'en venir en fiacre, ici, sous ces ormeaux.“*

Și, filozof, vizitiul adăuga :

*„On me paye ici pour garder
Et les manteaux, et le silence...“¹*

Sub frunzișul primitiv și discret al pădurii Boulogne, sufletele îndrăgostite de aventuri veneau uneori să se rățacească : „Doamnele care sînt înclinate spre singurătate, scria malițios Dufresney, caută cu plăcere drumurile lăturalnice din pădurea Boulogne, unde se servesc una de alta drept călăuză spre a se rătăci. Cotiturile acestei păduri sînt atît de înșelătoare, încît mamele cele mai experimentate se pierd cîteodată, voind să-și găsească fetele.“

¹ Contese și marchize răsfățate
Sînt — după birjă — atît de mpătimate
Că-și părăsesc trăsurile cu șase armăsari
Să vină-n birjă-aici, sub ulmii seculari.

Și mă plătesc, ca să păzesc
Și mantii și tăcere... (fr.).

Dacă pădurea Boulogne adăpostea mai ales un public de nobili și de burghezi, populația de jos prefera pădurea Vincennes, împrejmuită și ea cu ziduri, de unde se putea trece în „Pădurea frumuseții”, în fața Marnei, sau ajunge la renumita cârciumă Pissotte, în satul Vincennes.

Dorința de aer curat era atât de generală, încât în duminicile frumoase de vară, parizianul nu ezita să se ducă la periferie, să ia masa într-o „cârciumă de mahala”. Gurmanzii preferau crîșma „Gobelins sur la Bièvre”, pe care poetul François Colletet, amator de mâncare bună, o evocă astfel :

*„Enfin, voicy les Goblins
Où régnaient les excellents vins
Et les bières délicieuses
Pour les buveurs et les buveuses,
Car il est des femmes aussy
Qui viennent s'égayer ici...
Icy l'on trouve toutes choses
Et tout y flaire comme roses :
Les andouilles, les cervelas,
Les poulets et les clapons gras,
Les grillades et les saucisses
Dont le palais craint les épices,
Car, mettant le palais en feu,
On ne sauroit boire pour peu.”¹*

¹ Iaca-n sfîrșit, văd și Goblins
Unde se află un strașnic vin
Și-o bere — ca la mama ei —
Pentru bărbați, pentru femei,
Căci și femeile dau ghes
Și rătăresc pe-aici, ades.
Aici, de soi, găsești, bucate ;
Ca trandafirii miros toate,
Și caltaboși și cervelași
Gămi, claponi din cei mai grași,
Fripturi, cîrnați să-i dai de-a dura,

Meșteșugari și băieți de prăvălie, gătiți ca de sărbătoare, conduc grizetele la Vauves să savureze berea renumită, în tavernele de la Vaugirard, unde poliția trebuie să vegheze, căci „adescori se întâmplă scandaluri“, la Sceaux și Bagneux, unde se bea vin curat, nefermentat și unde vinul alb curge gîrlă în oalele de tablă. O galiotă face serviciul regulat de la Paris la Saint-Cloud și ajunge cîteodată pînă la Rueil, așa că poți savura struguri suculenți. Saint-Cloud, Meudon și Vaugirard „sînt marile drumuri pe unde onoarea burgheză ajunge drept la Versailles“, după cum spun oamenii de treabă.

Unele pelerinaje, ca cel la Saint-Supire, la Corbeil, pentru catolici, predicile de la Charanton pentru hughenoti, tîrgurile pentru toată lumea, erau prilejuri de plimbări către periferie. Printre aceste tîrguri, unele erau celebre, năpădite de clienți, ca de pildă cele de la Lendit, de la Saint-Denis și de la Bezons, care se țineau la 30 august, ziua sfîntului Fiacre, patronul bisericii din sat. Un bac ducea în acea zi pe Sena o mulțime mascată și veselă :

*„Est-il de plus belle foire
Que la foire de Bezons ?
Les gens y vont à foisson
Chanter, danser, rire et boire ?
Là personne n'est surpris
Et dès qu'on veut faire emplette,
On y trouve à juste prix
Le pain, le vin, la grisette.“¹*

Cu mirodanii de-ți ard gura ;
Și de ți-o ard, ce mai poți face
Decît să-i tragi niște bîrdace ? (fr.).

¹ Există oare mai frumos, vreun tîrg
Ca tîrgul din Bezons în care
Mulțimea se înghesuie cu sîrg

Se găsesc și bibelouri, ca tabacheri și evantaie împodobite cu scene satirice sau desuchiate. Cochetele își plimbau farmecele și-i momeau pe naivi :

„Filles qui cherchez des maris,

Ici l'on achète.

Ils sont aussi bons qu'à Paris,

Filles qui cherchez des maris,

Souffrant chez eux les fâveurs

D'une femme coquette,

Filles qui cherchez des maris,

Ici l'on en achète.”¹

După ce a mâncat, a băut și a dansat bine, toată această mulțime de amatori ai târgului se întoarce, prin Roule, pe jos, călare pe cal sau pe măgar. Multe bonete stăteau atunci strîmb pe cap, și-n tot lungul drumului lumea continua să cînte. Aceste cete vesele erau atît de pitorești, încît golanii parizieni luaseră obiceiul să se ducă în Étoile „ca să vadă întoarcerea târgului de la Bezons“.

Nobilimea ocolea aceste locuri unde se îngrămădea prostimea ; cu caleștile lor, gentilomii și doamnele frumoase puteau ușor să găsească o periferie mai îndepărtată ; neplăcîndu-le natura sălbatică, ei se plim-

Să joace și să cînte, să-nchine la pahare ?

Aicea nu te miră nici un pic

Cînd târguierii își faci pe îndelete.

O-o să găsești la prețuri de nimic

Vîn, pîine și grîzele... (fr.).

¹ Fete care soți cătați

Aici puteți să-i cumpărați.

Ca și-n Paris sînt buni, cu toți ;

Fete care cătați soți,

Pe-amani să-ngăduie în casă

Cînd soața li-i capricioasă.

Fete care soți cătați,

Aici puteți să-i cumpărați (fr.).

bau prin pădure și se temeau de „munții“ care înconjurau „îngrozitorul pustiu“ de la Port-Royal, așezat totuși într-unul din cele mai încântătoare locuri din Île-de-France. Nobilimea prefera natura dichisită, trasă cu sfoara, așa cum îi învățase Le Nôtre s-o aprecieze la Versailles și la Tuileries. Rambouillet, Dampierre, Vaux-le-Vicomte, iată visul cîmpenesc al nobilimii urbane. Proprietarii acestor locuințe bogate erau mîndri de luxul lor și de cadrul înverzit care-i înconjură. Deschid, deci, cu generozitate, poarta prietenilor care toți sînt oameni cu bună stare. În *Le grand Cyrus*, domnișoara de Scudéry dă un exemplu despre acest obicei : „Ne înțelegem să ne ducem să facem o plimbare pînă la o foarte frumoasă casă aparținînd unui om care niciodată nu-i mai bucuros decît atunci cînd nu mai este stăpîn și cînd portarul îl anunță că a venit lume multă, lume pe care o găsește admirabilă. E tot atît de mîndru de frumusețea casei sale, ca și o femeie de frumusețea ei“.

Cînd e vreme frumoasă, lumea bună se duce cu plăcere la băi și-și transportă cercul parizian la Vichy, la Bourbon-l'Archambault sau la Cauterets. Puțini sînt acei care pot să-și ofere asemenea deplasări ; aici nu sînt deranjați de mulțime și viața este ieftină. Doamna de Sévigné scrie, de la Vichy, în 1676 : „Viața nu costă mai nimic aici ; trei bani doi pui și toate celelalte la fel“. Dar și atunci, ca și azi, lumea se ducea la băi atît pentru a se distra, cît și pentru a se îngriji. Doctorul Guy Patin, care nu crede de loc în virtutea curativă a apelor, notează deschis : „Apele minerale fac mai mulți încornorați decît vindecă bolnavi“. Într-o comedie, Chappuzeau precizează :

„Quand on est sur le lieu (j'ay veu le badinage),

On va passer les nuit à l'ombre d'un bocage,

L'on se lève à midi, l'on donne des cadeaux,

*On joue, on danse, on rit, c'est là prendre des eaux.
Pour quatre qui boiront, vingt autres d'ordinaire
N'y vont que pour chercher de quoi se satisfaire.*¹

La Grande Mademoiselle² adusese la modă apele de la Forges, din Normandia, încă din timpul domniei precedente. Dar acum Vichy atrage mai multă lume. Cei mai credincioși și mai statornici vizitatori, după cum ne spune Fléchier³, care a locuit acolo în 1665, erau călugări și călugărițe „pe care grija mare de sănătatea lor și adeseori dezgustul de mînăstiri îi reține aici mult timp după ce pleacă ceilalți“, în acest decor încîntător.

*„Ces vallons où Vichy par ses chaudes fontaines
Adoucit tous les jours mille cuisantes peines.”*⁴

după cum spune învățătul Chapelain.

Stabilimentul termal era o clădire mică denumită *Maison du Roi* (Casa regelui); pe frontonul ei se putea citi această aluzie la cuvîntul lui Isus către paralic: „*Leva te et porta gabatum...*“ (Ia-ți patul tău și umblă...!). Viața celor care fac băi nu s-a schimbat de loc de atunci și pînă azi și nici principalele lor preocupări: „La ora șase te duci la izvor, scrie

¹ Cînd ești la băi, aicea (nu-mi arde de glumit),
Pierzi noapte după noapte în vreun boschet umbrît,
Te scoli pe la amiază, cadouri faci apoi,
Joci cărți, mai rîzi, mai țopăi, și astea-s „băi“, la noi.
Căci, cam la patru oameni veniți să se-ntrezeze
Alți douăzeci aicea vin doar să se distreze (fr.).

² Anne Marie Louise de Montpensier, cunoscută sub numele de La Grande Mademoiselle (1627—1693). În 1681 s-a căsătorit în secret cu Laurzun. Era verișoara lui Ludovic al XIV-lea. A luat parte la Frondă împotriva lui Mazarin.

³ Esprit Fléchier (1632—1710), prelat și orator, autor de *Predici și Cuvîntări funebre*.

⁴ Aceste văi în care, prin caldele-i izvoare,
Vichy alină zilnic mii de dureri amare (fr.).

doamna de Sévigné fiicei sale ; toată lumea e acolo ; bei și te strîmbi, căci închipuiește-ți că apele sînt fierbinți și cu un gust de salpetru foarte neplăcut. Te întorci, te sucești, te plimbi, asculți liturghia, verși apa ; nu-i vorba decît despre asta pînă la prînz.“

Dar îndată după prînz, lumea se gîndește cum să se distreze ; se angajează o partidă de *hombre*, mergi să-i vezi pe țărani dansînd *bourrée* ; și seara, comedie, muzică și bal. *Mercurie galant*, care face Vichy-ului o publicitate, desigur, interesată, are grijă să ispitească pe cititorii săi cu povestea distracțiilor cotidiene. „Jocul, masa bună, plimbarea și concertele de muzică sînt distracțiile de fiecare zi. Foarte adeseori se dă și cîte un bal.“

Și apoi, mai contribuie și regiunea, această „*regiune delicioasă*“, cu pajiștile și buchetele de copaci de la Allier, unde marchiza de Sévigné aleargă după umbrele păstorilor din *Astrée*¹. Dar, vai ! există și reversul medaliei, tratamentul care trebuie urmat, pentru a-ți putea mișca degetele anchilozate de reumatism. Apele de băut nu sînt plăcute, iar dușul cald este și mai penibil : „Este o repetiție destul de bună pentru purgatoriu, scrie marchiza fiicei sale. Stai goală de tot într-un locușor, sub pămînt, unde se află un furtun cu apă caldă, cu care o femeie te stropește pe unde vrei. Starea asta în care ai doar o frunză de smochin în loc de orice îmbrăcăminte, e destul de umilitoare. Am vrut să iau cu mine pe cele două cameriste, ca să văd o figură cunoscută. În dosul perdelei stă cineva care-ți dă curaj timp de o jumătate de oră.“ E vorba de un oarecare medic Gannat, pe care i-l recomandase doamna de Noailles ; din fericire, acest om e „spiritual“, conversația lui e plăcută și va face marchizei lecturi bine alese în timpul ședinței de sudație.

¹ Roman pastoral, aparținînd scriitorului Honoré d'Urfi.

În același an în care doamna de Sévigné își făcea băile la Vichy, doamna de Montespan se ducea în stațiunea rivală Bourbon-l'Archambault, unde și Scarron venise odinioară, căutînd zadarnic o ușurare pentru durerile lui. Gaston d'Orléans¹ frecventa de asemenea băile de la Bourbon. O gravură a lui Pérelle, după Israël Silvestri, ne-a păstrat o vedere a piscinei rudimentare. Călătoria favoritei, atunci în ajunul declinului, era o adevărată expediție. „Stătea într-o caleașcă cu șase cai, împreună cu micuța Thiange; în spate un rădvan, tot cu șase cai și zece sau doisprezece bărbați călare, în afară de ofițeri. Suita ei este de patruzeci de persoane.“

Printr-o ironie a soartei, prima persoană pe care doamna de Montespan o întâlnește la Bourbon-l'Archambault, este guvernatorul, domnul de La Vallière, fratele aceleia căreia îi luase locul. Ea îl scutește de a-i mai ține un discurs de bun sosît și-și face de lucru cu donații și fapte milostive, pentru a-și menține popularitatea. Se știe că, mult timp după aceasta, favorita disgratiată avea să moară la Bourbon, după ce implorase zadarnic iertarea unui soț pe care prea mult îl batjocorise.

Un alt vizitator însemnat care se putea întîlni la Bourbon era domnul Despréau care, devenind aproape afon în 1687, a venit aici să afle o vindecare imposibilă. Patru medici se certau la căpătîiul lui din pricina curei care trebuia urmată. Trebuia să înghită și să vomite unul după altul douăsprezece pahare de apă pe zi. Boileau le urmează, cu exactitate, sfaturile și-și povestește necazurile, cu umor, prietenului său Racine: „Doctoria pe care am luat-o astăzi mi-a pricinuit, după cîte se spune, tot binele

¹ *Gaston d'Orléans* (1608—1660), fiul lui Henric al IV-lea și al Mariei de Medicis. A luat parte la complotul împotriva lui Mazarin. Devine locotenent general al regatului în 1643.

din lume, căci m-a făcut să am ameteți de patru sau cinci ori și m-a adus într-o stare că abia pot să mă mai țin“. Vai ! satiricul s-a întors la Paris tot atît de afon precum plecase.

Dacă Bourbon este atît de mult la modă încît Dancourt¹ scrie, în 1696, o comedie despre *Les Eaux de Bourbon* (*Apele de la Bourbon*), stațiunile din Pirinei sînt de asemenea foarte frecventate ; în 1675, doamna de Maintenon conduce, la Barège, pe ducele de Maine, fiul regelui și al doamnei de Montespan. Bietul copil, șchiop, în vîrstă de șapte ani, scrie mamei lui : „Am să-ți împărtășesc toate noutățile despre locuință, ca să te distrez, inimioara mea scumpă, și-am să scriu mult mai bine cînd am să mă gîndesc că o fac pentru dumneata, doamnă. Doamna de Maintenon își petrece zilele torcînd...“ Barège are o atît de mare reputație în secolul al XVII-lea, încît doctorii se gîndesc să-l trimită acolo pe rege ca să-și îngrijească faimoasa fistulă. Dar din cauză că experiențele făcute pe alți bolnavi n-au dat rezultate bune, monarhul se resemnează pentru operație.

★

Încă o distracție după care publicul se dă în vînt este teatrul. Producția teatrală din timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea este considerabilă ; jurnalele, gazetele, corespondența atestă gustul general pentru spectacole ; autorii și piesele lor, comedianții și jocul lor sînt discutați, aplaudați. Moda se amestecă și aici. Problemele de teatru ocupă un loc de seamă în preocupările de fiecare zi ale gentilomului și ale burghezului. Curtea dă spectacole strălucite : și deoarece

¹ Florent Carton, sieur d'Ancourt, zis Dancourt (1661—1725), actor și autor dramatic. A lăsat comedii de moravuri, ca *Le Chevalier à la mode* (*Cavalerul la modă*).

regelui îi place teatrul, buna-cuviință cere să arăți sau să afectezi aceeași preferință.

Orașele din provincie nu sînt de loc favorite în această privință; amatorii de spectacole trebuie să aștepte trecerea uneia din acele trupe ambulante, a căror istorie a povestit-o Scarron în amuzantul său *Roman comic* și al cărui exemplu l-a dat Molière vreme de cincisprezece ani, de la Pézenas la Grenoble, de la Lyon la Rouen.

Capitala e ceva mai bine înzestrată; totuși, pînă la sosirea lui Molière la Paris și dacă lăsăm la o parte Teatrul Italianilor cu Scaramouche, care joacă la Petit-Bourbon, nu se numără decît două teatre de limbă franceză. Comedianții regali — „singura trupă regală” — sînt instalați, la începutul secolului, la Hôtel de Bourgogne, strada Mauconseil (acum strada Etienne-Marcel, 29). Acolo se joacă mai ales tragedie: Racine, ca și Corneille la vremea maturității, își joacă aici toate piesele. După Bellerose, trupa este condusă de Floridor. Comedianții regali, care au drept la pensie, au printre altele privilegiul de a se duce „în vizită”, la Curte, să joace cînd îi cheamă regele, sau alte persoane însemnate.

Cealaltă trupă este cea din Marais. După începuturi dificile, ea se instalează definitiv în strada Vieille-du-Temple (acum la numărul 90). Succesul *Méllite*-i, pe care directorul Montdory a adus-o de la Rouen, îi statornicește reputația. După cîțiva ani triumful *Cid*-ului consemnează marele moment al Marais-ului. Cu toate acestea, Marais n-are nici strălucirea, nici calitatea teatrului de la Hôtel de Bourgogne; cei mai buni comedianți ai săi, cum sînt Floridor și Champmeslé, trec în strada Mauconseil îndată ce și-au asigurat un succes personal. Tot așa se va întîmpla cu trupa lui Molière, care-i va pierde astfel pe Brécourt și pe domnișoara du Parc, pe care

Racine îi atrage la Hôtel de Bourgogne. Adevăratele „vedete“ nu se află decît în „singura trupă regală“. După ce Molière va încînta publicul la teatrul din Marais, acesta va supravieţui ca un teatru de gen, montînd „piese cu maşini“, comedii sau tragi-comedii în spectacole impresionante.

Căci un nou-venit, „un băiat numit Molière“, cum spune Tallemant des Réaux, a sosit la Paris în 1658, cu un repertoriu de comedii şi farse cu totul nou. După puţină vreme, el se instalează la Petit-Bourbon, sală construită pe locul unde este acum colonada Luvrului şi încheie o înţelegere cu Italienii. În schimbul a 1500 de livre, trupa lui Scaramouche, care joacă în zilele obişnuite, adică miercuri, vineri şi duminică, cedează sala lui Molière pentru zilele „extraordinare“, luni, marţi, joi şi sîmbătă. Dar în curînd dărîmarea sălii Petit-Bourbon, în vederea lucrărilor de extindere a Luvrului, îi alungă pe Molière şi pe Italieni, care se refugiază la Palais-Royal, în sala construită odinioară de Richelieu (acum strada Valois, numărul 1). Timp de cincisprezece ani, Molière va face să-i triumfe aici comedii şi va duce lupta împotriva rivalilor de la Hôtel de Bourgogne, care se amestecă în cabala înscenată piesei *Şcoala femeilor*.

La moartea lui Molière (1673), trupa sa, rămasă fără conducător, fuzionează cu cea din Marais şi se instalează la Jeu de paume de la Bouteille, între strada Fossés-de-Nesle (numită de atunci strada Mazarine) şi strada Senei, în capătul străzii Guénégaud. Acolo au fost jucate *Fedra* de Pradon¹, opusă, prin intriga ducesei de Bouillon, celei a lui Racine şi *La Divinesse* (*Ghicitoarea*) de Thomas Corneille² şi

¹ Jacques Pradon (1644—1698), poet, a reprezentat o dată cu Racine o tragedie cu acelaşi titlu, *Phèdre*.

² Thomas Corneille (1625—1709), fratele lui Pierre Corneille, autor de tragedii, uitate astăzi.

Visé, ultima avînd un succes imens, căci această comedie exploata actualitatea afacerii otrăvurilor.

Dar cele două trupe rivale plictisesc pe rege prin certurile neîncetate și manoperile lor de a-i atrage pe cei mai buni comedianți. Ludovic al XIV-lea, din proprie inițiativă, le unește într-o singură „companie“, Comedia Franceză, născută astfel la 1680, care va juca de acum înainte în toate zilele săptămîinii.

În timp ce Italianii se instalează la Hôtel de Bourgoigne — de unde vor fi de altfel alungați în 1697, din cauza libertății excesive a repertoriului lor și pentru că-și bătuseră joc de doamna de Maintenon — Comedia Franceză se instalează la teatrul Guénégaud. Însă nu pentru mult timp, căci în 1687, deschiderea Colegiului celor patru națiuni, în palatul Mazarin, dă domnilor de la Sorbona un excelent pretext pentru a-i alunga pe comedianții francezi. Iată-i în căutarea altei săli; își pun ochii pe Hôtel de Sourdis, strada Arbre-Sec, dar parohul din Saint-Germain-l'Auxerrois obține interdicția lor. Atunci începe o serie de necazuri pentru trupă; de cîte ori comedianții aleg cîte un local, preotul parohiei intervine și obține interdicția. În sfîrșit, cum e cazul să se termine cu toate aceste șicane și cum regele ține să-și vadă trupa instalată la Paris, el o autorizează să obțină sala Jeu de Paume de la l'Étoile, strada Fossés-Saint-Germain-des-Prés (acum strada Ancienne Comédie, numărul 14), în care va veni în curînd să se instaleze faimosul Procopé. Parohul de la Saint-Sulpice, mai puțin fericit decît confrății săi, trebuie să se încline; ca un fel de protest public, el va interzice însă de acum înainte procesiunii sfîntului Sacrament să treacă pe strada unde locuiesc excomuniții Teatrului Francez. În sfîrșit, noua sală fu inaugurată la 18 aprilie 1689.

Așadar, dacă facem abstracție de Italieni, de marionete, de teatrul De la Foire, de reprezentațiile date de iezuiți în Colegiul lor și de Operă, întemeiată în 1669 de Perrin și Cambert¹, și reluată de subtilul Lulli², care se instalează la Palais Royal, parizienii nu aveau la dispoziția lor, începând din 1680, decât o singură scenă dramatică, unde se juca în fiecare zi.

Sala din strada Fossés-Saint-Germain-des-Prés era spațioasă ; ea marca un real progres față de teatrele precedente, care, fiind aproape toate vechi săli pentru *Jeu de Paume*, erau dreptunghiulare. Comedia Franceză a amenajat pentru prima dată în *Jeu de Paume* de l'Étoile o sală semicirculară.

Cu toată pasiunea regală, trupa, care avea mari cheltuieli cu decorurile și costumele, ieșea la socoteală cu mare greutate ; „partea fiecăruia” rămânea modestă, căci comedianții erau acum organizați în societate. Și totuși, prețul locurilor era ridicat : cinci-sprezece soli la parter — unde publicul stătea în picioare — o livră în lojile de rangul trei, o livră și zece soli în lojile de rangul doi, trei livre în amfiteatru, cinci livre și zece soli în primele loji și șase livre pentru locurile, la alegere, rezervate chiar pe scenă, în virtutea unei tradiții supărătoare, pe care legenda o leagă de premiera *Cid*-ului, când s-ar fi plasat pe scenă o parte din public, care nu mai încăpea în sală. Începând din 1699, trebuie să adăugăm, la prețurile pe care le-am indicat, a șasea parte în plus „pentru dreptul săracilor”, în profitul spitalu-

¹ Robert Cambert (1628—1677), compozitor, unul dintre fondatorii operei moderne, cunoscut mai ales prin lucrarea lui *Pastorale* (1659).

² Jean-Baptiste Lulli (1632—1687), intendent al muzicii, compozitor. A scris opere dramatice, tragedii lirice, fiind și el unul dintre fondatorii operei franceze.

lui general și, din 1715, a noua parte pentru săracii de la Hôtel-Dieu, dar care în realitate a servit pentru a-l pensiona pe domnul de Lamare, autorul unui mare *Traité de la Police* (*Tratat despre poliție*). Este adevărat că teatrul suferea din pricina deselor întreruperi, în postul Crăciunului, în postul Paștelui, în săptămîna mare, cînd era doîiu la Curte și a prea numeroaselor intrări gratuite acordate în permanență nu numai autorilor, ceea ce ar putea părea legitim, dar, ne spune Locatelli, „tuturor persoanelor atașate la Curte“. De aici se nasc numeroase abuzuri și conflicte, în special din partea mușchetarilor, încît regele se vede nevoit să intervină și, prin ordonanța din 12 ianuarie 1684, să interzică tuturor, fără deosebire de rang, să intre la Comedie fără să plătească, „ca și tuturor celor care au intrat, să producă vreo dezordine sau să întrerupă comedia în orice fel ar fi“.

După cum am spus, publicul parizian era foarte amator de spectacole; dar prețul locurilor nu permitea celor modești să apară prea des la teatru; deci publicul se schimba rar; astfel se explică, cu tot monopolul pe care-l deținea Comedia, numărul prea puțin ridicat al reprezentațiilor pe care le obțineau piesele de succes. O serie de patruzeci de reprezentații echivala cu cel puțin o sută din vremea noastră; *Prețioasele ridicole*, care au atras tot Parisul, n-au depășit această cifră; marele triumf dramatic al secolului a fost obținut cu *Timocrate* al lui Thomas Corneille: această tragedie, uitată cu totul astăzi, n-a depășit optzeci de reprezentații. Așa că, pentru a-și mări încasările, cînd comedianții asociați lansau o piesă nouă, jucau „dublu“, adică dublînd prețul locurilor, atîta vreme cît afluența publicului îngăduia acest lucru.

Astfel, cumulînd încasările reprezentațiilor cu pensia regală de 12 000 de livre și cu gratificațiile nobililor la domiciliul cărora se duceau să joace, comedianții ajungeau pînă la urmă să-și asigure venituri bunicile. Partea unui actor, după cum arată registrele, era de 850 de livre în noiembrie 1715 și de 701 livre în luna următoare. În paisprezece ani, de la venirea la Paris și pînă la moartea lui Molière, La Grange¹ mărturisește în *Registrul* său că a primit 51 670 de livre. La Bruyère e scandalizat: „Comedianțul tolănit în caleașca lui, aruncă cu noroi în obrazul lui Corneille, care merge pe jos“.

Situația comedianților în societate era destul de dosebită; am văzut că se bucurau de un venit onest; gazetele rimate, *Mercure galant*, jurnalele din Olanda îi ridicau în slavă și le asigurau astfel publicitatea; șansonetiștii și vodeviliștii nu uitau să-i ia în zeflemea, cum au făcut cu Champmeslé², despre care se spunea cu malițiozitate că a prins rădăcini, (*racine*) la Hôtel de Bourgogne. Viața lor nu era mai dezamățată, în ansamblu, decît a membrilor altor profesii și unii comedianți trăiau foarte creștinește. Molière avea un confesor permanent și Madeleine Béjart³ lăsa prin testament 200 de livre rentă permanentă unor așezăminte pioase, pe care episcopii din parohia ei se grăbiră să le primească. Printre ei, cel puțin unul era dintr-o nobilime autentică, Floridor. Și totuși, ei rămîneau, în virtutea unei vechi prejudecăți, niște blestemați. Biserica îi excomunica, impunîndu-le totuși

¹ Charles Varlet, sieur de La Grange (1639—1692), comediant. *Registrul* său e un document prețios pentru istoria trupei lui Molière și a începutului teatrului francez.

² Marie Desmares, dame de Champmeslé (1642—1698), tragediană, triumfă în teatrul lui Racine care a avut pentru ea o mare pasiune.

³ Madeleine Béjart (1618—1672), comediantă. Sora ei, Armande, s-a căsătorit cu Molière în 1662.

dări maxime, la fiecare ocazie prezentă. Aceste impozite plătite mînăstirilor, parohiilor, apar ca o adevărată hoție. Biserica nu acceptă să-i înmormînteze în cimitire decît după renunțarea formală la profesia lor infamă ; se cunosc dificultățile cu care a avut de luptat văduva lui Molière, pentru a putea înmormînta cuviincios pe cel mai mare dintre actori. Predicatorii și propovăduitorii se îndîrjeau împotriva lor, îi izgoneau din mijlocul societății. Nicole îi trata drept „otrăvitori publici“ și-și atrase din partea lui Racine riposta usturătoare care se cunoaște ; prințul de Conti, fostul protector al lui Molière, convertit de curînd, fulgera împotriva comedianților în al său *Traité de la Comedie et des spectacles* (*Tratat despre comedie și spectacole*) ; și dacă se află printre oamenii bisericii vreun liberal ca P. Caffaro ca să le ia apărarea, se izbea de glasul puternic al lui Bossuet : „Nenorocire vouă care rîdeți...”

Dar publicul nu împărtășea aceste păreri preconcepute ; el își iubea actorii, îi sărbătorea și le rămînea credincios. De cîte ori era anunțată o piesă nouă — și aceasta se întîmpla de zece-douăsprezece ori pe an — era un adevărat eveniment parizian. Autori și actori se înțelegeau pentru a organiza propaganda ; autorul făcea lecturi ale piesei în cercuri privilegiate ; astfel, Racine a citit *Alexandre* la Hôtel de Nevers și Molière *Les femmes savantes* la Cardinalul de Retz¹ ; această publicitate mondenă era însoțită de o propagandă literară ; avanpremierele erau numeroase în presă, în gazetele rimate și în *Mercur galant*, unde Donneau de Visé avea o grijă deosebită de publica-

¹ Paul de Gondi, cardinal de Retz (1613—1679), om politic și scriitor. A luat parte la Frondă, ca șef al opoziției, organizînd revolta de baricadă la Paris. Închis, scapă și se împacă cu Ludovic al XIV-lea. Lasă interesante *Memorii*.

tea propriilor sale piese și ale asociatului său, Thomas Corneille.

Actorii înșiși participau la această campanie de propagandă ; fiecare trupă își avea „oratorul” ei, care adeseori era și șeful ei : Montdory în Marais, Floridor la Hôtel de Bourgogne, Molière la Palais-Royal ; înainte de reprezentație era obiceiul ca vorbitorul, într-o „înștiințare” bine adusă din condei, să deștepte curiozitatea spectatorilor, lăudând meritele piesei care se afla încă în repetiție. În sfârșit, și afișul își avea rolul său ; afișele de teatru nu semănau de loc cu ale noastre ; roșii pentru Hôtel de Bourgogne, verzi pentru teatrul din Guénégaud, galbene pentru Operă, ele nu menționau niciodată distribuția rolurilor. E adevărat că trupa era atât de redusă, încât era aproape obligatoriu angajată în întregime în fiecare spectacol nou. Cu care prilej făcea o „reclamă” promițătoare ; îl asigura pe cititor, spune Chappuzeau, „despre numeroasa adunare din ziua precedentă, despre meritul piesei care trebuie să urmeze și despre necesitatea de a achiziționa loji din vreme”. Fixa reprezentația la „ora două fix”, în conformitate cu ordonanțele regale, care au vrut să evite astfel ieșirea de la teatru noaptea.

Dar, de fapt, numai ignorantul din provincie se ducea la comedie la ora exactă ; parizianul știa foarte bine că piesa nu începea niciodată înainte de ora trei cel mai devreme, după vecernie, spre a sfârși pe la ora șapte. Reprezentația era destul de lungă ; cuprindea de obicei o tragedie și o comedie scurtă. Se făcea o pauză după fiecare act, pentru un motiv foarte simplu, și anume nevoia de a se lăsa în jos lămpile și de a se curăța lumânările ; din această cauză, nici un act din teatrul clasic nu dura mai mult de o jumătate de oră.

Sala prezenta un aspect destul de deosebit de acela al sălilor noastre moderne ; dacă publicul din lojă, așezat destul de confortabil, se arăta răbdător și rezervat, nu același lucru se întâmpla cu cei de la parter, neastâmpărați și agitați, și care, stînd în picioare tot timpul, se mișcau de colo-colo, se strigau și deseori se înjurau. Aceștia erau mici-burghezi, studenți, băieți de prăvălie, paji și lachei — soldații n-aveau voie să intre în teatru — o întreagă lume turbulentă care schimba glume proaste savurînd portocale, prăjituri și lichioruri vîndute de domnișoare. Dar această parte a publicului era și aceea care iubea mai mult teatrul, care „făcea zgomot” la replicile frumoase ; cunoscătorii, cum era Molière, arătau o predilecție deosebită pentru publicul de la parter, acela ale cărui reacții erau mai pline de viață și care judeca o piesă, după cum spunea el însuși, „prin felul lui de a judeca, adică de a se lăsa cucerit, de a nu avea nici păreri preconcepute, nici complezență afectată, nici delicatese ridicolă”.

Dar, dacă se entuziasma repede, parterul era cel dintîi care manifesta dacă piesa nouă nu-i plăcea sau dacă i se părea că era prost jucată ; cîteodată mergea pînă acolo încît întrerupea reprezentația, și cerea o altă piesă din repertoriu ; dacă era mulțumit, fluiera zgomotos — era un drept pe care-l cumpăra la ușă, cînd intra — și dacă mai era și instigat, se ajungea la abuzuri intolerabile ; la 6 noiembrie 1691, reprezentația fu întreruptă ; „s-au dat înapoi toți banii care fuseseră încasați și chiar și mai mult” ; două zile nu se jucă, „pentru că se duseră la rege și la domnul de La Reynie ca să primească noi ordine pentru siguranța publică” ; prea mulți golani, ieșind din cîrciumile vecine, veneau să facă scandal la Comedie ; așa că poliția trebuia să intervină ; în 1696, ea interzice fluierăturile prea dese în teatru, sub pedeapsa de in-

ternare în spitalul general. Dacă ar fi să-l credem pe Donneau de Visé, publicul fluiera și de plăcere „și pentru că această dezordine i se pare mai distractivă decât tot ce ar putea auzi“. De Visé, autor dramatic, deseori nefericit și fluierat, se consola cu această ficțiune...

Zeflemistii de la parter își exercitau verva și împotriva micilor marchizi ale căror scaune încurcau scena, împiedicau manevrarea decorurilor și mișcarea actorilor. Toată lumea protesta împotriva acestui obicei supărător, dar nimeni nu putea face să înceteze acest privilegiu abuziv, ai căror beneficiari, foarte mândri că stau pe scenă, n-aveau nici măcar discreția de a nu ieși în evidență. Toți acești bărbați suspuși, împopoțonați ridicol cu panglici, nu ezitau să facă

„Figure de savant sur les bancs du théâtre,

Y décider en chef, et faire du fracas

A tous les beaux endroits qui méritent des aboi!”¹

„De câte ori, spune abatele de Pure, la fragmente de vers ca : *iată-l... îl văd...* n-au fost luați drept actori și drept personajul așteptat, bărbați bine făcuți și bine îmbrăcați care intrau atunci în teatru și care-și căutau locurile chiar după mai multe scene jucate?”

Acești curteni afectau dispreț pentru „vulgul profan“ care se strivea la parter și căruia ei îi strigau batjocoritor : „Rîzi o dată, parter, rîzi !“ cînd comedianții își băteau joc de „glumele proaste“ la modă.

La un moment dat, femeile au fost și ele admise pe scenă și au fost văzute în *Judith* de Boyer, plîn-

¹ O mutră de savant, pe băncile-nșirate,
Ce da porunci de sus și zgomot mult făcea
În orice scenă-n care s-aplaude trebuia... (fr.).

gînd cu toatele în „scena batistelor“, în timp ce parterul izbucnea în rîs în fața acestei expoziții de albituri.

Dar toți, curtenii de pe scenă, doamnele frumoase din loji, burghezii de la parter, împărtășeau aceeași dragoste pentru teatru. Nu-i de loc nevoie de o gașcă pentru a aplauda (nici nu exista pe atunci), pentru a dezlănțui entuziasmul unanim, cînd spectacolul ridică publicul, de admirație, sau îl zguduie de rîs. Sub Ludovic al XIV-lea, ca și în zilele noastre, parizianul, spontan, ușor de emoționat, alcătua cel mai bun public de teatru.

PATRONI, MUNCITORI ȘI MESERIAȘI

Pentru a putea înțelege viața muncitorilor din vremea lui Ludovic al XIV-lea, trebuie mai întâi să știm că, cel puțin în orașele mari, micii industriași și meseriași erau supuși unei reglementări extrem de riguroase. Ca și în Evul Mediu, ei erau constituiți în corporații de meșteșugari, conduse de statute foarte severe, care le limita numărul și care defineau, pînă în cele mai mici detalii, natura și condițiile de lucru. În adevăr, Colbert credea că dezvoltarea industriei nu poate fi obținută decît printr-o strînsă economie dirijată. Încă din 1666, el a suprimat toate meseriile libere și le-a silit să intre în corporații. Șase mari comunități stăteau în fruntea comerțului din Paris : postăvarii, băcanii, marchitanii, pielarii, cojocarii și argintarii. Ele se bucurau de privilegii onorifice, fapt care le făcea să aibă o anumită autoritate ; de exemplu, membrii lor țineau baldachinul deasupra capului regelui, cînd acesta circula prin capitală. Tot ei constituiau gărzile, îmbrăcați în costume de gală și participau la alegerile comunale și consulare.

Edictul pentru impozitele extraordinare din anul 1673, reluînd unele texte din secolul trecut, ordonă tuturor negustorilor și meșteșugarilor din regat

să se constituie în bresle. Vom vedea îndată că acest edict a rămas literă moartă aproape peste tot și că s-a izbit de opoziții neînduplecate. Dar, la Paris, reforma a fost aplicată. În 1673, se numărau șaptezeci și trei de corporații; în 1691 se numără o sută douăzeci și nouă, repartizate în patru categorii. Comunitatea de meserie, corp profesional odinioară autonom, tinde să devină din ce în ce mai mult o instituție de stat. Corporațiile își apără aprig privilegiile, dublate de confreriile lor, asociații religioase și caritabile autorizate, care se ocupă de altfel și de interesele comerciale ale membrilor lor. Minuțiozitatea reglementării — pentru postăvari, de exemplu, regulamentele prevăd lățimea obligatorie a bucăților de postav, lungimea urzelii, numărul de fire din urzeală, aranjamentul dungilor, culoarea, chiar îndoierea bucăților — dă loc la dese certuri între meșteșugari. Neînțelegerea care i-a ridicat pe croitori împotriva negustorilor de haine vechi a ținut tot secolul, cei dintâi pretinzând să interzică celorlalți întrebuințarea postavului nou pentru repararea veshmintelor. În 1676, spițerii din Blois protestează împotriva unei sentințe a domnilor de la tribunal „în favoarea a două femei numite Denis și Maurice, căroră li s-a dat voie, spre paguba noastră, să facă spălături în tot orașul”. Patru sau cinci corporații puternice se unesc împotriva bieților mici coșari savoiarzi, pe care vor să-i împiedice să vîndă sticlărie și fierărie veche. Însuși Ludovic al XIV-lea trebuie să-i ia sub protecția sa și să le permită să-și continue nevinovatul și neînsemnatul lor comerț. Ne aflăm în fața unei adevărate oligarhii comerciale, care are pretenția să stabilească un monopol absolut și să strivească tot ce nu intră în organizația lor. Comunitățile sînt puternic organizate și ierarhizate;

numărul meșterilor e limitat (vom spune mai departe cum ajungi să fii maestru) și se poate conta pe vigilența acestor comunități pentru a nu admite decât numărul prevăzut de concurenți ; fiecare meserie își are jurații săi și un sindic ales, cei bătrâni care au mai mult de douăzeci de ani de muncă, cei „moderni“, care au de la zece la douăzeci de ani de muncă, și cei tineri care au mai puțin de zece ani. Pentru toate aceste funcțiuni, de altfel remunerate, se plătesc unele sume importante ; pentru cizmarii din Paris, care sînt departe de a se număra printre cei mai bogați și care nu fac parte din cele „șase corpuri“ privilegiate, o funcție de jurat modern costă două sute cincizeci de livre.

În vreme ce se apără de mulțimea concurenților, profesiunea se ocupă de recrutarea și formarea lucrătorilor. Dar și aici, ea se apără cu violență. Orice ucenic nou angajat este, în viitor, un concurent posibil ; dacă sînt prea numeroși, riscă să intre în concurență cu fiii maștrilor, pentru care sînt prevăzute reguli speciale. Se va vedea îndată cît le sînt de favorabile. Ca urmare, numărul muncitorilor este foarte redus ; în general, un patron nu poate forma decât un muncitor ; este interzis să se ia ucenicul unui confrate sau chiar să-l împrumute. Dacă numărul membrilor este prea mare, se suspendă, cîteodată pentru mai mulți ani, recrutarea de ucenici. În acest caz, fiii maestrului au întotdeauna prioritate. Astfel se înlătură, cu prudență, orice amenințare de șomaj și calfele sînt cele dintîi care să cheme pe maeștri la ordine, dacă e cazul. Prea numeroasele sentințe de justiție care se întîlnesc în aceste probleme dovedesc că maeștrii își uită deseori datoria. S-au întemeiat birouri de adrese, de felul celui creat de Théophraste

Renaudot¹ și care există și azi, pentru a ușura plasarea „ucenicilor” și a lucrătorilor.

De altfel, ucenicul nu mai e un copil, ca în zilele noastre; vârsta sa medie e de optsprezece până la douăzeci și trei de ani; am întâlnit unii chiar și de douăzeci și opt de ani. În unele profesii, ca tipografia, ucenicul începe la cincisprezece și chiar la doisprezece ani, dar cazul este excepțional; ca regulă generală, limita inferioară este de șaptesprezece sau optsprezece ani. Fetele care învață croitoria sau broderia încep și ele de tinere, de la doisprezece la șaisprezece ani.

Intrarea la ucenicie constituie un eveniment însemnat în viața profesională; ea se săvârșește cu maximum de solemnitate și necesită totdeauna încheierea unui contract la notariat, față de martori, în prezența sindicului comunității, și transcris în registrul său oficial. Oricare ar fi vârsta lui, candidatul trebuie să fie prezentat de părinții sau tutorele său și să ofere toate garanțiile din punct de vedere moral.

Durata uceniei este variabilă, după profesiune; pentru meșteșugurile ușoare ca meșteri de papuci de lemn, dărăcitori de lână, e de ajuns un an; viitorul tâmplar, dulgher, fabricant de hârtie, tipograf, va aștepta patru ani înainte de a fi calfă, iar candidatul chirurg se va exercita timp de cinci ani. Unele corporații pretind chiar până la șapte ani de ucenicie.

Contractul e redactat în termeni care nu variază de la o profesie la alta. Iată, de exemplu, pe Pierre le Petit, tipograf al Academiei Franceze, „care a luat și reținut pe zisul Jean-Baptiste l'Espine ca ucenic, promite să-l învețe cum va putea mai bine tipografia și tot ce are legătură cu aceasta, să-i procure hrană

¹ *Théophraste Renaudot* (1586—1653), întemeietorul ziarului *Gazette*.

și toate cele necesare, ca foc, pat, casă, lumină ; și zisa persoană care închiriază (mama) va întreține pe zisul ucenic cu rufărie, încălțăminte, haine, îmbrăcăminte și alte lucruri de care are nevoie. Și va fi tratat de zisul *sieur*, primitor, blînd și omeneste, cum se cuvine, și pentru aceasta nu se va plăti nici un ban nici de o parte, nici de alta."

Astfel, cu toate că este „priceput în limba latină” și știe „să citească grecește”, J.B. de l'Espine va munci fără leafă, pentru casă și masă și mama lui trebuie să-l întrețină. Este drept să spunem că în alte cazuri, maestrul își asumă sarcina îmbrăcării și întreținerii ucenicului ; dar familia tînărului trebuie să plătească ucenicia.

Pentru o fetiță care învață croitoria nu se plătea la Nîmes, în 1672, decît șase livre pe an ; dar am întîlnit contracte de ucenicie care cereau o contribuție mult mai importantă : șaizeci, șaptezeci, o sută de livre pentru durata uceniei. La Fontainebleau, un ucenic olar de douăzeci și doi de ani vîrșă o sută cincizeci de livre pentru trei ani ; la Lyon, în 1691, un ucenic tipograf plătește optzeci și cinci de livre pentru trei ani ; la Privas, un ucenic trebuie să plătească, pentru doi ani, o sută douăzeci de livre în 1665 și o sută cincizeci în 1691. La Paris, un tapițer cere două sute de livre, dar un ceaprazar se mulțumește cu treizeci de livre. Cîteodată ucenicul trăiește în familia sa proprie ; atunci capătă opt bani pe zi în primul an, nouă bani pe zi în al doilea și zece bani în al treilea.

În statutele corporației este prevăzut de obicei că meșterul nu va putea „pretinde nici un ban pentru a răscumpăra sau a scurta zisul timp”. Clauză de stil, de cele mai multe ori, căci unii meșteri, văzîndu-și ucenicii formați, înțeleg că au interesul să facă din ei calfe înainte de termenul fixat, ca să mărească

randamentul. Atunci, în schimbul unei sume fixate prin înțelegere între ambele părți, se pune capăt contractului și ucenicul devine calfă înainte de vreme.

Contractul leagă strâns pe meșter de ucenic ; dacă acesta din urmă este alungat pe nedrept, el poate să se plîngă juraților, care îi vor face dreptate ; în schimb, ucenicul este obligat să facă serviciu regulat. „În caz că lipsește, el va fi silit să lucreze de două ori timpul cît va fi lipsit și a doua oară să renunțe la zisa situație.” Meșterul are responsabilitatea morală a ucenicului ; el trebuie să vegheze ca acesta să ducă o viață normală ; cofetarii din Paris, plîngîndu-se de ajutoarele lor, n-au stat pe gînduri, în 1678, să-i reclame poliției dîn Châtelet ; sentința dată împotriva lor constată „că-și petrec vremea uceniciei fără să învețe nimic din meserie ; și, ceea ce este o urmare și mai periculoasă pentru ei, este că se dedau la jocuri, la lene, la desfrîu și, în sfîrșit, la tot felul de rele, prin contactul permanent pe care-l au cu trîntorii, hoții și alții de teapa lor”. Evident, nu toți sînt niște sfînșiori.

O ultimă condiție : ucenicul trebuie să fie și să rămîna celibatar, căci corporațiile se tem de familiile numeroase, pepiniere de eventuali concurenți. Este aproape totdeauna prevăzută o clauză de reziliere, în caz de căsătorie : „Întîmplîndu-se că zisul ucenic s-a căsătorit în timpul zisului contract, acest ucenic consimte să rămîna singur, șters din registrul zisei comunități.”

Ca și în zilele noastre, ucenicul, în vreme ce se familiarizează cu meșteșugul, este adeseori bun la toate în atelier. El face cursele în oraș, și cîteodată cîștigă și vreun mic bacșiș, se duce să cumpere alimente și vin pentru calfe, deschide, dimineața, prăvălia, o închide seara, aprinde focul, deretică atelierul, la nevoie plimbă copiii maestrului, face corvezile cele mai

grele ; este prea fericit cînd nu e ocărît sau chiar bătut, căci calfele au mîna grea. Astfel, ucenicul e și muncitor și servitor.

Fîind fără apărare, el își acceptă soarta de neînvidiat, aștepuînd sfîrșitul uceniei ca pe o eliberare. Cîteodată, împreună cu camarazii lui, îndrăznește să facă o plîngere în speranța îmbunătățirii situației. În 1666, ucenicii tipografi, care se pare a fi fost întotdeauna printre cei mai întreprinzători, considerîndu-se legați de o profesiune superioară, depun o reclamație în justiție împotriva muncii istovitoare care li se impune : „Astfel, n-ar trebui ca o persoană de litere, care trebuie să se fi născut dintr-o familie bună ca să poată suporta cheltuiala necesară învățaturii, să vrea să se supună unei ucenicii de cinci ani și altor munci necesare ca să ajungă maestru tipograf, adică să se scoale la ora patru dimineata ca să ridice baloturile ce servesc la imprimat, după ce a scărmanat lîna și aceasta înainte de venirea muncitorilor, care se petrece de obicei la ora cinci ; să se ducă după alimente și vin în timpul zilei, să facă leșia de care nu se poate lipsi pentru a spăla și curăța literele care sînt întrebuințate în timpul zilei la imprimat ; în afară de asta, să muncească încontinuu la presă, care e munca cea mai grea ce se poate închipui și fără seamăn, mai aspră și mai rea decît cea a ocașilor de la galere. După toate acestea, la plecarea lucrătorilor, care se întîmplă cel mai devreme la ora opt sau nouă seara, să se ducă la puț sau la fîntînă, să aducă apa de care e nevoie ca să înmoaie hîrtia ce trebuie tipărită în ziua următoare.”

Pentru a înduioșa publicul de tratamentul pe care-l suportă, micii tipografi difuzează un poem, intitulat *La Misère des apprentis imprimeurs* (*Nenorocirea ucenicilor tipografi*), pe care totuși au găsit timp să-l compună și să-l tipărească : în acest poem,

ei se plîng cu deosebire de condițiile mizerabile de locuit care li se oferă :

*„Dans le coin d'une cour à tous vents exposée,
Paroist un antre obscur juste à rez-de-chaussée.
Là règne une maligne et froide humidité,
Capable d'altérer la plus forte santé.
Il est vrai qu'on n'y craint ni puces ni punaises ;
Mais partout, sur le lit, au plafond, sur les chaises,
On voit par escadrons les escargots courir.
Et, d'un germe gluant, les murailles couvrir.
C'est dans ce lieu charmant, dans ce séjour «almable»,
Que deux ais, vieux débris d'une méchante table,
Servent à soutenir un malheureux grabat
Pour le moins aussi dur que celui d'un forçat”¹.*

Cum, necum, ucenicia se termină ; înarmat cu uneltele pe care i le dă meșterul — așa e obiceiul în multe corporații — și cu un certificat în regulă, tânărul nostru se va putea gândi să se însoare și să-și întemeieze o familie. Dar mai întâi trebuie să-și găsească de lucru. Deseori, meșterul care l-a format îl ține ca lucrător, dar, dacă n-are loc, trebuie să se angajeze în altă parte. Atunci se înscrie la biroul corporației, dar mai ales ia parte la întrunirile calfelor, care se țin în locurile tradiționale ale muncitorilor, la Paris în strada Saint-Denis, pentru sticlari,

¹ În colțul curții, pradă oricărui vînt stingher,
Chiar la parter, apare un mohorît ungher.
Domnește-n el atîta frig, rău, umiditate,
Că ruinează iute oricare sănătate.
Nici ploșnițe, nici pureci aici n-ai să găsești,
Dar, pe plafon, pe scaun, pe pat, unde privești,
Vezi melcii-n escadroane, cum lunecă ușor
Lăsîndu-și pe perete viscoasă, dîra lor.
Și-n locu-acesta „splendid”, în preafrumoasa casă
Vezi două scînduri rupte, rămase dintr-o masă,
Care susțin cu trudă, un pat stricat, golaș,
Cam tot atît de tare ca patul de ocaș (fr.).

în strada Huchette pentru spişeri, în strada Savonnerie pentru turnători şi fabricanţii de şahuri şi de table, în cartierul Saint-Marcel pentru tăbăcari, în strada Poterie pentru cofetari, în strada Tonnerie pentru vopsitori, în strada Écouffes pentru tâmplari, în sfîrşit în strada Grève pentru zidari şi muncitorii manuali.

Cum numărul lucrătorilor nu e limitat, decît în unele profesii (cizmărie sau croitorie), tînăra calfă, după ce a dovedit că e liberă de orice angajament şi că are o purtare bună, găseşte de lucru destul de uşor. Îşi cunoaşte bine meseria, ca şi numeroasele regulamente care-i încorsetează şi-i strivesc dinainte orice iniţiativă şi orice inventivitate.

Pentru un salariu mijlociu de doisprezece bani, în provincie, de cincisprezece pînă la douăzeci de bani la Paris, salariu liber consimţit, căci statutele, care au prevăzut totul, sînt mute în această problemă, calfa îşi dedică tot timpul patronului. Este plătită lunar şi înţelegerea este în general respectată. Se găsesc totuşi, dar foarte rar, şi contracte de calfe, legînd ambele părţi pentru o perioadă multă mai lungă. Adesea se adaugă salariatului unele alocăţii în natură. În 1672, o calfă de cizmar se angajează la Privas pentru douăzeci şi nouă de livre pe an ; el va fi hrănit, încălţat şi va primi şi o cămaşă de pînză. Este interzis calfei să lucreze la domiciliu şi chiar să păstreze la el uneltele de lucru, sub pedeapsa amenzii şi a închisorii. E adevărat că ziua lui de lucru îi va fi de ajuns ; ea variază de la douăsprezece la şaisprezece ore „fără altă întrerupere, decît pentru a lua o masă cuviincioasă şi necesară” ; lucrătorul bun nu va avea posibilitatea să scoată un profit personal din îndemînarea sa, căci munca pentru sine este interzisă, calfele lucrînd „numai pentru pîine, hrană, pat şi casă”, deoarece patronul se teme de lucrul făcut în

pripă sau care n-ar satisface toate regulile sacrosancte ale corporației.

În această lungă zi de lucru, clopotele bisericii îi servesc de orologiu ; deșteptat de slujba de la ora trei, el va fi la muncă înainte de a doua slujbă, adică la ora șase ; rugăciunea de prînz și vecerniile îi vor indica ora de odihnă și de masă ; va părăsi rareori atelierul înainte de a bate clopotele la Complies, la ora nouă seara.

Celibatar, de cele mai multe ori este găzduit de patron, de altfel destul de rău și hrănit la masa lui. Dacă e însurat, el nu va putea ocupa în oraș decît o cămăruță întunecoasă și nesănătoasă, în vreun ungher al uneia din acele case vechi fără aer și confort. Adeseori, salariul nu-i va permite să mănînce carne ; fasolea și lîntea vor fi hrana lui obișnuită. Cîrciuma, unde cea mai neînsemnată mîncare costă douăzeci de bani, îi este interzisă ; numai „birtul“ cu cinci bani îi este accesibil ; dar aici nu găsește decît o hrană jalnică. Medicul englez Lister, călătorind la Paris în 1698, ignorînd fără îndoială salariul muncitorilor, le reproșează, cam cu ușurință, că-l întrebuințează numai pentru întreținere : „Nu există pe lume, scrie el, un popor mai muncitor și care să aibă bani mai puțini, pentru că dă tot pentru pîntece și pentru îmbrăcăminte.“ Dar știe oare englezul că, după ce și-a plătit întreținerea, nu-i mai rămîne calfei nimic pentru alte cheltuieli ? Că dacă era căsătorit și tată de familie, o ducea într-o lipsă continuă și adeseori într-o mizerie de nedescris ?

Dacă ziua de lucru era lungă și grea, zilele libere asigurau muncitorului, din fericire, o odihnă binefăcătoare, dar, vai ! fără plată. Sărbătorile religioase, mobile și fixe, ziua patronului și a corporației, a parohiei, a meșterului, a nevestei meșterului, a muncitorului, zilele de intrare solemnă a regelui, zilele de

botez, de comuniune și de căsătorie, erau libere. După cum spunea cîrpaciul lui La Fontaine :

„Le mal est que dans l'an s'entremêlent des jours

Qu'il faut chômer. On nous ruine en fêtes.

L'une fait tort à l'autre, et monsieur le curé

De quelque nouveau saint charge toujours son prône”¹.

Pentru a grăbi terminarea construcțiilor regale, Ludovic al XIV-lea obține în 1666, de la arhiepiscopul Parisului, suprimarea a vreo douăzeci de zile de sărbătoare. Rămîn încă treizeci și două pe an, fără să socotim duminicile. Zilele de lucru efectiv nu trec de 250 pe an.

Dacă calfa a comis vreo greșală gravă, care practic îl exclude din comunitate, nu-i rămîne decît să se facă „*chamberland*“, adică muncitor clandestin la domiciliu. Rău văzut de lucrători, urmărit de patroni, tracasat de poliție, trăiește mizerabil, în marginea societății, ca o ființă blestemată și-și vinde, cu preț redus și destul de greu, marfa de contrabandă.

Adeseori, calfele au greutăți cu meșterii ; încearcă și ei să-și apere cele cîteva drepturi, mai ales împotriva muncitorilor din provincie. Adeseori, fac grevă, dar se pare că mai rar decît în secolul trecut, cu toate că dezvoltarea marelui industrii, grupînd într-o singură fabrică mii de muncitori, ușurează apariția mișcărilor. A face grevă — expresie care-și trage originea de la piața Grève unde muncitorii manuali se adunau în vederea angajării — e desigur interzis.

¹ Nu curge, — tot mai pică ! Destul de bine, zău :

Să poată vieții și un sărman, de n-ar mai fi, cum bine știi că sînt

Atîtea praznice pe an și popa

Să tot scornească într-una cîte-un sfînt... (fr.)

(Lă Fontaine, *Fabule*, trad. de Aurel Tîta, București, 1958)

Orice asociere a muncitorilor este oprită și reprimată cu asprime. Guy Patin scrie la 8 iunie 1660 : „Zidarii și alți muncitori de clădiri au încercat să facă o rebeliune, care ar fi fost de temut, atât era de mare, dar i-au arestat printr-un decret al Curții și se crede că primejdia a trecut.” Se consemnează greve ale fabricanților de hîrtie de la Avignon, în 1662 ; în 1664, grevele butarilor din Bordeaux și ale cizmarilor din Toulouse ; apoi altele din 1706 pînă în 1709, la Reims, Amiens, Orléans. A fost o grevă și pe șantierele regale, la Marly ; alta la Rouen, în 1688, pentru a protesta împotriva unei hotărîri care permitea postăvarilor să întrebuițeze lucrători străini. Boisguibert¹ scrie : „Se văd, în orașele comerciale, șapte și opt sute de muncitori la o singură manufactură lipsind deodată, pentru că patronii vor să le scadă cu un ban ziua de muncă.” Cîteodată, patronii, striviți de impozite, recurg la *lock-out* ².

Dar greva nu era un mijloc normal de apărare muncitorească, pentru că atrăgea prea multe riscuri. Cu toate acestea, calfele trebuiau totuși să se apere cumva împotriva asprimii patronilor. În Evul Mediu, comunitatea de meserie, din care muncitorul făcea de obicei parte, îi asigura apărarea drepturilor. Dar acum corporația, etatizată, este proprietatea exclusivă a patronilor și nu se îngrijește să protejeze decît pe meșteri și pe fiii lor, care se bucură de privilegii exorbitante, tinzînd din ce în ce mai mult să transforme meseria într-o funcție ereditară.

Părăsit de protectorul său natural, muncitorul este silit să-și organizeze el însuși propria-i apărare. În ciuda ordonanțelor care interzic orice asociație, muncitorii sînt grupați, în fiecare profesiune, în vaste

¹ *Pierre Le Pesant, monseigneur de Boisguibert (1646—1714)*, autor al lucrărilor *Détail de la France* și *Factum de la France*.

² Închiderea fabricii.

asociații secrete, cu rituri misterioase și ciudate, care au o putere reală. Acestea sînt „breslele“, a căror rețea clandestină acoperă toată țara. Străbunele modelurilor noastre sindicate, aceste asociații dau naștere unui limbaj profesional, în care patronul devine „mămuța“ și atelierul „cutia“. În fiecare oraș, o anumită cîrciumă devine centrul breslei. Patronul cîrciumii, numit „mama“, este în legătură cu patronii breslei. El primește, găzduiește, hrănește și, dacă e cazul, ajută pe noii veniți, care fac înconjurul Franței și le asigură plasarea pentru un modest drept de angajare.

În fața oligarhiei puternice a negustorilor, organizată în această citadelă patronală care e corporația, breasla se trudește să apere drepturile muncitorilor. Primirea în breaslă se face în baza unei ceremonii cu caracter religios. Ea se petrece la „mama“. Candidatul primește un al doilea botez, cu naș și nașă, și un nume nou, adeseori inspirat de provincia unde s-a născut, nume care-l va sustrage mai ușor poliției. Muncitorul se va numi de acum înainte Bourbonnais, Tourangeau sau cu o poreclă mai veselă, Primăvara, Viață Bună. El jură pe partea lui de rai să nu destăinuie niciodată nimic din activitatea breslei, nici măcar la spovedanie.

Breasla are un caracter religios foarte hotărît — sacrilegiu, va spune biserica, fiindcă e impregnată de vrăjitorie — ; vor fi prevăzute amenzi pentru cei care nu se duc la slujbă : breasla se adună uneori în mînăstiri, la adăpost de privirile indiscrete ale poliției. Dar ea este mai ales un organ corporativ puternic ; cel puțin în provincie, breasla are legături permanente cu orașele cele mai apropiate ; ea dispune de monopolul plasamentului și împotriva patronilor prea zgîrciți sau prea brutali are un mijloc pu-

ternic de acțiune, mai puternic decât greva : ȧaran-
tina, adică punerea sub interdicție.

Breasla cere aderenților ei o disciplină severă ; ju-
risdicției speciale și secrete pedepsesc cu amendă
greșelile profesionale sau de alt fel. Dar în același
timp ea apără pe asociații săi împotriva muncitori-
lor liberi și a patronilor ; cazurile de violență nu
sînt rare și numeroase procese atestă moravurile, cîte-
odată sălbatice, ale meseriașilor. Din nefericire, acest
organism de luptă nu e unificat ; pe de o parte sînt
„Tovarășii datoriei“, care mai există și azi ; aceștia
sînt *Les Devoirants* ; pe de altă parte, *Les Gavots*.
Lupta între cele două societăți rivale degenerază
adeseori în încăierări sîngeroase.

Politia nu-i singura care-i hărțuiește ; riturile lor
religioase trec drept obiceiuri păgîne în ochii apără-
torilor cu titluri, ai moralei și ai religiei. Compania
Sfîntului Sacrament, după o anchetă lungă și grea,
care în mod ciudat pune față în față două asociații
secrete puternice, strînge destule informații precise
despre vinovata organizație muncitorească și denunță
asociația din Paris Sorbonei, care condamnă „prac-
ticile nelegiuite, sacrilege și superstițioase ale calfelor
de șelari, cizmari, croitori, cuțitari și pălărieri“. Sen-
tința ne dă o idee despre organizația lor : „Au o ju-
risdicție, aleg judecători, un magistrat, un locotenent,
un grefier, un sergent, duc corespondență cu orașele
și se înțeleg cu paznicul de noapte, au alcătuit o
ligă ofensivă împotriva ucenicilor de aceeași meserie
care nu fac parte din breaslă, îi bat, îi maltratează.“
Compania Sfîntului Sacrament încearcă zadarnic să
substitue breslei cizmarilor și croitorilor alte asociații
riguroș catolice și supuse unor reguli aprobate de
arhiepiscop. Cu toată puterea sa, nu reușește să în-
frîngă breasla, instituție a cărei întemeiere se pierde
în noaptea Evului Mediu.

O dată ce a terminat înconjurul Franței, calfa se află în stăpînirea deplină a meseriei; el îi cunoaște tehnica în amănunt. Meșterul este și un artist care știe să împodobească cu gust cele mai mici obiecte de întrebuințare zilnică și chiar propriile sale unelte. Muzeul de obiecte de fier de la Rouen păstrează, de exemplu, modele de chei lucrate, care sînt adevărate bijuterii. Obiecte umile, ca de pildă un grătar, erau atît de lucrate și de decorate, că deveniseră opere de artă.

Dacă e ambițios, dacă n-a bătut tavernele și cîrciumile, și dacă a putut strînge o mică sumă, calfa se gîndește să se aranjeze și să devină la rîndul lui patron. Pentru aceasta, trebuie mai întîi să fie francez, născut dintr-o căsătorie legitimă, să aibă moravuri bune, să fie catolic și să fie trecut de douăzeci de ani. Mai trebuie să aștepte să se facă un loc liber în meserie, pentru că numărul meșterilor e strict limitat. De cele mai multe ori, dacă se însoară cu vreo mică burgheză care posedă o avere de vreo sută de livre, zestrea îi va servi pentru a face față cheltuielilor începutului meseriei de meșter. Se va vedea că acestea sînt destul de mari.

Mai întîi, trebuie să se gîndească la „capodoperă”, încercare ce va dovedi valoarea profesională a maestrului. Pentru aceasta, calfa se adresează juraților, care fixează lucrarea pe care trebuie s-o execute. Cîteodată aceasta e hotărîtă ne varietur de statutele corporației. Cizmarii din Paris sînt obligați „să croiască și să coasă o pereche de cizme, trei perechi de pantofi și o pereche de papuci”, fabricantul de ace să facă o mie de ace cu gălăie, ceasornicarii „un ceas deșteptător”, cofetarii „șase feluri de prăjituri”, jucătorii cu mingea „să joace împotriva celor doi maeștri mai tineri și să cîștige un număr oarecare de puncte, în sfîrșit, lăcătușii „să facă trei broaște cu

cîte patru zăvoare, una de birou, una de bufet, alta de ladă“. Cînd comunitatea are datorii, cum este cazul cu cei care brodează, capodopera este redusă la „o lucrare care să se poată face în opt zile“, dacă candidatul depune o sută de livre. Dar cînd alegerea este lăsată juraților, aceștia multiplică greutățile, spre a lupta împotriva concurenței ; unele lucrări necesitau uneori doi ani de muncă ; aceasta însemna ruina pentru lucrătorii care aveau curajul să se prezinte. Abuzurile au fost atît de scandaloase, încît în 1691 interveni un edict care preciza că lucrarea trebuie să poată „fi făcută și perfecționată într-o lună“ și să fie „bună de întrebuințat, un lucru folositor“, pentru ca autorul să poată trage folos din ea.

În timpul probei, candidatul este închis într-o cameră, acasă la un jurat, însărcinat să controleze lucrul și să se asigure că lucrătorul nu este nici ajutat, nici sfătuit.

În sfîrșit, lucrarea e terminată și expusă ; toți meșterii o examinează pe îndelete. Jurații își pronunță sentința, fără apel ; dacă lucrul este considerat necorespunzător, e sfărîmat. Calfa și-a pierdut vremea și munca. Adeseori este descurajat pentru totdeauna. Dar dacă reușește, nu-i rămîne decît să presteze jurămîntul la Grand Châtelet, în fața procurorului regal.

În principiu, această formalitate e gratuită, în afară de drepturile fiscale care se leagă de actele de meșter. De fapt, ea îi costă foarte scump pe candidați și le epuizează adeseori modestele lor economii. La salarii, de exemplu, juriul e compus din douăzeci și patru de judecători : patru jurați care primesc fiecare cîte șase livre, doisprezece bătrîni cu cîte trei livre, patru moderni și patru tineri cu cîte două livre ; faceți totalul : în afară de timpul pierdut și de cumpărarea materiei prime, iată o cheltuială de

72 de livre. Adăugați masa tradițională și costisitoare, de primire, menținută, în ciuda statutelor care o interziceau. Nu uitați micile cadouri date de obicei juraților, pentru a-i atrage : „A stropi lucrarea, spune dicționarul lui Trévoux, înseamnă a da de băut juraților“. Și, în sfârșit, drepturile datorate comunității, vreo cinci sute sau o mie de livre, care se ridică, în corporațiile mari, la 1800 pentru marchitani, la 3240 pentru postăvari, ceea ce interzice, practic vorbind, accesul lucrătorilor la orice meserie, condamându-i să rămână veșnic calfe.

Dacă această calfă are norocul să se însoare cu fata sau văduva meșterului, atunci totul se schimbă. El este considerat ca „fiu al meșterului“. Și, ca prin farmec, toate greutățile dispar din fața lui, căci corporația a prevăzut măsuri excepțional de favorabile pentru fiii meșterilor, instituind un adevărat drept de moștenire asupra meșteșugului. Acesta este unul din principalele vicii ale organizației corporative. La 17 octombrie 1680, printre croitorii parizieni, la cinci gineri și doi fii de meșteri este primit un singur ucenic liber. Primit totdeauna cu prioritate, sau supra-numerar, fiul patronului este întâmpinat cu brațele deschise ; de cele mai multe ori, pentru el se suprimă lucrarea de probă, înlocuită printr-o atestare de compezență din partea juraților care-i constată „experiența“. El n-are de plătit datorii. Nașterea ține loc de pricepere și de formare profesională.

Candidatul se mai izbește și de alte instituții care-i limitează șansele de a reuși. În adevăr, regele își rezervă dreptul de a vinde acte de meșter, cu ocazia nașterii unui moștenitor, sau a căsătoriei unui prinț de sînge ; oricine poate să le achiziționeze plătiind bani gheață, care vor servi drept zestre prințului nou-născut. În felul acesta sînt numiți noi meșteri fără nici o experiență în meserie, cu dispensă de orice cheltuială,

afară de obligațiile fiscale. În genere, aceștia sînt prost văzuți de confrăți și considerați ca niște intruși în profesie. Încă o fisură gravă în sistemul corporativ.

Ludovic al XIV-lea uzează, e adevărat, mai rar de acest drept tradițional, decît predecesorii săi, dar aceștia au abuzat atît de mult de el, încît decretul de meșter nici nu mai găseau amatori, atît de mare este discreditarea aruncată asupra acestor meșteri „fără calificare“.

Dar, Ludovic al XIV-lea a găsit și altceva, mai bun decît vînzarea actelor de meșter, disprețuite ; pentru a salva tezaurul, întotdeauna gol, el își rezervă dreptul de a vinde toate locurile de meșter ale anumitor corporații, care devin astfel adevărate oficii, în detrimentul calfelor. El creează slujbe și funcții noi, inutile, pe care le vinde scump și impune corporațiilor să le plătească. Acestea se apără cum pot ; cînd edictul din 1691 a creat funcții de jurați, vîndute cui dădea mai mult, corporațiile au ieșit din încurcătură plătind o sumă egală cu venitul slujbelor create. Dintr-o singură lovitură, regele încasează trei milioane. Corporația marchitanilor varsă 300 000 de livre, cea a băcanilor 120 000, a postăvarilor 100 000. Afacerea, rentabilă, este luată repede de la capăt. În 1694, Ludovic al XIV-lea creează funcțiile de auditori și examinatori ai conturilor. Corporațiile sîngerează din nou pentru a răscumpăra aceste slujbe noi ; cu dificultățile de la sfîrșitul domniei (de la 1700 la 1707 cheltuielile publice trec de la 116 la 258 de milioane) și cu multiplicarea expedientelor financiare, Ludovic al XIV-lea reîncepe din ce în ce mai des această operație : în 1702 înființează funcții de casieri care primesc și casieri care plătesc ; în 1704, controlori de măsuri și greutăți și grefieri pentru înregistrarea brevetelor de ucenicie ; în 1706, controlori de registre ; în 1709, păzitori de arhive. Regalitatea, încolțită, nu

știe ce slujbe să mai inventeze, pentru a scoate parale; corporațiile epuizate, îndatorate, sînt pe marginea falimentului. Comerțul înfloritor, ridicat odinioară de Colbert, e ruinat. Statul, părăsindu-și rolul tradițional de protector al muncii, devine perceptorul său, încurajînd venalitatea și dînd el însuși exemplul celor mai rele abuzuri.

Totuși, nu trebuie să credem că stricta organizare a muncii pe care am expus-o era uniformă și generală în tot regatul. Ea era respectată în cîteva orașe mari, centre industriale și comerciale importante și mai cu seamă la Paris, care număra în 1682, după recensămîntul lui Tellier, 17 085 de meșteri, 38 000 de calfe, 5 000 băieți de prăvălie și 6 000 de ucenici. La începutul secolului, diferitele profesii preferau să se grupeze în același cartier, în aceeași stradă, căreia îi dădeau și numele. Dar, sub Ludovic al XIV-lea, aceste obiceiuri casnice se pierd și diversele meșteșuguri se răspîndesc cam peste tot. Numai librăriile rămîn grupate în strada Saint Jacques, iar procurorii și portăreii în apropiere de piața Maubert.

O parte foarte importantă din patronatul parizian rămîne în afara corporației. Cei dintîi privilegiați sînt „negustorii care urmează Curtea”, de la care cumpără toți curtenii și tot personalul de la Versailles. Ei nu depind decît de marele judecător al Casei regale și fac parte integrantă din Curte. Zadarnic protestează corporațiile împotriva acestor concurenți primejdioși. Privilegiile lor au fost reînnoite prin decretul din 24 august 1682. Ori, acești negustori ai Curții, care beneficiază de un prestigiu special și de reputația deosebită pe care o au toți cei ce țin de Curtea regelui, au o largă clientelă și în afară de Curte. Chiar și numărul lor indică aceasta : în 1712 erau 377 : 20 de ne-

gustori de vin, 20 de măcelari, 20 de croitori, 26 de restauratori, 26 de marchitani... Erau mult mai mulți decît trebuiau la Curte și acești negustori aveau mulți clienți printre burghezii parizieni. Ei își făceau de altfel foarte bine afacerile și slujbele lor, care erau, bineînțeles, cumpărate, costau foarte scump : 25 000 de livre pentru un negustor de vin, 120 000 de livre pentru un cîrciumar. Se înțelege de la sine că regele n-a vrut niciodată să se lipsească de o astfel de sursă de venituri.

Se mai aflau de asemenea „locurile privilegiate“, pendinte de jurisdicțiile senioriale particulare, în pragul cărora se oprea puterea corporațiilor : în mînăstirea Notre-Dame, în Curtea de la Temple, unde se localizase bijuteria ieftină, imitație de pietre prețioase, faimoasele bijuterii de la Temple, Curtea de la Saint-Germain-des-Prés, de la Quinze-Vingt, de la Trinité, cartierele de dincolo de ziduri, unde comerțul era liber. Acolo se instalau calfele care, din lipsă de bani, nu-și puteau cumpăra acte de meșter, sau cei cu puțină experiență. Adeseori, ei vindeau cu un preț mai bun o marfă de calitate inferioară. Cel puțin așa pretindeau corporațiile, care aveau dreptul să-i cerceteze și să le facă procese interminabile. Acești negustori liberi nu puteau să-și vîndă produsele dincolo de limitele „locului privilegiat“. Cumpărătorul însuși trebuia să-și ia cumpărăturile pe loc ; în caz contrar, jurații puteau să-i ridice marfa. Susținînd corporațiile, Colbert încercă zadarnic, printr-un plan de unificare, să atace privilegiile acestor locuri ; el obținu o sentință a consiliului din 31 mai 1675 care suprima meșeriile din cartiere și le încorpora comunităților pariziene, dar sentința rămase literă moartă. În adevăr, era mult prea greu să suprimi privilegiile vechi, cînd se creau în fiecare zi altele noi.

Pe de altă parte, în provincie, regimul corporațiilor înțelni opoziția meșteșugarilor rurali, care țineau la independența lor ; în zadar intendenții, de altfel cu gânduri fiscale, exercitau peste tot presiuni pentru a grăbi, conform ordonanțelor, înființarea comunităților de meseriași. Meșteșugarii și calfele făceau pe surzii ; și, de fapt, provincii întregi se sustrasera reglementării. Nu se găsește nici o urmă de examen de meșter în Hénaut, în Béarn, în Vivarais, în Gevaudan. Într-un mare centru ca Poitiers, treizeci și cinci de meșteșugari din șaizeci erau jurați. La Lille se numără, în 1708, patru mii de negustori independenți.

În sfârșit, marea industrie, abia născută în secolul al XVII-lea — manufacturile de la Gobelins, Beauvais, Saint-Gobain, textilele din nord — scapă de regimul corporativ. Ea depinde direct de stat. În aceste manufacturi sînt cohorte de muncitori, care cunosc un regim de cazarmă. Manufactura de textile de la Van Robais în Abbeville, folosește 1692 de muncitori. Aceștia iau masa în fabrică, unde ziua de muncă e cumplit de lungă și de grea. Capitalismul care acum ia naștere se dovedește încă de la început avid de cîștig. Burghezul bogat, neîncrezător în rentele Primăriei, adeseori reduce, ia obiceiul să-și plaseze prisosul în acțiuni ale acestor puternice societăți industriale și comerciale, care distribuie regulat dividende frumoase. El preferă aceste plasamente, cu toată încurajarea oficială și exemplul regelui, care-și plasează banii în companii financiare, cum sînt compania Levantului sau compania Indiilor care, toate, fac afaceri proaste, sînt în deficit și nu rezistă decît cu sprijinul statului.

Negustorii *en gros* și exportatorii încep să facă trusturi din micile întreprinderi. Lille controlează toată industria textilă din Armentière, Roubaix și Tourcoing ; marea finanță lyoneză acaparează, încet-încet, cele 18 000 de războaie de țesut ale mătăsarilor din

regiune ; de manufactura regală de dantele, din Franța, creată în 1670, depind aproape 6 000 de războaie, unde lucrează 17 000 de dantelărese. Toți acești meșteșugari scapă de regulile stricte ale corporatismului, spre a cădea înăsa în dependența marii industrii și a capitalismului.

Astfel, o parte importantă a comerțului și a muncii se află în afara sistemului corporativ ; dacă nu prin volumul afacerilor, cel puțin prin numărul patronilor și al lucrătorilor, se poate afirma că majoritatea muncitorilor din regat rămân supuși, în ciuda ordonanțelor, pieței libere.

Cum trăia toată această lume de negustori, de meșteșugari și de muncitori ?

Unii comercianți parizieni — cei din cele șase corpuri privilegiate — învîrteau afaceri imense. O mercerie, al cărei nume evocă astăzi o mică prăvălie cu mărunțișuri, este în secolul al XVII-lea un magazin vast și bogat, care prin volumul afacerilor și varietatea obiectelor oferite se înrudește mai curînd cu actualele noastre magazine universale. Același lucru cu postăvarii. Acești mari negustori îngrămădesc averi însemnate ; ei dispun de un credit considerabil, de relații întinse ; plătesc pentru fiii lor funcții în justiție și finanțe ; dau fiicelor zestre de o sută și chiar de două sute de mii de livre, lucru care se întâlnește rareori în aristocrație și nu trebuie să ne mirăm dacă tinerii nobili se întrec să se însoare cu ele. Locuiesc în case somptuoase, care, prin confort și lux, nu sînt cu nimic mai prejos decît cele mai bogate palate ale nobilimii. Doamna, în ciuda ordonanțelor, se îmbracă în catifea și mătase și știe să-și împodobească rochiile cu cele mai fine dantele de Valenciennes și de Alençon.

Acești burghezi eleganți merg pe partea înaltă a pavajului Parisului.

Păstrînd proporțiile, același lucru se întîmplă și în provincie. Iată-l, de pildă, pe Pierre Vigne, postăvar și vopsitor din Privas. Cînd moare, în 1683, i se face inventarul bunurilor : în afară de materialul profesional, se găsesc patru duzini de cămăși bărbătești, și tot atîtea de damă, patruzeci de cearșafuri de pînză, din care o duzină de pînză fină, trei duzini de fețe de mese, unsprezece inele de aur, două duzini de ciorapi bărbătești și de damă ; pivnița postăvarului adăpostește trei butoaie cu vin excelent, cincizeci de livre de brînză și șaptezeci și cinci de kilograme de săpun. Toate acestea denotă un trai deosebit, un belșug larg. La Troyes, un cofetar, în 1665, lasă o mie opt sute de livre de aur, un maestru zidar, douăzeci de ani mai tîrziu, trei mii șase sute patruzeci și șase de livre.

Mulțimea anonimă a micilor meșteșugari, care lucrează singuri sau cu o calfă, trăiește și ea, într-un belșug relativ. Uneltele sînt puțin costisitoare, evaluarea mijlocie e de șase pînă la opt sute de livre. Maestrul meșteșugar trăiește în casa lui, pe care-a cumpărat-o sau a închiriat-o ; la Troyes, o casuță costă de la șase sute la o mie două sute de livre ; chiria e de patruzeci pînă la optzeci de livre. În acest oraș, jumătate din meșteri sînt proprietari, semn neîndoios al unei prosperități mijlocii. Prăvălia sau atelierul se deschide la parter, îndărătul unei vitrine largi. La ușă se balansează și scîrțîie în vînt o firmă lucrată artistic, adeseori însoțită de un proverb plin de evlavie sau de filozofie, ori un calambur. Camerele se află la etaj, abia luminate de ferestre înguste, cu geamuri verzui, prinse în rame de plumb. Meșteșugarul nu cunoaște nici salonul, nici sufrageria ; toate camerele au paturi. Stampe religioase, ieftine, împodobesc pereții ; cîteva vase de aramă pun o pată luminoasă în această pe-

numbră. Nu are nici pendulă, nici ceas — clopotele de la biserică le înlocuiesc — rareori cîte o oglinjoară. Mobilierul e dintre cele mai simple : masă masivă, scăunele și scaune de lemn ; singurul lux constă din vase de argint care înlocuiesc, în zilele de sărbătoare, vesela obișnuită, de cositor, și în rufăria bogată, de corp, dar lipsită de finețe. Nu rareori găsești în inventare două sau trei duzini de cămăși. Dar hainele lui sînt simple și de culoare închisă ; jacheta și pantalonii sînt de „stofă de lînă“ amestecată cu păr de capră, de serj sau de lînă cenușie, paltonul din postav negru.

Trebuie să arătăm că nevasta meșterului lucrează de obicei alături de soțul ei ; ea îi aduce, la căsătorie, un trusou complet și vreo cinci sute de livre zestre, pe care le folosesc la instalarea lor și la cumpărarea uneltelor ; ea nu are decît două sau trei rochii de culoare închisă, de barhet sau de etamină ; nu cunoaște catifeaua și mătasea, nu are bijuterii, afară de un inel de aur și o cruce ; cochetăria ei se limitează la cîteva bonete de batist, de cele mai multe ori împodobite cu o simplă ghipiură în loc de dantelă și cîteva fulare de pus la gît, un fișiu și un jupon de culoare mai deschisă ; numai că parizianca are întotdeauna gust și cunoaște secretul de a face ceva din nimic ; astfel negustoreasa, în mica ei prăvălie, oferă întotdeauna un aspect curat și îngrijit, care o deosebește de femeia din poporul de jos. Amîndoi cîștigă exact atîta cît le trebuie ca să trăiască modest, de pe o zi pe alta ; cînd se face socoteala, după moartea meșterului, după o viață de muncă, rezultatul depășește rareori o mie sau o mie cinci sute de livre, de cele mai multe ori nu mai mult de trei, patru sute de livre.

Dar în orășelul de provincie, maestrul meșteșugar face parte din mica burghezie ; el are fațada la stradă și se bucură de considerația vecinilor. Este stimat pentru cinstea și probitatea lui profesională. Se respectă

În persoana lui meșteșugarul talentat, care are grijă să lase fiilor săi o întreprindere mică, dar prosperă.

Dacă examinăm acum traiul calfei, care rămîne toată viața un simplu salariat, măsurăm îndată distanța care-l separă de cel mai mărunț meșter. Pentru el, viața e veșnic nesigură și stă mereu cu grija zilei de mâine. Ce economii ar putea face, cu un câștig zilnic care variază de la opt la douăzeci de bani ? Calfa nu cunoaște franzelutele cu coaja aurită ; carnea, chiar cu trei sau patru bani livra, e un lux care nu-i este îngăduit ; cel mult dacă își poate permite să rîvnească la niște mățarie ; legumele și fructele alcătuiesc hrana lui principală. Cea mai neînsemnată boală, cel mai mic șomaj iau pentru el proporții catastrofale. Dacă nu-i însurat, locuiește de cele mai multe ori la maestru, într-o cocioabă sau mansardă, fără sobă, fără lumină. Cel mai adesea se duce să-și risipească la cârciumă cei câțiva bani pe care-i are.

Dacă e însurat și trăiește în casa lui, de cele mai multe ori n-are decît o cameră, în cele mai bune cazuri, două. Mobilierul e din cele mai modeste : un pat acoperit cu un mindir, o masă, cîteva scaune și un dulap. Mănîncă în farfurii de lut sau de faianță proastă, cu o lingură de cositor și o furculiță de fier. Hainele îi sînt de pînză proastă, ciorapii de bumbac. Suma totală a inventarului după moartea acestor lucrători variază între treizeci și o sută de livre. Acesta e rezultatul unei vieți întregi de muncă. Dacă femeia lucrează alături de el și amîndoi fac o economie severă, va reuși uneori să-și cumpere o mică parcelă de livadă sau de vie. Dar ambiția lui de calfă nu poate trece niciodată mai departe de această treaptă.

În provincie, e adevărat, chiria nu costă scump ; găsești o locuință mică, întunecoasă, și cu cincisprezece livre pe an ; la Troyes, poți ocupa o cameră mobilată, desigur, dar cumplit de dezgustătoare, și cu

un ban pe zi. Dar la Paris, chiriile sînt mult mai scumpe și grevează serios bugetul sărman al muncitorului. O prăvălie, o cameră și o bucătărie în curtea Arsenalului valorează nouăzeci de livre pe an; în oraș se văd bieți meșteșugari, tîmplari, cizmari sau rotari, plătind o sută cincisprezece livre chirie numai pentru o prăvălie, trei sute patruzeci și opt de livre pentru o prăvălie și o cameră, o sută de livre pentru o bucătărie și o cameră. De multe ori, meșterii își au prăvălia departe de locuință, bucătăria la parter și o cameră la etajul al patrulea. Ce greutate, în acest caz, pentru gospodina casei ! De cele mai multe ori însă e vorba de cocioabe îngrozitoare, lipsite de igienă, unde se moare de tînr, unde copiii se ofilesc, dacă nu se duc să alerge pe stradă, cu riscul celei mai odioase promiscuități. E adevărat că în majoritatea cazurilor, muncitorii se lipsesc de progenitură, neputînd s-o hrănească.

Singura fereastră a locuinței lor dă într-o curte murdară și împutită sau într-o străduță îngustă unde nu pătrunde niciodată soarele. În timpul zilelor scurte de iarnă, lumînarea trebuie să ardă toată ziua și mirosul ei de seu dăunează gîtului.

Cîteva covorașe de bumbac, tablouri cu subiecte religioase și naive, bibelouri de faianță, constituie toată podoaba camerei. Sînt prea fericiți cînd gospodina dispune de o bucătărie separată, cu sobă cu horn, care să nu umple camera de fum și de miros. Singura urmă de lux care se poate descoperi în aceste gospodării vitregite de soartă, sînt cîteva nimicuri de argint, jucării de copii, agrafe de pantofi sau agrafe de corsaj. Adăugați o cantitate oarecare de rufărie de pînză groasă, din care cea mai mare parte provine din trusoul tradițional al miresei.

Patul — paturile, dacă sînt și copii — sînt cu baldachin și cu perdele de serj obișnuit; ploșnițele col-

căie. O ladă, o masă și scaune de lemn, câteodată acoperite cu serj sau cu mochetă, acesta e tot mobilierul. Ajunge de altfel să umple și chiar să încurce camera strîmtă care servește în același timp de sufragerie, de dormitor și de cabinet de toaletă.

La capătul unei vieți de muncă îndârjită, cheltuielile pentru ultima boală, înmormîntare și inventar înghit toate economiile. Cîteodată, inventarele cercetate indică mai multe datorii decît economii. În cel mai bun caz, muncitorul manual nu lasă văduvei sale decît cîteva sute de livre, care abia-i ajung să trăiască două — trei luni; atunci va trebui să ceară ajutorul copiilor sau, dacă nu-i prea ofilită de muncă și de lipsuri, să se gîndească să se mărite din nou și să se lege de calfa defunctului.

Aceasta era viața nesigură și necăjită a oamenilor muncii în epoca în care nobilimea cea mai strălucitoare se ruina la Versailles, în vremea în care burghezia lacomă de cîștig își asigura averi serioase.

Uneori, muncitorul, obosit de muncă, necontenită, dezgustat de un cămin lipsit de bucurii, se ducea să-și uite necazurile la cîrciumă. În ziua aceea se sfîrșea cu viața lui ordonată; ca să bea, cheltuia banii necesari gospodăriei. În acest caz, urma mizeria și de aici neînțelegerea în casă. O dată cu plăcerea de muncă, lucrătorul își pierdea și îndemînarea profesională și nu mai găsea nicăieri angajament; din decădere în decădere, sfîrșea într-o bandă de borfași, hoți și pun-gași, care dezbrăcau trecătorii și populau închisorile din Châtelet; asta în cazul în care era cît de cît muncitor; dacă era lenes, apoi se pierdea pentru totdeauna în mulțimea anonimă a cerșetorilor pe care-i urmărea poliția și-i închidea în spitalul general...

OFIȚERI ȘI SOLDAȚI

Într-o epocă în care armata era în exclusivitate o armată de carieră, în care ofițerul, ca și soldatul, îmbrățișa în mod practic meseria armelor pentru toată viața, armata alcătuia o mică lume aparte, în societatea pe care era însărcinată s-o apere. Recrutarea și organizarea ei merită deci să fie examinate mai cu atenție.

Printre ofițeri, trebuie să distingem două categorii : ofițerii gratificați cu funcții de către rege și cei care, cumpărând aceste funcții, erau stăpânii unităților lor. Printre cei dinții figurau pe de o parte toți ofițerii generali ; pe de altă parte, locotenenții-colonei, comandând, ca secunzi, regimentele, și maiorii, adjuncții lor direcți, grade conferite de rege unor vechi căpitani experimentați, care adesea făceau parte din mica nobilime. Cât despre colonei și căpitani, ei își cumpărau regimentele și companiile, după ce fuseseră însărcinați cu aceste funcții de rege ; în schimbul unui venit fix, ei erau însărcinați să recruteze, să întrețină, să îmbrace și să hrănească pe oameni. Acesta fiind sistemul, e foarte natural ca acești ofițeri să fi avut tendința să considere un regiment sau o companie ca pe un capital demn de fructificare, ca pe un mijloc prin care să-și procure venituri. Cea mai mare

parte dintre ofițeri aparțineau nobilimii, pentru care meseria armelor era singura demnă de un gentilom. Era și o tradiție la ei, ca fiii cei mai în vîrstă să urmeze cariera militară, pe cînd cei mai mici alergau să vîneze beneficiile eclesiastice. În aceste condiții, avansarea se făcea, foarte natural, în favoarea originii, ca și distribuirea altor binefaceri regale curtenilor. Și cînd Louvois¹ institui faimoasa „ordine a tabloului“, adică avansarea după vechime, el își ridică împotriva toată nobilimea militară, a cărei nemulțumire a exprimat-o Saint-Simon.

Venalitatea funcțiilor militare este principalul viciu al organizării, dar trebuie să recunoaștem că el intra în cadrul instituțiilor generale ale epocii. Rezultatul a fost că de fapt armata nu aparținea regelui, ci colonelilor și căpitanilor, ceea ce constituia grave inconveniente pentru disciplină ca și pentru folosirea trupelor.

O dată campania terminată, coloneii își părăseau unitățile ca să vină să se arate la Curtea din Versailles sau să se retragă pe moșiile lor ; după cum mulți episcopi nu mai locuiau în diocesele lor, tot așa mulți colonei își părăseau oamenii în timpul încartiruirii de iarnă și, în felul acesta, pierdeau contactul cu unitățile și controlul asupra lor. Un mare număr de căpitani, făcînd la fel, nu știau nimic despre starea trupei lor. Existența acestei slăbiciuni explică mai bine severitatea legendară a lui Louvois, care avea nevoie de o armată puternică. Ministrul puse să fie inspectați ofițerii și dădu ordine severe comisarilor săi : „Cel dinții care nu se va supune, va fi destituit... Regele do-

¹ Michel Le Tellier, *seigneur de Chaville, marchiz de Louvois* (1641—1691), este fiul cancelarului Le Tellier. Unul din principalii miniștri ai lui Ludovic al XIV-lea. A reorganizat armata, a ameliorat felul cum se făcea recrutarea, a organizat școala de cadeți. Este dizgrațiat în 1689.

rește să băgați la închisoare pe cel dinții care nu vă va asculta sau care vă va face cea mai mică dificultate."

Indisciplina și nepăsarea ofițerilor cerea o îndreptare serioasă. Louvois nu ezita să facă observații ofițerului necorespunzător, în plină Curte. Doamna de Sévigné ne redă acest dialog auzit la Versailles : „Domnul de Louvois zise ieri cu voce tare domnului de Nogaret : — Domnule, compania dumatăle este în foarte proastă stare. — Domnule, răspunse acesta, nu știam. — Trebuia să știi, spuse domnul Louvois ; ai văzut-o ? — Nu, domnule, răspunse Nogaret. — Trebuia s-o fi văzut, domnule. — Domnule, voi da ordin. — Trebuia să-l fi dat. Alege, domnule, ori ești curtean, ori îți faci datoria de ofițer“.

Pentru a remedia lipsurile profesionale ale ofițerilor, Louvois întemeiază, în 1682, pentru tinerii nobili de origine obscură, companiile speciale de „cadeți“, mai ales la Metz și Tournai, în care viitorii port-drapel și sublocotenenții urmau să învețe să asculte, mai înainte de a învăța să comande și să mânuiască muscheta, înainte de a încinge spada. Experiența nu dădu rezultatele așteptate ; tinerii gentilomi nu acceptau să se plece în fața disciplinei necesare soldatului. Vorbind despre cadeți, Vauban, bun judecător în această materie, scrie : „Cea mai mare parte din ei sînt oameni fără origine, fără merite, care nu aduc nimic serviciului, care n-au văzut nimic, nu s-au gîndit la nimic, care nu cunosc decît cel mult scrima, dansul și certurile și care au de altfel o foarte proastă educație.“ Pe scurt, experiența a trebuit părăsită.

Rezultatul ? Armata lui Ludovic al XIV-lea n-a avut niciodată un corp de ofițeri așa cum l-a dorit Louvois. Fără îndoială, bravura era o tradiție în nobilime ; dar experiența, pricepera în serviciu, grija de buna stare a trupei lipseau adeseori.

Chiar și în timp de război, cea mai de seamă preocupare a multor ofițeri era luxul echipajelor și al mesei. Moravurile erau de multe ori dezmațate; se juca mult și se băteau în duel. Marchizul de Grignan, nepotul doamnei de Sévigné, tânăr colonel, duce în bagajele lui argintărie de patru mii de livre. Doi servitori călare se ocupă de bagajele sale, care copleșesc doi măgari; el însuși călătorește într-o trăsură de poștă.

Și, cum se cheltuiește mult, ofițerii își scot paguba ciupind din solda și îmbrăcăminte trupe. Într-un cuvânt, acest refren al unui cântec la modă traduce destul de bine starea de spirit a unor căpitani:

*„Je prétends tous les ans me battre, aimer et boire ;
Mars, Vénus et le vin auront chacun leur tour ;
Je laisse le printemps et l'été pour la gloire,
L'automne pour Bacchus et l'hiver pour l'amour.”¹*

Adăugați la aceasta oboseala unor campanii prea lungi și prea dese, înfrîngerile militare de la sfîrșitul domniei și nu vă veți mira văzînd pe mareșalul Villars² scriind lui Chamillart³, la 25 aprilie 1703: „Nu cunosc națiunea decît prin soldat, valoarea lui e infinită; cît despre ofițeri, ei demoralizează armata prin frica și zvonurile alarmante pe care le răspîdesc.”

¹ Vreau să mă bat într-un an, să beau și să iubesc;
Vin, Marte, Venus, toate, pe rînd, la vremea lor.
În primăvară, -n vară, la glorie rîvnesc,
Lui Bacchus îi las toamna, iar iarna — lui Amor (fr.).

² Claude Louis Hector, duce de Villars (1653—1734), mareșal al Franței, victorios în multe lupte, salvă Franța în lupta de la Denain în 1712. Negocie apoi pacea cu Austria la Rastatt.

Victoria de la Denain, cucerită de Villars, împotriva prințului Eugeniu de Savoia, aduse sfîrșitul războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei.

³ Michel de Chamillart (1652—1721), om de stat francez, controlor al Finanțelor și secretar de stat al Războiului sub Ludovic al XIV-lea.

Căpitanul, stăpîn pe compania lui, era însărcinat s-o recruteze el însuși, și s-o mențină la efectivul prevăzut, în general vreo cincizeci de oameni. Angajările erau numai voluntare, contractate pentru cel puțin patru ani și nu totdeauna se prezentau oamenii cei mai buni. De obicei, trebuia să te mulțumești cu ce găseai. În timpul perioadelor de foamete, se prezentau mulți țărani la recrutare. Villars scrie în timpul iernii grele din 1709 : „Recruții care ne soseau erau oameni nervoși, obișnuiți cu oboseala, pe care mizeria de la țară îi silea să se înroleze ; așa că se poate spune că nenorocirea populației a fost salvarea regatului“ ; în 1690, ambasadorul Spaniei subliniază „marea ușurință existentă în Franța pentru recrutarea trupelor, din cauza mizeriei populației, care se vede silită, din pricina birurilor grele și a gabelei¹, din cauza ruinii comerțului, să ia calea armelor, să se lase înrolată pentru a scăpa de nevoi și a avea din ce să trăiască“ ; dar în epocile de prosperitate, graba era mai mică și cum trebuia, cu orice preț, să se facă recrutări, recrutorii adăugau convingerii șiretenia și adeseori violența.

Recrutorul, sergentul sau ofițerul inferior, sosea în oraș și-și ridica cortul ; bătea toba, împărțea cârciumarilor cărți de joc, pe dosul cărora era adresa lui ; lipea afișe atrăgătoare : „Aviz tuturor tinerilor amatori de glorie și de bani“. Se făgăduia viitorului soldat mai mult unt decît pîine, plată bună, „vin curat“. Anume regiment era un loc de desfătare : „Se dansează de trei ori pe săptămînă, se joacă mingea de două ori și restul timpului se petrece jucînd popice, de-a v-ați-ascunselea și se fac exerciții cu armele. Distracțiunile domnesc“ etc. Imagini strălucitoare, în culori, reprezentînd infanteriști și cavaleriști, încercau să-l atragă pe bietul țăran, cu bluza lui groasă și cîrpită. Recrutorii aveau hăitașii lor. Aproape toate afi-

¹ Impozit pe sare.

șele purtau această mențiune : „Se răsplătesc cu larghețe cei care vor aduce oameni voinici.“ (Talia minimă cerută de ordonanțe era de 1,70 metri ; dar, de fapt, această cerință nu era respectată.)

Cu toată această publicitate scrisă și orală, cu toate paharele de vin oferite generos la cârciumă, recrutarea nu era întotdeauna ușoară. Jacques Bonhomme nu se lasă chiar atât de lesne dus cu vorbe bune și cu poze frumoase. El știe că de la făgăduială până la realitate e cale lungă. Cunoaște ori vreo rudă ori vreun prieten reținut în serviciu mai mult decât trebuie, în ciuda angajamentelor, căci nevoia face legea. Neîncredător de felul lui, el știe că la război sînt mai multe zile rele decât bune, mai multe șanse să primești o lovitură decât să mergi înainte. Pe scurt, se sustrage.

Atunci, recrutorii recurg la șiretlicuri : un afiș frumos solicită angajări pentru cavalerie și un dragon călare încearcă să-i momască pe cei pe care prestigiul cavaleristului i-ar putea ispiti. O dată angajamentul semnat, noul recrutar, buimăcit, bagă de seamă că e vorba pur și simplu de un regiment de infanterie și că va trebui să-și poarte bagajul în spate/multe leghe. Alteori, afișul vorbește de un nou corp de „mușchetari“ ; cu toate astea, e vorba tot de infanterie și dacă noul venit se plînge, i se spune glumind : „O să ai o muschetă“.

Această practică mai mult dăunează decât folosește recrutării. La 6 martie 1705, d'Argenson¹ scrie : „Aceste afișe false sînt atât de numeroase, încît te fac să nu mai ai încredere în cele adevărate ; astfel, cînd s-au pus afișe pentru recrutarea dragonilor reginei, s-a crezut că e vorba tot de o cursă și mă îndoieste că publicul a sesizat această eroare.“

¹ Marc René de Voyer, *marquis d'Argenson* (1652---1721), locotenent general al poliției.

Unul dintre şiretlicurile cele mai întrebuintate de recrutor este acela de a prinde pe vreun gură-cască, a-l obliga să bea gratuit, în sănătatea regelui, pentru ca apoi să-i spună că acest toast nevinovat a fost băut de fapt în cinstea înrolării sale. Şi, cel mai adesea, îl îmbată zdravăn şi-l silesc pur şi simplu să semneze. Sau, când e beat, i se strecoară câţiva scuzi în buzunar şi, sub pretext că a acceptat prima înrolare, recrutorii susţin că şi-a dat consimţământul. Cîteodată, uzînd de toate mijloacele posibile, se înrolează studenţi, chiar şi copii, care sînt răscumpăraţi de părinţi, armata cîştigînd în felul acesta bani buni.

Şiretenia, chiar împinsă pînă la înşelăciune, nu asigură însă întotdeauna recrutarea necesară. Atunci ademenitorii fără scrupule nu ezită să întrebuinteze violenţa. Vauban¹ scrie : „Guvernării şi comandanţilor îşi recrutează companiile, care formează garnizoana permanentă, din copii şi din bieţi oameni necăjiţi care sînt ridicaţi cu de-a sila de acasă şi care sînt înrolaţi prin nenumărate tertipuri.” Aceste înrolări forţate sînt însoţite de multe ori de violenţe, care merg pînă la răpire şi sechestrare. Desigur, acest lucru e oprit, dar totuşi puterea centrală, în afară de cazurile scandaloase, închide ochii, căci cu orice preţ are nevoie de soldaţi. În 1674, Louvois, copleşit de reclamaţii şi de cereri de eliberare, scrie : „Acum, când regele are nevoie de soldaţi, nu e momentul potrivit să examinăm dacă au fost pe drept sau pe nedrept înrolaţi ; trebuie să rămîna în companiile unde se află.”

Nu se mai poate face nici o deosebire între înrolarea forţată, răpirea cu arma în mînă sau furtul.

² *Sébastien Le Prestre de Vauban* (1633—1707), mareşal, comisar general al fortificaţiilor ; perfecţionează apărarea oraşelor şi conduse numeroase asedii. Critică politica lui Ludovic al XIV-lea şi fu dizgraţiat.

Nu numai că sînt răpiți trecători, oameni care ies de la vecernie, dar sînt atacate mori, ferme izolate și ridicați oamenii din paturi. Toți aceștia, luați cu forța, sînt folosiți la munci agricole, de unde sînt apoi trimiși la regiment.

Teroarea înrolării cuprinde satele ; se văd țărani care se înarmează cînd se duc la cîmp, și care-și trimit femeile la tîrg, unde ei nu mai îndrăznesc să se aventureze. Un intendent scrie în 1691 controlorului general : „Tîrgurile sînt pline de oameni care-i iau cu forța pe toți bărbații pe care-i cred buni de armată ; acest lucru a mers atît de departe, încît țărani nu mai pun piciorul în unele tîrguri.”

Țăranul se revoltă împotriva acestor abuzuri ; recrutorii sînt urmăriți de mulțime, cu pietre și furci ; recruții, care sînt duși la regimente, în lanțuri, sînt eliberați de țărani pe care aceștia îi asmut în trecerea lor asupra recrutorilor. Sate întregi se ridică și iau cu asalt casele de recrutare numite și cuptoare. Ce sînt aceste case de recrutare, cu nume atît de sinistru ? Dangeau ne explică : „Existau două corpuri de gărzi care, la Paris și pe drumurile vecine, îi înhățau pe toți bărbații pe care-i socoteau în stare să servească și-i duceau în casele pe care le aveau pentru acest scop, la Paris, unde-i închideau și apoi îi vindeau ofițerilor care făceau recrutarea ; aceste case se numeau «cuptoare».”

Înștiințat de aceste abuzuri, regele porunci să fie închiși toți acei recrutori samavolnici și să fie dați în judecată, și cu toate că recrutarea se făcuse foarte greu în acel an, el nu voi să fie nimeni înrolat cu forța. Se presupune că la Paris se aflau douăzeci și opt de „cuptoare” de acestea.

Cînd cel sechestrat, adesea lipsit de hrană și brutalizat, suferise destul în închisoare, semna angaja-

mentul, numai ca să poată ieși la lumină. Din acel moment era considerat „voluntar“.

Pentru a completa numărul acestor oameni, se recurgea la toate mijloacele. Se făceau recrutări pînă și în închisori, deși intendenții interziceau ofițerilor să pătrundă acolo. Erau căutați mai ales contrabandiștii de sare și de tutun, pe care-i făceau să priceapă că erau mai necesari în armată decît pe galere. Unii mergeau pînă acolo, încît înrolau pînă și criminali de drept comun. Regele fu silit să declare că serviciul militar nu era o pedeapsă și interzise să fie înrolați cei închiși pentru datorii, fără consimțămîntul creditorilor. Adeseori intendenții îi dădeau pe mîna recrutorilor pe vagabonzi, ca să scape de ei. În 1712, într-un moment de mare primejdie, s-a mers pînă acolo încît s-au înrolat o mie cinci sute de ocnași, pentru a se astupa golurile armatei din Spania. De ce să ne mai mirăm că, în aceste condiții, companiile se prezentau cîteodată ca o adunătură de bandiți de drumul mare și că atîția oameni înrolați cu forța dezertau? Starea efectivelor dovedește că în unele unități existau cam douăzeci și cinci la sută dezertori. Numeroasele decrete de amnistie subliniază însă nevoia acută a statului, de recruți.

Care era starea materială a soldatului? În vreme ce solda anuală a ofițerilor varia între o mie de livre pentru un sublocotenent și șase mii de livre pentru un colonel, pentru soldat solda era de cinci bani pe zi, șase bani pentru soldatul fruntaș, șapte bani pentru caporal, zece bani pentru sergent, o livră și cinci bani pentru jandarm, șaptesprezece bani pentru cavalerist, doisprezece bani pentru dragon; aceste sume modeste constituiau, spune decretul din 7 septembrie 1660, „toată solda“. Soldatul trebuia să se hrănească și să se îmbrace cu cinci bani pe zi! Regele îi dă 735 de grame de pîine soldățească pe zi — două treimi făină și o treime secară — reținîn-

du-i un ban și șase dinari din soldă, rețineră dusă pînă la doi bani în 1684. De fapt, căpitanul își îmbracă trupa. Începînd din 1690, rația zilnică de carne e de o jumătate de livră, cu os cu tot, în afară de vineri. Soldatul mănîncă mai multă carne decît țăranul. În timpul marșurilor, statul se însărcinează cu hrana lui și-i dă două livre de pîine pe zi, o livră de carne și o oca de vin.

La începutul domniei, ținuta militară nu e uniformizată; de obicei soldatul poartă culorile colonelului. În 1685, Louvois creează uniforma: albastră pentru gărzile franceze și o parte din regimentele regale, roșie pentru elvețieni și regimentele reginei și albă-cenușie pentru celelalte corpuri. În 1697, infanteriei i se dă o pălărie de fetru neagră, cu marginile întoarse în sus, tivită cu galben și alb și împodobită cu o cocardă neagră, numită în general „lampion“, veston cu nasturi de metal, pantofi cu cataramă, centiron și cartușieră. În afară de culoare, uniforma militară, tunică și cizme largi, seamănă ciudat cu haina civilă.

În timpul campaniilor, în zilele frumoase, soldatul trăiește eterna viață de tabără, adesea culcat pe pămînt, sub cerul liber și are parte de oboseală și primejdii. În timpul încartiruirii de iarnă, stă în garnizoană, de obicei în locuri de pe lîngă frontieră, triste și posomorîte, ca Gravelines, Mergues sau Marsal. Puține trupe regulate sînt cantonate în interiorul țării. Parisul nu are alte garnizoane decît regimentele Casei regale.

Găzduit la locuitori, soldatul își amenajează cît poate de bine viața materială; are dreptul să ceară de la gazda lui loc de odihnă, un loc lîngă vatră și lumină. Dar adeseori, din lipsă de pat, trebuie să se mulțumească, după cum zice cavalerul de Quincy, cu „camera verde“, adică cu podul de fîn. Vauban spune în 1675 că „în cele mai multe cazuri, soldații

locuiește ca porcii, pe jumătate dezbrăcați și aproape muritori de foame“. Dispunînd de mult timp liber, soldatul își rotunjește solda făcînd mici servicii, trebăluind în diverse locuri ; comandantii piețelor îl angajează cîteodată pentru munca la fortificații și atunci cîștigă optsprezece bani pe zi.

Sigur că are parte și de momente bune : tradiționala veselie a soldatului se traduce prin poreclele pe care le ia drept nume de război : Jolicoeur, Sans-Souci sau Fleur. Dar avansarea e lucru greu, trebuie șase ani de serviciu ca să ajungă brigadier, zece ani ca să schimbe muscheta soldatului cu halebarda sergentului.

Cîteodată furtul, transformat în jaf în timp de război, îi aduce venituri bune. Faptul este numit cinic „a trăi pe seama cetățeanului civil“. De cele mai multe ori, exemplul îl dau ofițerii pînă la cele mai înalte grade. Mareșalul de Villars nu ezita să ceară contribuții de război din regiunile cucerite, dintre care o treime „pentru punga mea“, spune el fără rușine. Și, cum i se atrage atenția lui Ludovic al XIV-lea că mareșalul face afaceri : „Da, răspunde regele, dar le face și pe ale mele.“

Se știe că găzduirea soldaților fiind o sarcină grea pentru țaran și atragînd după sine mii de abuzuri și de violențe, în caz de revoltă, i se impunea aceasta ca o sancțiune. Așa încît unele municipalități au luat inițiativa să construiască niște cazărmi, spre a-i scăpa pe locuitori de hoțiile soldaților. Cele dintîi apar în provincie cam pe la 1692 ; la Paris, cazărmile Lourcine, Pépinière, Courtille, Babylon, Roule, Courbevoie sînt terminate către 1715.

În timp de iarnă, căpitanul trebuie să-și completeze compania pînă la efectivul reglementar și s-o prezinte comisarului de război, „în cursul unei reviste sau al unei inspecții“. Dar adeseori căpitanul trișează

ca să-și mărească veniturile ; în ziua inspecției el umple rîndurile cu valeți sau vagabonzi îmbrăcați ca soldați ; aceștia sînt numiți „înlocuitori“. Acest obicei este interzis cu asprime ; sînt date pedepse severe împotriva figuranților : biciul, marcarea cu fierul înroșit ; Louvois poruncește chiar să li se taie nasul și urechile. Dar obiceiul continuă să persiste, căpitanul dă ca morți sau dispăruți în cea dintîi luptă pe soldații care lipsesc din compania lui și face să pară suspecte listele de pierderi în timpul campaniilor. Louvois, mereu cu grija de a avea o armată în stare să lupte, încurajează pe denunțătorii de soldați falsi, le oferă o sută de scuzi ca răsplată și le dă concediu. Arhivele de război sînt pline de denunțuri anonime, căci puțini soldați îndrăznesc să-l înfrunte pe față pe căpitan.

Care erau efectivele armatelor lui Ludovic al XIV-lea ? Arhivele de război ne permit să răspundem cu oarecare precizie : 72 000 de oameni în 1666 ; 119 000 în 1672, dintre care 91 000 de infanteriști și 28 000 de cavaleriști ; 280 000 în 1678, 220 000 în 1702. Dar în curînd aceste efective nu mai sînt de ajuns pentru a sprijini politica externă a regelui și pofta lui de cuceriri. Cu toate mijloacele mai mult sau mai puțin corecte pe care le-am semnalat pentru a mări numărul recruților, sistemul serviciului voluntar nu mai e suficient pentru a alimenta campaniile de la sfîrșitul domniei, cu atît mai mult cu cît revocarea Edictului din Nantes a făcut ca armata să piardă 20 000 de soldați și 600 de ofițeri.

În 1688, Louvois este silit să inițieze serviciul obligatoriu și să creeze milițiile provinciale. Fiecare parohie trebuie să aleagă și să echipeze pe cheltuiala sa un milițian de la 22 la 40 de ani, în schimbul scutirii a 2000 de livre impozit. Cel ales era obligat să facă doi ani serviciu militar. La început, milițiile for-

mau unități regionale conduse de nobilimea locală și erau mai alese întrebuințate în interior, în serviciul fortărețelor. Recrutarea milițiilor, pentru care în 1691 Barbezieux înlocuiește alegerea cu tragerea la sorți, nu era de loc populară. Acești soldați constrânși erau împotriva disciplinei; adeseori îi țineau mai mult decât timpul prevăzut, ca și pe voluntari. Așa că dezertau în masă. Desființată în 1697, după războiul Ligii din Augsburg, miliția a fost înființată din nou în 1701; începînd din acest an, milițienii fură atașați regimentelor regulate, alături de care constituiau un al doilea batalion și Villeroy a fost silit să-i ducă să lupte în Italia.

Milițienii aveau o soldă de trei bani și pîne gratuită; sergenții primeau opt bani. Ofițerii, adeseori pensionați, protejați de guvernatori sau de intendenți, erau în general mediocri. Ofițerii generali, cum era Catinat, se plîngeau de ei.

Se recrutau în fiecare an cam 20 000 de oameni; statul îi repartiza pe circumscripții, intendentul în cuprinsul circumscripției, pe parohii, proporțional cu populația. Bineînțeles cu tot trasul la sorți, se comiteau numeroase nedreptăți și înșelăciuni, care produceau mii de greutăți. Nobilii erau scutiți de drept de tragerea la sorți, burghezii de fapt; necazul „biletului negru” cădea totdeauna pe Jacques Bonhomme. Se relatează numeroase cazuri de nesupunere și chiar cazuri de mutilări voluntare. Orice mijloc era bun pentru a scăpa de miliție.

De fapt, cu toată tragerea la sorți, s-a stabilit obiceiul de a cumpăra înlocuitori, în ciuda interdicției guvernului, care se temea de recrutări neizbutite și de imposibilitatea recrutării de voluntari.

În 1708, guvernul, care are mai multă nevoie de bani decât de soldați, se hotărăște să recunoască oficial cumpărarea de înlocuitori; miliția devine un

împozit plătit în bani, cu o sută de livre pentru
liecare om înrolat, dar mizeria publică e atît de
mare, încît parohiile preferă să trimită oameni de-
cît să plătească taxa.

Recrutarea din 1711 a fost cea din urmă şi mili-
tienii îşi avură partea lor de glorie în victoria de la
Denain¹; eliberarea, începută în 1713, fu terminată
în 1714.

N-am ascuns nici unul din numeroasele cusururi
ale armatei lui Ludovic al XIV-lea; însă, mulţumită
curajului nobilimii şi mai ales mulţumită grijii vigi-
lente a lui Le Tellier, a cărui operă considerabilă a ră-
mas multă vreme necunoscută, iar mai apoi, mulţu-
mită fiului său, Louvois, acest instrument imperfect
care a fost armata, i-a permis totuşi lui Ludovic al
XIV-lea să realizeze cele mai multe din cuceririle
pe care le visase şi, după greutăţile de la sfîrşitul
domniei, să salveze Franţa, la Denain.

¹ Victoria de la Denain, cucerirea de Villars, împotriva prin-
ţului Eugeniu de Savoia, aduse sfîrşitul războiului pentru suc-
cesiunea la tronul Spaniei.

VIAȚA INTELECTUALĂ

Învățământul constituie forma rudimentară a vieții intelectuale. Să vedem cum se făcea învățământul primar în vremea lui Ludovic al XIV-lea. Aceasta e o problemă care a fost aprig dezbătută în preajma anilor 1880 ; și discuția poartă încă urma pasiunilor epocii. Totuși, așa cum se prezintă, dezbaterea a prilejuit cercetări istorice destul de intense pentru ca astăzi să putem profita de ele cu seninătate, fără teamă de apologie sau de critică sistematică.

Pentru nobilime și marea burghezie, problema era dintre cele mai simple : un preceptor, de obicei un eclesiast, venea acasă să predea băieților primele noțiuni, pînă la vîrsta cînd puteau să intre în colegiu ca să-și continue studiile, sau la Academie, ca să se inițieze în meseria armelor.

Copiii din popor, mica burghezie, meseriași, muncitorii sau țărani se duceau la școlile primare. Urmașii au vrut să-i atribuie lui Ludovic al XIV-lea onoarea de a fi înființat învățământul primar obligatoriu. În adevăr, declarația regală din 13 decembrie 1698 spune : „Ordonăm tuturor taților, mamelor, tutorilor și altor persoane care sînt însărcinate cu educația copiilor, și anume cu educația aceloră căroră tații și mamele le-au dat așa-zisa religie reformată,

să-i trimită la sus-zisele școli și la catehism, pînă la vîrsta de 14 ani". Fiecare comună va trebui să fie impusă la plata obligatorie de o sută cincizeci de livre pentru simbria unui învățător și, eventual, o sută de livre pentru o învățătoare. Dar e ușor de văzut că aici este vorba mai puțin de un text despre învățămînt, cît despre o „declarație privind religia” după cum indică limpede textul. Este vorba în realitate de a obliga pe protestanții convertiți sau declarați ca atare să-și instruiască copiii după principiile religiei catolice. E o măsură de constrîngere la adresa lor ; și asta pentru că, cel puțin la început, lefurile învățătorilor și învățătoarelor sînt scoase din bunurile luate calvinistilor. Intendenții au înțeles foarte bine spiritul declarației. Cel din Moulin scrie în 1699, în legătură cu înființarea școlii din Aubusson : „Această instituție este cu deosebire necesară într-un oraș foarte populat, în care mai mult de a șasea parte din locuitori sînt convertiți de curînd și, din lipsă de învățătură, își fac prost datoria”. În anul următor, intendentul din Rouen scrie controlorului general : „Pînă acum nu s-au stabilit la Le Havre învățători și învățătoare pentru copiii catolici ; voi avea grijă să se stabilească și va fi nevoie să-i plătim din produsul bunurilor sechestrate...”

În regiunile recalcitrante, ca Guyenne, se trimit învățători și învățătoare din oficiu ; comunele nici nu vor să audă cînd li se cere să contribuie pentru a le plăti salariile. În 1713, învățătoarele, lăsate la bunul plac al populației îndărătnice, își reclamă salariile pe anii 1709 și 1710. Intendentul sfîrșește prin a le lua apărarea : „Starea lor e cu atît mai rea, și mai demnă de milă, cu cît nu pot pleca din aceste locuri, unde se află din ordinul maiestății-sale, ca să se ducă să-și cîștige pîinea aiurea”.

Să nu-i atribuim deci lui Ludovic al XIV-lea o grijă pe care n-a avut-o niciodată și să nu confundăm o măsură jignitoare la adresa protestanților, cu o inițiativă luminoasă tinzând să generalizeze învățămîntul primar.

Adevărul este că acesta e opera exclusivă a clerului, o creație a episcopilor care-i dau o mare importanță, căci școala va fi o prelungire firească a bisericii, un mijloc de a asigura difuzarea doctrinei catolice printre copii. Astfel, clerul își dă toată silința în această privință și se constată un număr considerabil de școli populare pînă în satele cele mai depărtate.

Posedăm cîteva statistici care dovedesc numărul mare de școli: în 33 de parohii vizitate, în 1683, există 22 de școli; în 1687, 42 de școli în 56 de parohii; în 1710, 1161 școli, din care 306 de fete, în 1159 parohii; în 1675, dioceza Constances numără 104 școli de băieți și 32 de fete, la 493 de parohii. La Lyon, în 1689, cincizeci de învățători și tot pe atîtea învățătoare predau la 1600 de elevi, în cele 16 școli gratuite, înființate de institutul de binefacere Saint-Charles. Parisul și cartierele sale au 334 de școli, din care 167 de fete, sub jurisdicția lui Claude Joly, cantor la Notre-Dame, fără să enumerăm congregațiile de învățămînt ca Ursulinele, Miramionnes, Filles de la Charité. Pentru Claude Joly, acestea sînt școli clandestine, numite *écoles buissonnières*, împotriva cărora duce o luptă continuă. Jean-Baptiste de la Salle și frații săi întru doctrina creștină își înmulțesc de asemenea școlile. Începînd din 1688, ei se instalează cam peste tot în Paris, la Saint-Sulpice, la Saint-Roch, în cartierul Saint-Antoine și în provincie.

Dar frecvența școlară e foarte neregulată; la țară, ea se limitează la lunile de iarnă, de la sărbătoarea

Sfinților pînă la Paști ; zilele frumoase îi cheamă pe copii la munca cîmpului.

Pentru copiii celor săraci există numeroase școli de caritate, gratuite ; în școlile populare cu plată, prețul, aproape peste tot la fel, este de cinci bani pe lună de copil care „scrie“ și de trei bani pentru cei care învață numai să citească ; documentele atestă acest lucru la Saint-Haon-le-Châtel ca și la Troyes, la Nîmes ca și la Bordeaux sau la Privas. Școlile mixte, interzise de consilii și de episcopi, există de fapt în mare număr.

Învățătoarele sînt de obicei călugărițe, dar învățătorii de cele mai multe ori laici. Ei sînt numiți de adunarea locuitorilor și confirmați de intendenți ; episcopul își rezervă dreptul de a-i destitui, dacă nu oferă toate garanțiile morale și doctrinare. Cîteodată chiar e necesară o autorizație prealabilă, hotărîtoare ; un ordin al episcopului din Toule, din 1695, „interzice sub pedeapsa de excomunicare, tuturor persoanelor laice și eclesiastice, să țină școală fără un ordin scris de noi sau de marii noștri vicari“.

Învățătorul apare astfel ca un auxiliar al preotului ; de cele mai multe ori, el cumulează funcția lui cu cea de cantor și de paracliser, ceea ce nu-l împiedică să fie și doctor, chirurg, dogar, podgorean, ceasornicar, gropar sau cultivator. Scribe actele de botez, de căsătorie și de deces ale parohiei, și procesele verbale ale discuțiilor de la adunările comunității. El este, după cum am spus, ales de adunare, care-l judecă de obicei după vocea sa, bună pentru meseria de cantor. Un act al adunării din Champigneule, în Aube, încheiat în 1712 cu Jacques Lombard, indică ce se așteaptă de la el : „Locuitorii ne-au cerut să alegem în acest loc un învățător care să cînte la biserică, să ajute pe domnul părinte la serviciul divin și la administrarea sfintei taine, la instruirea tinerimii,

să sune *angelus*-ul seara, dimineața și la prînz, să tragă clopotul de cîte ori e furtună în timpul anului, să scoată apa pentru aghiazmă în fiecare duminică, să măture biserica în toate sîmbetele, să facă rugăciuni în toate serile de la sîmbăta morților pînă la Paști“. Instruirea tineretului apare aproape ca o atribuție secundară, pierdută în mijlocul slujbelor religioase ale învățătorului.

Învățătorul ales n-a primit nici o învățătură specială ; nimic care să semene de aproape sau de departe cu școlile noastre normale. Dar diversele lui funcțiuni îi conferă, alături de preot, o situație privilegiată în comună : este scutit de bir, de tragerea la sorți pentru miliție, de găzduirea soldaților.

În clasă, el va continua să dea întîietate instrucțiunii religioase ; va predă obligatoriu catehismul ; la Saint-Haon-le-Châtel, regulamentul prevede că după-amiezile de miercuri și de sîmbătă trebuie obligatoriu consacrate acestui învățămînt. Copilul va învăța mai întîi să citească latinește. „Nu se va trece la citirea în limba franceză decît atunci cînd se citește destul de bine în latinește.“ Cel dintîi abecedar va fi o carte religioasă, împodobită cu figuri reprezentînd scene îngrozitoare din infern ; cartea se numește *Crucea lui Isus* sau *Crucea lui Dumnezeu*. Congregații ca Oratoire, instituții ca Port-Royal, vor lupta energic împotriva acestei metode învechite, care constă în a învăța să citești latinește.

Nu se cunosc metodele învățămîntului colectiv ; nu se practică decît învățămîntul individual. Aceasta înseamnă că atunci cînd învățătorul improvizat se ocupă de un copil, toți ceilalți își pierd vremea. După cîtiva ani de asemenea învățămînt, cu șase luni de frecvență pe an, ce știe copilul ? În general, foarte puține lucruri. Cunoaște destul de bine catehismul, are cîteva noțiuni despre istoria sfîntă, a învățat să nu-

mere, știe să citească și să scrie, în cazurile cele mai fericite. Cam atât. Dacă are puțină memorie, își va aminti de catrenele morale ale lui Pibrac¹ și de câteva principii elementare din *Civilité puérile et honête* (*Educație copilărească și cinstită*) cu care l-a pisat învățătorul. Nu va avea niciodată nici o noțiune de istorie și de geografie. În definitiv, din punct de vedere al învățământului, e un rezultat foarte slab ca să merite un atât de mare efort de organizare. O vastă anchetă, întreprinsă odinioară asupra numărului soților care au semnat actele de căsătorie, a fost făcută în mii de comune. Iată rezultatul final, între 1686 și 1690 : pentru soți, 28,74 la sută ; pentru soții 13,97 la sută. Mai mult de trei sferturi din populația franceză masculină, aproape nouă zecimi dintre femei sînt deci total analfabeți. Și din rest, cîți știu mai mult decît să-și semneze numele, cu o mîna neîndemînică ?

Aceasta este deci situația reală a învățământului primar ; pentru cei norocoși, ori pentru cîtiva copii care s-au distins prin inteligența și hărnicia lor, stă deschis învățământul secundar, anticamera studiilor superioare.

În orașe, colegiile sînt numeroase. Verdun are unul din 1550, Metz din 1590, Bar-le-Duc din 1576, Epinal din 1663, Privas de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Același lucru și în celelalte provincii. Aproape peste tot, învățământul secundar, întemeiat de iezuiți, considerați maeștri în materie de educație, se află în mîinile acestora. Ei excelează în arta de a forma tinerele inteligențe, de a le supune unei stricte discipline intelectuale și morale. Efortul lor e dublat de acela al „Fraților doctrinei creștine” care predau

¹ *Guy du Faur, seigneur de Pibrac* (1529--1584), magistrat, diplomat și poet, autor de *Catrene conținînd precepte și învățăminte*, de inspirație stoică și creștină.

învăţământul gratuit ; în 1696, ei vor avea 36 de colegii la Paris. Toate sînt, desigur, cu plată ; în 1662, la Châlons-sur-Marne, plata anuală e de 150 de livre.

Intrînd în clasa a şasea la paisprezece ani, băiatul va trebui să facă patru ani de studii ca să ajungă la bacalaureat. În provincie, va fi în genere intern. La Paris, dimpotrivă, predomină externatul. În colegiul din Clermont, întemeiat de iezuiţi şi care, în 1682, ia titlul de Colegiul Ludovic cel Mare, elevii interni nu depăşesc numărul de cinci sute, faţă de un efectiv total de trei mii. Colegiul este frecventat de fiii marelui nobilimi, ai miniştrilor şi ai magnaţilor. Se ştie că Molière a fost coleg cu prinţul de Conti ; provincia nu trimite în acest Colegiu vestit decît fii de gentilomi ; dar Parisul îl populează cu mici burghezi şi fii de oameni de rînd, care formează trei sferturi din efectiv. Colegiul mai primeşte şi cîţiva bursieri ai regelui, din Clermont sau Roi, destinaţi preoţiei.

Viaţa internilor, care trăiesc despărţiţi de externi, este aspră ; nu ies aproape de loc din internat, decît în scurte vacanţe, în luna septembrie ; toate duminicile sînt consacrate studiilor religioase. În camerele mici, care servesc drept săli de studii, numite *cubricula*, elevii, *convictores*, trebuie să petreacă ore nesfîrşite studiind latina barbară a lui Despautière la lumina lumînărilor de seu. Haina de clasă, de serj negru, pe care părinţii o plătesc cu zece livre, contribuie, prin uniformitatea ei, să accentueze tristeţea acestei vieţi închise, în care cea mai mică greşală este sancţionată cu vergile. Hrana e frugală.

Aceste Colegii depind direct de Universitate, cum e colegiul Mazarin sau colegiul Harcourt, unde Nicole, Saint-Évremond, Boileau şi Racine şi-au făcut studiile. Numai colegiile *de plein exercice* (complete) cuprindeau un ciclu de studii întreg şi pregăteau

pentru gradul imediat de *maître ès arts* (licențiat în litere).

Elevii aveau cinci ore de clasă pe zi, de la 8 la 10, 12 la 13 și de la 15 la 17 ; filozofii aveau o oră suplimentară, dimineața, de la 6 la 7. Fiecare clasă era condusă de un singur diriginte, profesor unic, care predă toate materiile. Ce se învață în colegiu ? Mai întâi și mai ales latina, predată pentru ea însăși și nu ca un mijloc de cultură generală, fără preocupare de istorie și de filozofie. În colegiu nu se vorbește decît latinește, chiar în viața obișnuită, o latinească amuzantă, bineînțeles. Cartierul școlilor devine atunci o adevărată „țară latină”. Limbii grecești nu-i este lăsat decît un loc infim și sînt luați în rîs „eleniștii” de la Port-Royal, care încearcă să reînvie studiile grecești, așa de apreciate în vremurile bune ale umaniștilor. Noțiuni de matematică, de istorie și de geografie, rudimente de științe, acesta este tot programul.

La iezuți, care sînt întotdeauna preocupați de tot ce este modern, timpul liber este prins cu pregătirea spectacolelor care însoțesc distribuirea premiilor și a altor solemnități ale vieții școlare. Tragedii — desigur în latinește — comedii și baletе distrag puțin pe comedianții improvizați de la munca lor aspră.

Cel mai tîrziu la douăzeci de ani, tinerii părăsesc colegiul ; cei mai norocoși și cei mai capabili își vor urma studiile la Universitate și vor cuceri gradele de licențiați și de doctori. Unii vor urma cursurile erudite de la Collège de France, care-i mereu în conflict cu Universitatea și care cunoaște, în secolul al XVII-lea, o perioadă de decădere, deși are profesori ca Guy Patin și Baluze.

La 25 de ani, tînărul va ieși înarmat cu toate gradele, îndopat cu latină, plin de o știință formală, care n-a evoluat de loc de la scolastica Evului Mediu

și care e refractară oricărei noutăți : în cursul întregului secol al XVII-lea, filozofia carteziană este alungată din învățămîntul oficial.

Astfel s-au format atîția medici latinizanți, discipoli întîrziați ai lui Hippocrate și Gallien, atîția erudiți care-și vor petrece viața aplecați peste în-folii prăfuite. Dar tot din acest învățămînt ies de asemenea un număr de preoți, oameni de litere, magistrați erudiți, care vor continua să participe la viața intelectuală a Capitalei.

O profesie, astăzi extrem de răspîdită, rămîne aproape închisă acestei tinerimi studioase ; este jurnalismul, atunci încă la începuturile sale. Un singur redactor e de ajuns ca să asigure lucrul la *Gazette*, organ oficial ; cîțiva versificatori continuă în felul lui Loret, pînă către 1680, tradiția gazetelor rimate ; un consilier din Parlamentul din Paris, Denis de Salle, creează presa literară, cu *Journal des Savants*, în 1665 ; el își definește astfel programul : în afară de informații generale despre litere și științe și articole necrologice, „scopul acestui jurnal fiind acela de a anunța tot ce se petrece nou în republica literelor, el va cuprinde un catalog exact al principalelor cărți care se vor tipări în Europa și nu se va mulțumi să dea simple titluri, cum au făcut pînă acum cei mai mulți bibliografi, ci va arăta despre ce tratează și la ce pot folosi“. Aceste dări de seamă obiective, serioase, care fac din *Journal des Savants* o publicație de înaltă ținută, n-au norocul să fie pe placul oamenilor de litere, care nu-s încă obișnuiți cu judecata liberă a unei prese independente. Guy Patin se indignează împotriva acestui „fel nebun și absurd de a critica pe toată lumea“. Primul președinte al Parlamentului vorbește de o măsură împotriva acestui abuz intolerabil. Se profită de prima ocazie : Denis de Salle s-a ridicat împotriva unei cenzuri a

Inchiziției ; se strigă : „Sacrilégiu !“ Iezuiții se mișcă, nuntial papal intervine. *Journal des Savants* este suprimat pe cale oficială ; directorul e înlocuit și, înainte ca ziarul să apară iar, noul director trebuie să publice o retractare și să promită că va fi mai prudent în viitor.

Dar presa literară era astfel întemeiată ; publicul și autorii se obișnuiseră cu critica ziarelor ; gazetele din Olanda, interzise în Franța, dar care parveneau totuși regulat, erau foarte citite ; Bayle¹, în a sa *République des Lettres* (*Republica literelor*), Le Clerc, Basnage, în gazetele lor libere, țineau la curent publicul parizian cu activitatea intelectuală din toată Europa. Aici se discutau în libertate toate științele, filozofia, religia, ceea ce nu era posibil în Franța. Astfel, cititorul curios găsea în aceste publicații străine savoarea suplimentară a fructului oprit.

Gazeta cea mai răspândită în publicul monden și frivol a fost celebra *Mercure galant*, întemeiată în 1672 de un scriitor priceput, Donneau de Visé și redactată în întregime de el și de asociatul său, Thomas Corneille. Apărea în fiecare lună, și se vindea în abonamente pe un an, pe șase sau pe trei luni, se vindea și cu numărul, 15 soli legat în pergament, 20 de soli legat în piele de vițel, preț ridicat la 25 și 30 de soli în 1679. Mii de anecdote, povești galante, madrigaluri, enigme, mici poezioare, gravuri privitoare la modă, cîntece pe note, rezultatul loteriilor regale, informații de la Curte și din oraș, dări de seamă despre principalele piese de teatru jucate la Paris, îi asigură repede un mare succes în saloanele la modă.

Acest caracter de frivolitate, spațiul excesiv acordat mondenității, informațiile din tot Parisul, îndepăr-

¹ Pierre Bayle (1647—1706), scriitor, autorul unui *Dicționar istoric și critic*, al cărui spirit independent anunță gândirea filozofică a secolului al XVIII-lea.

tară spiritele serioase de acest ziar. La Bruyère scria cu asprime că *Mercur galant* „venea imediat după nimic“. După primirea lui La Bruyère la Academia Franceză, Donneau de Visé se răzbună, publicînd o „critică violentă“ a discursului său.

Renumele noii gazete este așa de mare, încît teatrul o acaparează. Italienii prezintă o satiră nevinovată, *Arlequin, Mercur galant* și Boursault¹, o comedie picantă la Comedia Franceză, care avea să se numească *Mercur galant*. Dar Donneau de Visé se plînsese locotenentului de poliție La Reynie, care-l rugă pe Boursault să schimbe titlul piesei; acesta o numi spiritual *Comedia fără titlu*. Acțiunea se petrecea chiar în sala de redacție a ziarului, unde se vedeau defilînd o mulțime de originali care căutau, prin toate mijloacele, să-și vadă numele tipărit în gazeta la modă.

Totuși, aceste diferite publicații nu dădeau de lucru decît cîtorva redactori. Existau însă demult jurnaliști avizi de informații, adevărate sau false, de preferință scandaloase. Erau „gazetarii clandestini“. Îi găseai în toate localurile publice, cafenele, grădini, promenade, în căutarea ultimelor bîrfeli pariziene. Ei strîngeau fără alegere tot ce puteau afla, de la secretarii de ambasade sau de la lachei, apoi redactau niște ziare manuscrise, recopiate fără odihnă, pe care le vindeau pe sub mînă, căci autoritatea era adeseori luată în zeflema și le trimiteau în toate provinciile, unde completau informațiile furnizate de corespondența particulară, ca aceea a doamnei de Sévigné, care circula din mînă în mînă.

Poliția, care exercita o cenzură foarte severă peste toată presa tipărită, urmărea fără milă pe acești ga-

¹ *Edmé Boursault* (1638—1701), autor dramatic. Atacă violent pe Molière și scrie *Scrisori* și comedii, colaborînd la *Mercur galant*.

zetari ambulanti, a căror producție scăpa de sub controlul ei. Îndată ce prindea pe câte unul, îl și aresta; condamnările erau foarte severe: exil, închisoare, galere, ștreang. Arhivele Bastiliei păstrează numeroase dosare ale acestor procese.

Acești gazetari improvizați aveau toate meseriile: se găseau printre ei avocați, oameni ai legii, preoți, servitori, un birtaş, un negustor de fructe. Erau, în genere, niște bieți amăriți înfometați, care speculau curiozitatea mereu trează a publicului și care nu se temeau nici de scandaluri, nici de minciuni, nici de calomnii. În nici un caz, ei nu aparțin corporației oamenilor de litere.

Aceștia din urmă, lăsînd la o parte cîțiva poeți amăriți de pe Pont-Neuf, stîlpii tavernelor și vînători de cocote, erau, în general, oameni foarte onorabili. Ei cîștigaseră dreptul de a frecventa societatea aleasă, care constituia publicul lor, ie urmărirea eforturile, le admira și critica lucrările. Dezvoltarea saloanelor și cercurilor literare îi făcuse să iasă din cadrul restrîns al confrăților lor. Scriitorii ~~și~~ cunoscut, în epoca de care ne ocupăm, o adevărată promovare socială. Locul lor pe lîngă cei mari — un La Bruyère pe lîngă Condé — succesul lui Molière, al unui Quinault ¹, al unui Racine, la Curte, atenția pe care le-o dă o gazetă ca *Mercure galant*, strălucirea Academiei care se adună la Luvru și al cărei protector este de acum înainte regele, le asigură un rang ales în societatea pariziană. Operele lor se expun în galeria Palatului, în vitrinele librăriilor, la Courbé și Sercy. Romane, culegeri de poezii, piese de teatru, cunosc bunăvoința publicului luminat. Bibliotecile magistra-

¹ *Philippe Quinault* (1635—1688), poet la modă, a scris mai multe tragedii pline de prețiozitate, ceea ce-i atrase critica lui Boileau. Din 1672 compune librete pentru operele lui Lully.

șilor și ale marilor burghezi le consacră un loc larg, alături de lucrări de drept sau religioase.

Dacă lăsăm la o parte câțiva mari seniori ca Bussy-Rabutin, La Rochefoucauld, cardinalul de Retz sau Saint-Simon, câteva doamne înalte ca doamna de La Fayette și de Sablé, toți marii scriitori ai secolului, de la Molière la Racine, de la Corneille la Pascal, de La Bruyère la Bossuet, sînt de origine burgheză. Astfel, prin destinul lor minunat, ei servesc această clasă nouă, care se bucură de toată bunăvoința regelui și a cărei prodigioasă ascensiune, pînă la cele mai înalte posturi de stat, am amintit-o.

Dar însuși originea lor burgheză și modestia averii îi fac să simtă nevoia de a trage foloase legitime de pe urma operelor lor. În această privință, moravurile sînt foarte deosebite de ale noastre. Atunci se socotea firesc să se facă dedicații lingușitoare, bine plătite; Corneille, deși era atît de mîndru, nu credea că se umilește acceptînd două sute de pistoli de la bancherul Montauron pentru dedicația piesei *Cinna*; fiecare-își avea astfel un Mecena recunoscut, căruia îi aducea mereu elogii în fruntea diverselor sale publicații. Richelieu, Séguier, Mazarin, Fouquet mai ales, care-l pensionă pe Scarron, Pellisson¹, La Fontaine, domnișoara de Scudéry pe frații Pérrault, își asigurară o clientelă serioasă de lingușitori.

Din inițiativa lui Colbert, sfătuit de veteranul literelor care era Chapelain², Ludovic al XVI-lea relua tradiția. Începînd din 1663 apărură în fiecare an o listă de pensii regale: se făceau tot felul de intrigi

¹ Paul Pellisson (1624—1693), scriitor, prieten cu Fouquet, pe care-l apăra cu curaj. Devenit istoriograf al lui Ludovic al XIV-lea, redactă o *Istorie a Academiei Franceze*.

² Jean Chapelain (1595—1674), poet mediocru, academician, ironizat de Boileau. A scris *Les sentiments de l'Academie sur le „Cid“* (Părerile Academiei despre „Cid“) și poemul epic *La Pucelle*.

ca fiecare să figureze pe ea. Corespondența lui Chapelain și Colbert atestă, de altfel, că nu era de loc vorba, cum s-a repetat prea adeseori, de un mecenat dezinteresat, ci de gratificații care trebuiau plătite în schimbul elogiului regelui, făcut în proză sau în versuri. Fondul de pensii era, în realitate, un buget de publicitate pentru glorificarea Regelui Soare. E de dorit, mărturisește cu nevinovăție Chapelain, „să existe cât mai multe trompete pentru virtuțile regelui“. Și în altă parte, el vorbește deschis despre „stăpîni care vor să fie serviți pentru banii lor“. Rari au fost scriitorii care nu s-au plecat obligației de recunoștință tradițională. Totuși, se poate cita cazul lui Ménage¹ care socotea că „această recunoștință miroase a poezi păcătoși“ și refuză să scrie versuri în care să-l laude pe Ludovic al XIV-lea. Răspunsul nu se lasă așteptat : începînd din anul următor, pensia îi fu suprimată... De altfel, în 1690, pensiile dispărură ; se spusese totul despre meritele regelui ; portocala o dată stoarsă, cojile erau aruncate...

În afară de gratificațiile mecenaților și de pensiile regelui, scriitorii mai scoteau, de pe urma muncii lor, un „tribut legitim“, cum spune Boileau, din drepturile de autor. Atunci nu era obiceiul de a asocia pe autor, ca astăzi, la beneficiile ieșite din vînzarea lucrării lui, ci de a-i cumpăra manuscrisul cu o sumă oarecare. Prețul era în genere destul de modest ; aceasta din cauza că publicul cititor era foarte restrîns și vînzarea limitată. Rareori se trăgea o ediție în mai mult de o mie de exemplare. Descartes se mulțumi, ca plată pentru *Discours de la Méthode*, să primească de la librar două sute de exemplare gra-

¹ Gilles Ménage (1613—1692), erudit, s-a ocupat mai mult de etimologie și a publicat lucrări despre limba franceză. A lăsat și versuri.

tuite ; cîteva sute de livre era tot ce putea să aducă autorului o carte. Se citează ca excepțional prețul pe care Courbé îl plăti lui Chapelain pentru vestita sa *La Pucelle (Fecioara)*, scoasă în șase ediții în 18 luni : trei mii de livre.

Din punct de vedere teoretic, dreptul de proprietate al scriitorului și al editorului erau garantate de „privilegiul” obligatoriu, înregistrat la Camera sindicală a librarilor, care asigura un drept exclusiv de publicare și-i urmărea pe falsificatori. Dar, de fapt, librarii și scriitorii erau dezarmați împotriva numeroaselor reproduceri olandeze ale operelor de succes, care pătrundeau apoi din nou în Franța purtînd indicații false asupra provenienței : Colonia, Haga sau Amsterdam.

Mai mult decît atît, unii librari nu erau prea scrupuloși ; avem dovada că publicau cîteodată lucrări la adăpostul privilegiilor obținute pentru alte cărți și chiar extorcate fraudulos, fără voia autorului. De exemplu, librarul Ribou, care mai tîrziu avea să simtă de mai multe ori gustul Bastiliei pentru a fi vîndut pe sub mînă pamflete olandeze interzise, obținu un privilegiu pentru a tipări *Les Précieuses ridicules*, care făcu să alerge tot Parisul la Petit-Bourbon. La fel procedă și cu *Le Cocu imaginaire (Incorporatul închipuit)*. Molière, lezat în interesele sale legitime, trebui să intervină pe lîngă locotenentul civil și poliția de la Châtelet îl condamnă pe librarul necinstit. Mai sînt și alte exemple de astfel de necuviințe — prima ediție din *Satirele* lui Boileau este o ediție clandestină, publicată la Rouen, desigur fără consimțămîntul său.

Astfel, scriitorii, ale căror venituri erau mici, luptau din greu ca să se apere împotriva bandiților care-i jefuiau. Sîntem departe de a putea cita un singur scriitor care să se fi îmbogățit în vremea lui Ludo-

vic al XIV-lea din venitul firesc al profesiei lui și trebuie să constatăm că mulți rămaseră nevoiași și că, pentru cei mai fericiți, sumele pe care puteau să le primească de la librarii lor nu constituiau decât ceea ce am putea numi astăzi un „salariu de sprijin“, care nu le-ar fi îngăduit nici măcar să poată trăi. Din fericire, după cum am văzut, literații își mai procurau și alte venituri.

Viața literară era și pe atunci, cum a fost întotdeauna, plină de mii de scandaluri răsunătoare, de care publicul făcea haz. Odinioară, când scriitorii închiși în cabinetul sau în biblioteca lor nu scriau, adeseori în latinește, decât pentru confrății lor, publicul nu cunoștea aceste încăierări ridicole, aceste certuri himerice de pedanți. Când abatele D'Aubignac și Ménage se băteau pentru regula celor trei unități, când Costar și Girac se izbeau reciproc în cap cu grelele *inquarto* pentru scrisorile lui Voiture¹, acestea erau doar simple certuri de erudiți; degeaba se ajungea până la injurii și grosolănii, burghezii nu se ocupau de ele.

Dar de atunci se săvârșise o întreagă revoluție socială; mulțumită activității saloanelor și cercurilor literare, asupra cărora vom reveni îndată, scriitorii ieșiseră din cabinetele lor prăfuite, pentru a frecventa cercurile mondene. Ei își făcuseră un public de oameni onști, pe care-l acceptau sau chiar îl revendicau, cum făceau Molière și Racine, ca pe judecătorul lor firesc și luminat. Astfel, vedem cum certurile lor își pierd caracterul de pedanterie ridicolă, ca să ia un aspect personal, o întorsătură energică și aprigă. De la discuțiile de erudiți, trecem fără veste la certurile personale, care dau loc la numeroase pamflete și epigrame, distrînd galeria unor

¹ Vincent Voiture (1597-1648), scriitor, asiduu frecventator al Palatului de Rambouillet, autor de scrisori și versuri.

gură-cască. Se formează clanuri, bisericuțe, coterii ; partizanii lui Racine sînt împotriva celor ai lui Corneille și printre ei figurează doamna de Sévigné, cu toții apărați de *Mercur galant*, citadela corneliană, unde scriu regulat Thomas Corneille și Fontenelle¹, fratele și nepotul Cid-ului. Molière, la rîndul său, este obiectul unor atacuri venind din diferite părți : marchizi și coconași ridiculizați se aliază la cabala bigoților și comedianților geloși pe Hôtel de Bourgogne, ca să atace pe autorul *Scolii femeilor* și al lui *Tartuffe*. Racine și Pradon dezlănțuie pasiuni cu cearta celor două *Phèdre* ; salonul ducesei de Bouillon o pornește greșit, apărîndu-l pe Pradon ; se schimbă sonete dulci-acrișoare, amenințări cu cio-măgeală. Condé însuși trebuie să intervină și să-i ia sub protecția sa pe Racine și pe Boileau.

Acesta din urmă a fost angajat toată viața în lupte rămase vestite ; tînr satiric, a înțepat cu săgețile sale pe toți autorii ajunși sus, în ciuda mediocrității lor. El se dedă unui adevărat joc de popice, ale căror capete de turci se numesc Chapelain, Scudéry, Quinault, Ménage, de Pure. Lovește în dreapta și în stînga, mai grijuliu să-și distreze cititorii decît să stabilească o doctrină, care este elaborată în mare parte. Cea mai bună dovadă este că doctrina își schimbă numele de la o ediție la alta, în raport cu prietenii, dispozițiile, împăcarea cu unele din victimele sale. Într-o zi, abatele de Pure îl înlocuiește pe Ménage ; Quinault ia locul lui Boursault, fără ca rima să sufere din această pricină. Dar marele dușman este Chapelain, bătrîn de 70 de ani, cînd Boileau avea 25, autorul acelei ridicole *La Pucelle*, pe care a clocit-o treizeci de ani și

¹ Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657--1757), nepotul lui Pierre Corneille, își datorează celebritatea tratatelor sale de vulgarizare a științei. Scrie *Traité sur la pluralité des mondes* (*Tra-tat despre pluralitatea lumilor*).

care e atît de plictisitoare. Cu Chapelle ¹, Furetière și Lignière, satiricul pune în versuri acel impertinent *Chapelain décoiffé* (*Chapelain nepieptănat*), care obține aprobarea generală și pe care unii comediați ambulanti o montează în provincie, spre marele scandal al admiratorilor „maestrului”. Boileau a dezumflat cu mii de ace această bășică fără talent, autor de versuri bolovănoase și aspre și care, în plus, consilier intim al lui Colbert, face într-adevăr figură de ministru al literelor sub domnia lui Ludovic al XIV-lea. După toate acestea, cine s-ar mai mira că Boileau a trebuit să aștepte să moară Chapelain, pentru ca să fie și el trecut pe lista pensiilor regale?

Lignière, fost tovarăș de petreceri al lui Boileau, devine, după cearta lor, poetul idiot de la Senlis. Pinchesne, Pradon, Gacon și alții vreo douăzeci, cad sub loviturile lui. Și de fiecare dată cînd vreuna din aceste marionete se prăbușește, publicul, încîntat și amuzat, aplaudă. Ce departe sîntem de certurile pedanților, de dizertațiile lor apăsătoare, în care se îngrămădesc citate latinești și grecești! *Provincialele* îi arătaseră calea lui Boileau și-l învățaseră cum să trateze subiecte serioase în mod plăcut, ca să fie ascultat. Lecția dăduse roade; și într-un caz și în celălalt, publicul se dăduse de partea lui și prinsese gust pentru acest joc nou. Viața literară e făcută deci din aceste certuri, care-i împart pe autori, cititori și saloane în grupuri rivale, în biserițe, în cabale.

Însăși Academia participa la aceste jocuri literare. Aceasta nu mai e biata adunare a „copiilor mîlei de la Boisrobert”, căreia odinioară Richelieu îi impusese o protecție pe care nimeni n-o dorea. Acum e un corp de stat, bine constituit, ale cărei păreri sînt ascultate; regele a devenit protectorul ei, după cancelarul Sé-

¹ Claude Emmanuel Luillier, zis Chapelle (1626—1686), poet, cunoscut prin relatarea unei călătorii în Provence.

guier ; Academia își ține ședințele la Luvru ; în afară de Molière, personaj prea neînsemnat, și de Pascal, dispărut prea curînd și de altfel suspectat de janse-nism, Corneille, Racine, La Fontaine, La Bruyère, îi dau o strălucire incontestabilă. Viața ilustrei adunări nu interesează numai pe oamenii de litere ; gazetele se ocupă de ea și-și țin cititorii la curent cu lucrările ei. Corneille însuși își revizuieste versurile, ca să se pună de acord cu regulile gramaticale ale lui Vau-gelas¹, reguli confirmate de Academie. Faimoasa ceartă dintre antici și moderni, născută în sînul acestei Academii și care se dublează cu o luptă personală între Boileau și frații Perrault, pasionează și divi-zează opinia publică, umple ziarele. Marile recepții academice sînt evenimente mondene, pentru care se bat cei ce vor să asiste. Saloanele au rolul lor în pre-gătirea alegerilor, susținînd pe candidați sau legînd intrigi. De la Pellisson și din salonul Madeleinei de Scudéry a pornit ofensiva împotriva candidaturii lui Gilles Boileau, fratele mai mare al satiricului, care luptase împotriva lui Ménage și Scarron și a cărui candidatură o patrona Chapelain, ca să-i joace o festă lui Ménage.

Alegerea pentru Academie se făcea atunci în două scrutine, cel dintîi desemna pe candidatul propus cu consimțămîntul patronului ; al doilea, pur formal, îl confirma pe cel dintîi. La primul scrutin, Gilles Boi-leau obținu 18 voturi ; Ménage și Pellisson porniră o campanie pasionată împotriva lui ; la al doilea vot, Gilles Boileau fu bătut. Fu nevoie de un arbitraj și de o intervenție personală a cancelarului ca intriga să înceteze.

¹ Claude Favre, baron de Pérouges, seigneur de Vaugelas, (1585—1650), gramatician, autorul unui tratat : *Remarques sur la langue française (Observații asupra limbii franceze)*, în care fixează regulile gramaticale ale limbii.

Alegerea lui La Fontaine, amînată o vreme de către rege — i se reproşau glumele din *Contes* (*Poveşti*) — cearta care se iscă între *Mercure galant* şi La Bruyère cu ocazia alegerii sale, sînt tot atîtea mici incidente de care se interesează un public ce-a luat obiceiul să ţină seama de oamenii de litere.

Cazul cel mai răsunător a fost acela al lui Furetière; văzînd că Academia nu reuşea să-şi termine *Dicţionarul* (prima ediţie n-a apărut decît în 1694), Furetière şi-a pus în gînd să facă el singur unul. Ori, compania avusese grijă să-şi asigure un privilegiu exclusiv; nefericitul Furetière fu acuzat, de altminteri pe nedrept, de plagiat: se poate constata astăzi că cele două dicţionare diferă cu totul în intenţia, prezentarea şi metoda lor. Dar ambele părţi se ţineau tari pe poziţie. Furetière făcu apel la opinia publică într-o serie de articole polemice, pline de ironii la adresa confrăţilor şi mai ales a academicienilor mai zeloşi, care-şi împărteau jetoanele de prezenţă. Charpentier răspunse, în numele Academiei, printr-un pamflet, din care nu erau excluse grosolăniile. Astfel, discuţia era dusă în faţa publicului, care număra loviturile şi se distra cu epigramele picante pe care le schimbau Furetière şi La Fontaine. Articolele lui fură condamnate ca nişte pamflete defăimătoare şi el fu cel dintîi — şi multă vreme singurul — membru al Academiei Franceze exclus de confrăţii lui pentru a fi comis „o acţiune nedemnă de un om de onoare“.

Publicul se pasiona pentru aceste certuri literare care umplură un secol întreg, pentru că fusese obişnuit, din cauza dezvoltării vieţii mondene şi de Curte, să se intereseze de oamenii de litere, care nu mai erau scriitorii izolaţi de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea.

În această privinţă, saloanele au avut o influenţă însemnată asupra formării gustului public. Lor li se datorează acest public de amatori cu totul nou, de

„oameni cinstiți“, care se îngrămădesc la parter pentru Molière și a căror judecată a înlocuit pentru marii noștri clasici, faimoasele reguli elaborate penibil de „doctii“ din vremea tinereții lui Chapelain.

Îndemnul fusese dat în palatul Rambouillet de celebra marchiză ; practic, salonul său dispare o dată cu Fronde ; dar societatea bună, pariziană, prinsese gust de lucrurile spirituale. Doamna de Rambouillet avu imitatoare care-i continuă și-i răspîndiră opera.

Dictionnaire des Précieuses (Dicționarul Prețioaselor) al lui Somaize ne furnizează o listă bogată și aproape completă a saloanelor prețioase din 1660 ; sînt în Marais, la Luvru, în insula Notre Dame. E o modă, o furie pe care Molière a exploatat-o în *Prețioasele ridicole*. Bigote sau cochete, aceste doamne fac literaturii un loc larg în preocupările lor, care, din această cauză, ia o înfățișare mondenă cu totul nouă. Este epoca marilor romane ale Madeleinei de Scudéry, al căror succes fu imens, culegeri de poezii prețioase, din care cea mai celebră este *Recueil de Sercy* (Culegerea lui Sercy). Poezioare, madrigaluri, stanțe, versuri pe rime date, enigme, metamorfoze, toate abundă și circulă în saloane. După cea mai bună tradiție a lui Voiture și Benserade¹, literatura tinde din ce în ce mai mult către jocul de salon. Prețioasele noastre au făcut o modă din obiceiul de a alege o „zi“ pentru a-și primi prietenele ; fiecare din aceste cercuri își are poetul recunoscut, Sarasin² la domnișoara de Scudéry, Segrais³ la doamna de La Fayette și la domnișoara de Montpensier, Pellisson la doamna de La Suze.

¹ *Isaac de Benserade* (1613—1691), poet de salon și de Curte, este autor de sonete, tragedii, comedii, balet.

² *Jacques Sarasin sau Sarrazin* (1588—1660), sculptor, autorul cariatidelor din Pavilionul Orologiului de la Luvru.

³ *Jean Regnault de Segrais* (1624—1701), poet. A fost secretarul doamnei de La Fayette.

Contesa de La Suze poate servi ca model prețioaselor cochete ; ea e de origine înaltă, aparținând ilustrei familii Coligny. Și-a făcut ucenicia în palatul Rambouillet. De atunci, ea deschide larg ușile bogatului său palat din Marais, unde doamna de Brégy, altă prețioasă, vine să-și citească scrisorile galante și „afacerile sale de dragoste“. Salonul contesei de La Suze devine o oficină de poezie prețioasă și galantă. Ea adună măruntele produse ale prietenilor săi. Împreună cu amicul ei credincios, Pellisson, publică o întreagă culegere care se mărește din ediție în ediție. Abatele de Pure și Quinault stau alături de doamna Scarron și de doamna de Sévigné.

Alte cercuri, mai puțin frivole, sînt centre intelectuale extrem de active ; la Ninon de Lenclos¹, unde lumea nu e prea conformistă, Boileau își citește *Satirele* și Molière, *Tartuffe* interzis. Saint Évremond, cu glumele sale elegante, dă tonul conversației, spirituală și revoluționară.

Doamna de La Fayette, bună prietenă, cu Henriette d'Angleterre și cu La Grande Mademoiselle, ține de asemenea un salon deschis în strada Vaugirard. Segrais, poet pastoral și Huet², viitor episcop d'Avranches, întîlnesc aici pe Ménage, care face pe galantul pe lîngă contesă. La palatul Nevers, ea îl întîlnește pe La Rochefoucauld, a cărui prietenă intimă va deveni. Se studiază una cîte una *Maximele* sale ; se comentează *Les Pensées* (*Reflecțiile*) lui Pascal, ca și *Povestirile* lui La Fontaine, căci de altfel știu să aleagă. Marii seniori și oamenii de litere se întîlnesc astfel zilnic, învățînd să se cunoască și să se stimeze.

¹ Anne, Ninon de Lenclos (1620—1705), literată, al cărei salon era frecventat de liber-cugetători.

² Pierre Daniel Huet (1630—1721), prelat și erudit, episcop de Avranches. La Fontaine i-a dedicat o *Epistolă*.

De asemenea, la doamna de Sablé¹, în umbra Port-Royal-ului din Paris, lumea se ocupă mult de morală și de literatură; *Maximele* sale și cele ale lui Rochefoucauld sînt, în realitate, opere colective, multă vreme gîndite și discutate în comun. Julie d'Angennes, devenită ducesă de Montpensier, Chapelain, Conrart², Balzac³, Arnauld d'Andilly, toți vechi familiari ai palatului de Rambouillet, se grupează din nou în jurul marchizei de Sablé, eternă bolnavă închipuită; oameni de lume, cum e cavalerul de Méré sau Saint-Évremond, leagă conversație cu un mare senior ca La Rochefoucauld, hansenişti ca Pascal întîlnesc aici iezuiți ca Rapin⁴ sau Bouhours⁵.

Această dezvoltare a vieții mondene, atît de folositoare pentru oamenii de litere și pentru difuzarea operelor lor, nu încetează de a se întinde; ieșind afară din cercul aristocrației, căreia aparțin toate doămnelle pe care le-am amintit, literatura cuprinde toată societatea burgheză din Marais. În casa sa din strada Poseaux, Madeleine de Scudéry, oracolul saloanelor, domnește ca o suverană peste această mică lume burgheză, care pretinde să participe și ea la aceste jocuri literare și să guste bucuriile spirituale. După *Le Grand Cyrus*, care a proslăvit societatea aristocratică, iată un alt roman cu cheie, *Clélie*, în care se reflectează

¹ *Madeleine de Souvré, marchiză de Sablé* (1599—1678), literată, a ținut un salon celebru, în care s-a dezvoltat gustul pentru maxime.

² *Valentin Conrart* (1603—1675). Reunea acasă la el pe viitorii membri ai Academiei Franceze, al cărui secretar perpetuu a devenit.

³ *Jean Louis Guez, zis de Balzac* (1597—1654), scriitor, autor de *Scrisori*. Talentul său oratoric a contribuit la formarea prozei clasice.

⁴ *René Rapin* (1621—1687), preot, iezuit, istoric al jansenismului.

⁵ *Dominique Bouhours* (1628—1702), iezuit, gramatician și critic.

societatea și mentalitatea burgheză. Modestele prietene ale lui Sapho, doamnele Aragonais, Bocquet, Cornuel, Pilon, domnișoara Robineau, își află aici locul. Și ele primesc stanțe și madrigaluri și patronază poeți de salon. Am vorbit în altă parte despre numărul extraordinar de versuri, de cele mai multe ori neînsemnate, care iau naștere în aceste cercuri. Pellisson și Conrart sînt directorii literari ai acestei oficine de versuri scurte și de romane prețioase. Ménage, Chapelain, Sarasin, Isarn își citesc lucrările și și le fac admirate. Doamna Cornuel își împodobește conversația cu cuvinte de spirit mușcătoare, care fac bucuria ascultătorilor ; doamna Pilou, ursuză și masculină, își strigă disprețul pentru ducese ; Curtea Prețioaselor, a cărei regină e Sapho, își are gazeta sa, care relatează cele mai mici evenimente ale cercului ; porumbeii și pitulicile, perele și portocalele din grădina Madeleinei de Scudéry, sînt obiectul sutelor de madrigaluri galante, transcrise cu sfîntenie în registrul curioșilor, cum face Conrart, care nu ~~lăsa~~ să se piardă nici o firimitură din festinul poetic. ~~Se~~ discută la infinit despre dragostea platonică, se pierd în detalii geografice galante, la modă, se clasează suspinele în douăsprezece categorii și se taie firul în patru.

Astfel, burghezele noastre, urmînd exemplul doamnelor din clasa de sus, se trudesesc să-și uite necazurile casnice și matrimoniale refugiindu-se într-o lume ireală și galantă, inspirată de spiritul curtenitor din Evul Mediu și de romanele cavalierești ; ele găsesc aici o bucurie care le e refuzată în menajul lor burghez unde nu sînt, după cum spun ele, decît niște „sclave”. Prețioasele sînt astfel, în felul lor, străbunele feministelor noastre și de data aceasta își găsesc un aliat și un apărător în Molière, care protestează împotriva tiraniei conjugale.

Se poate deci aprecia locul pe care producția literară și, ca urmare, scriitorii îl dețineau în preocupările publicului aristocratic și burghéz. Doamnele din societatea înaltă nu se tem să amestece, în bibliotecelor, cărțile religioase, cu mare trecere încă, cu aceste producții ușurate și galante. Protecția acordată de rege câtorva mari scriitori n-a fost nici ea străină de reputația oamenilor de litere la Curte și în oraș. Versailles-ul ca și Parisul urmăreau producția teatrală ; se citesc ziare, lumea se ține la curent cu discuțiile literare și cu certurile autorilor ; se citesc cu nesăț poeziile și romanele.

Cucerindu-și favoarea pe lângă noul public, care-l admite în mijlocul său, scriitorul contribuie din plin la rafinarea acestei societăți a marelui secol, care pătrunde în viața intelectuală — chiar dacă nu cunoaște regulile elementare de ortografie.

DEZMOȘTENIȚII : SĂRACII, BOLNAVII
ȘI PRIZONIERII

În timp ce burghezia, îmbogățită prin comerț, parvine în slujbe publice și se pregătește pentru funcția de viitoare clasă conducătoare, în timp ce lumea muncitoare trăiește de pe o zi pe alta cu salarii mici, o întreagă parte din populație, roasă de mizerie, de boală și adeseori de vicii, zace într-o îngrozitoare suferință. Nici o lege socială nu le vine în ajutor nefericiților, pe care lumea îi confundă pe nedrept cu răufăcătorii.

Mulți dintre ei nu sînt responsabili de trista lor soartă. Bolnavii invadează spitalele, care sînt rare. Fronța, cu distrugerile și jafurile ei, a ridicat un val de mizerie, care se va revărsa asupra sfîrșitului domniei. Vechiul Hôtel-Dieu, cel mai vechi dintre spitalele Parisului, nu poate face față cheltuielilor : din 1654 pînă în 1662, a consumat mai mult de 1 200 000 de livre din fonduri. Spitalul Saint-Louis sau La Charité, creat de frații Saint-Jean de Dieu, nu dispune de mai mult de o sută de paturi fiecare. Condițiile de cazare sînt mizerabile. Locatelli, un preot bolonez care a vizitat Parisul în 1664, s-a dus la Hôtel-Dieu : „N-am avut curajul să-i număr pe bieții bolnavi, scrie el ; pentru a vă da o idee de numărul lor, cred că e destul să spun că erau trei sau patru

în fiecare pat, femeile numai câte două. Se poate închipui mirosul care infestază acest loc sfânt“. Dacă spitalul Charité e ceva mai bine ținut, cu flori și păsărele în colivii, care înveselesc camerele bolnavilor, Quinze-Vingt este la fel de insalubru ca și Hôtel-Dieu. „El cuprinde trei sute de persoane atinse de boli incurabile și este totdeauna complet ocupat, căci e destul să stai o dată acolo ca să cazi bolnav de ciumă.“

Vincent de Paul¹ și-a înmulțit eforturile în acest domeniu, ca în toate cele care țin de milostenie. Asociația doamnelor milostive suscită un moment entuziasmul și descoperă admirabile devotamente. Doamnele practică asistența la domiciliu, fac vizite la Hôtel-Dieu și distribuie dulciuri bieților bolnavi ; exemplul Parisului dă roade în provincie ; Alençon, Marsilia, văd apărînd asemenea asociații feminine de milostenie. Vincent de Paul a mai întemeiat, în 1638, spitalul „Copiilor găsiți“ și, în 1653, „Incurabili“, în cartierul Saint-Germain, în care două pavilioane primesc patruzeci de bătrîni de ambele sexe. Acțiunea Companiei Sfîntului Sacrament, întemeiată de ducele de Ventadour, care apoi a făcut mult pentru prizonieri și pentru cei de pe galere, adeseori pecetluiti în lanțuri, peste puterile lor, dă avînt acestui elan de caritate în folosul dezmoșteniților. Doamna prințesă de Condé dă exemplul luînd conducerea doamnelor de la Saint-Sulpice. Preoții se devotează acestei acțiuni, fiecare în parohia sa. Se întemeiază asociații ale credincioșilor, organizate după modelul doamnelor de la Charité, pentru a ușura mizeria bieților nenorociți și aceste asociații roiesc și în provincie : le găsim la Caen, la Amiens. Marele Birou al săracilor, a cărui întemeiere datează de pe vremea lui

¹ *Saint Vincent de Paul* (1581—1660). A întemeiat numeroase instituții de binefacere și de misionari.

Francisc I, asigură ajutorul la domiciliu ; Olier¹ întemeiază la Saint-Sulpice o *Compagnie de la Passion* (Asociația patimilor), Marea Confrerie de la Notre-Dame își are săracii ei, pe care-i vizitează și-i ajută. Se face apel la conștiință și, grație mișcării de renaștere catolică, ies la iveală sentimentele de milă și de dragoste pentru săraci. Se obțin numeroase dispoziții testamentare în folosul operelor de binefacere. Se creează „Școli de caritate” gratuite pentru copiii săracilor. Jean Eudes întemeiază societatea „Bunului Păstor” pentru ridicarea femeilor păcătoase. Femei frumoase, de familie, umblă cu cheta prin biserici, fac apel la burghezii egoiști și obțin „această mizerabilă pomană, cum spune Bossuet, pe care predicatorii o smulg strigînd împotriva inimilor aspre”. Marele prelat consacră o predică *Eminentei demnități a săracilor*. Mișcarea pătrunde în provincie, unde se înmulțesc fundațiile religioase ; se creează noi spitale la Rouen, la Château-Thierry (1650), la Poitiers (1657), la Soisson (1660).

Cu toate aceste eforturi și devotamente, răul e atît de mare, încît nu știi cum să-i mai faci față. Mărturiile contemporane sînt de acord în a evalua la patruzeci de mii — aproape a zecea parte a populației — numărul cerșetorilor din capitală. Armata a mizeriei, din care se recrutează armata viciului și a crimei. Zdrențăroși, ei urmăresc pe trecătorul de pe stradă, pe mușteriu din prăvălie. „Mulțimea săracilor și a nenorociților e atît de mare în toate cartierele orașului, spune Lister, încît în trăsură, pe jos, în prăvălie, nu puteți face nimic, din cauza numărului mare și a stăruințelor neplăcute ale cerșetorilor. E îngrozitor să auzi povestea nenorocirilor lor ; și dacă dai unuia, imediat toată droaia va tăbări pe tine.”

¹ Jean-Jacques Olier (1608—1657), preot la Saint-Sulpice. Întemeiază seminarul de la Saint-Sulpice.

Șomeri, neputincioși, idioți, pe jumătate nebuni, sînt amestecați într-o promiscuitate hidoasă, cu prostituate, hoți și codoși.

Această populație, trăind din milă, dar și din jaf, se adună în cartiere sordide care se numesc *Cours des miracles* (Curțile miracolelor); existau la Paris unsprezece, în care nimeni nu îndrăznea să pătrundă, nici chiar gardianul, care nu avea nici o putere asupra acestor mii de nefericiți. Erau vizuini cumplite de oameni trăind la marginea societății, în diferite cartiere: lângă biserica Saint-Martin des Champs, în strada Saint-Honoré, în cartierul Saint-Marcel, Saint-Germain, colina Saint-Roch. Această populație de cerșetori își are moravurile ei, un limbaj argotic specific. Șeful suprem al tribului este „Marele Coësre”. Estropiați sau prefăcuți, acoperiți cu plasturi sau cu răni purulente, ei se împart, după origine, în „scurți și bondoci”, „mișei”, „pricăjiți”, *drilles* sau *narquais* (foști militari dezertori care cer de pomană cu arma în mînă), *piètres* (falsi estropiați), *sabouleux* (falsi epileptici), *collets* (falsi rîioși) etc. Sauval, istoric al Parisului, ne-a lăsat o descriere impresionantă despre Curtea miracolelor din strada Saint-Sauveur: „Se află într-unul din cartierele cele mai prost clădite, mai murdare și mai izolate ale orașului, ca într-o altă lume. Ca să vii aici, trebuie să rătăcești prin străduțe urîte, împuțite, întortocheate; ca să intri, trebuie să cobori o pantă destul de lungă, strîmbă, desfundată. Am văzut aici o casă de pămînt pe jumătate îngropată, clătinîndu-se de vechime și de putreziciune, care n-avea decît patru stînjeni pătrați și unde totuși locuiau mai mult de cincizeci de gospodării pline de o infinitate de copii legitimi, naturali sau furați. Am fost asigurat că în această mică locuință și în altele locuiau mai mult de cinci sute de familii numeroase, îngrămădite unele peste altele. Fetele și femeile mai

puțin urîte se prostituează pentru două parale, altele pentru doi dinari, cele mai multe pentru nimic. Multe le dădeau bani celor care făceau copii, ca să le împrumute câte unul, să trezească astfel mila și să smulgă câte ceva de pomană.

În colibe infecte, în care mișună drojdia societății, această adunătură leproasă, murdară și contaminată, duce o viață mizerabilă, trăind din pomeni și din furturile sau loviturile date asupra burghezilor întârziați pe străzile întunecoase. Aici se practică toate viciile; nu se dau îndărăt nici din fața crimei, siguri că nu vor fi pedepsiți, căci poliția nu se aventurează niciodată în aceste cartiere rău famate. Numai în anul 1642 s-au recenzat 342 de asasinate nocturne pe străzile Parisului.

Regele n-a voit niciodată să înțeleagă că existența acestei populații blestemată de cerșetori, vagabonzi și borfași constituie o problemă socială; el n-a văzut în ea decât o problemă de poliție. Era vorba, înainte de toate, să se evite ca populația sănătosă să se contamineze. Odinioară, cerșetorii erau trimiși la galere; Henric al III-lea îi amenința cu casa de nebuni și sub Henric al IV-lea se luă hotărîrea să fie biciuiți de călău, după ce erau rași în cap.

Dar, după Frondă, răul deveni atît de mare, încît trebui să se ia noi măsuri; la insistențele primului președinte, Pomponne de Bellièvre¹, inspirat de Compania Sfintului Sacrament, Parlamentul din Paris luă, în 1606, o hotărîre celebră. O dată pentru totdeauna, nenorociții pentru care nimeni n-avea un sentiment de milă urmau să fie dați afară din societate. Cerșitul și pomana urmau să fie interzise. Se înființă un spital general pentru a-i închide în el

¹ *Pomponne de Bellièvre* (1529—1607), diplomat și om de stat, intendent al finanțelor sub Henric al III-lea și cancelar sub Henric al IV-lea.

pe toți desmoșteniții soartei. Aceasta era marea idee a domniei, la care visa de douăzeci de ani Compania Sfântului Sacrament.

Spitalul general, întreținut în același timp de Parlament și de Arhiepiscopie, urma să cuprindă cinci stabilimente : La Pitié, în cartierul Saint-Victor ; La Savonnerie, unit cu La Pitié ; casa lui Scipion sau Sainte-Marthe, în cartierul Saint-Michel, unită tot cu La Pitié ; Bicêtre și la Salpêtrière. Aceste diverse colonii, în care urmau să fie îngrămădiți, fără alege-re, cerșetorii, vagabonzii și delincvenții, ar putea primi de la șase pînă la șapte mii de pensionari și ar depinde atît de închisoare, cît și de spital. Vincent de Paul, chemat să ia direcția acestei noi organiza-ții, se sustrase, pentru că nu era de acord cu măsurile care se practicau și nu era partizanul constrîn-gerii ; el îl desemnă pentru asta pe credinciosul său discipol și biograf, Abelly.

Noua operă primi numeroase daruri : regele oferî 50 000 de livre în capital de 3 000 de livre rentă ; Mazarin se înscrise cu 100 000 de scuzi. Cu tot de-cretul care pretindea să acționeze „în conducerea unei atît de mari opere nu prin ordine de poliție, ci numai din milostenie“, ea era totuși exclusiv o mă-sură polițienească.

Principiul ordonanței, care fu afișată, citită și pu-blicată cu sunete de trompete la Paris, la 7 mai 1657, era „închiderea“ săracilor și a vagabonzilor, con-damnați la muncă silnică sub ordinele și suprave-gherea statului. Spitalul general era o adevărată în-chisoare, „în care cerșetorii săraci și invalizii de ambele sexe trebuiau să fie închiși pentru a fi în-trebuințați în manufacturi și în alte munci, după puterea lor“. Se practica astfel direct *compelle in-trare*. O brigadă de cincizeci de „arcași ai săraci-lor“ fu înființată pentru a fi gata oricînd să se arunce

asupra lor. Se înțelege că cei interesați preferau închisorii viața lor liberă de cerșetori. Se sustrasera în masă și începură lupta împotriva arcașilor ; adeseori populația avea milă de ei, trecea de partea lor și-i smulgea din mâinile arcașilor, de unde încăierări și bătăi câteodată sîngeroase. Cu toată întrebuintarea forței publice, nu s-au putut aduna decît patru pînă la cinci mii de nenorociți, care nu erau smulși din viața lor lamentabilă decît pentru a cunoaște noi suferințe.

În La Pitié, se „închid“ fetele de la șase la șaisprezece ani și bătrînele, care sînt puse să toarcă ; în casa Scipion, femeile însărcinate, înainte de a intra la Hôtel-Dieu ; în la Savonnerie, băieții de la șapte la cincisprezece ani, care erau puși să învețe să lucreze covoare turcești și persane. Muncitori din corporații era detașați în diferitele case ale spitalului general, pentru a-i învăța pe pensionari meșteșugul.

Alte două instituții principale erau Salpêtrière și Bicêtre. Cea dintîi, condusă la început de președintele Parlamentului, procurorul general și arhiepiscop, trecu în curînd în mîna starostelui negustorilor și a locotenentului general al poliției. Nu e deci de mirare dacă femeile care erau primite aici erau tratate ca vinovate și ca prizoniere. Printre aceste nefericite se aflau tot soiul de specimene : infirme, nebune, isterice, hoațe, delincvente de tot felul și mai ales prostituate, îngrămădite unele peste altele în căruța infamă care le ducea la Salpêtrière. Un cartier era rezervat cîtorva „menajuri căsătorite“, fundație specială a lui Mazarin.

Toate aceste nenorocite erau înghesuite în 15 dormitoare mari de 30 pînă la 40 de sînji. Cel dintîi recensămînt cunoscut indică 618 ; dar instituția prosperă ; în 1697, erau 4 000. Caracterul de penitenciar de la Salpêtrière se accentuă cu vremea ; în

urma edictului din 20 aprilie 1648, privitor la femeile desfrîinate, se constituî Casa de Corecție, care cuprindea patru cartiere deosebite : clădirile pentru femeile publice ; corecția pentru fetele desfrîinate susceptibile de îndreptare ; închisoarea destinată persoanelor arestate din ordinul regelui ; și, în sfîrșit, închisoarea propriu-zisă, pentru condamnatele de drept comun.

În afară de nebune, închise într-o clădire specială, și de cele condamnate, care, rase în cap, însemnate cu fierul roșu și cetluite de zid cu o ghiulea de picior, petreceau în celule întunecoase și nesănătoase o detențiune de obicei pe viață, regimul era același pentru toate celelalte. Îmbrăcate cu un veșmînt de lînă, încălțate cu saboți grosolani, pensionarele primeau drept hrană o supă, pîine și apă ; în timpul zilei, munca era obligatorie și neplătită, într-o tăcere impusă, întreruptă numai de cîteva cîntece religioase ; la cea mai mică nesupunere, nenorocitele erau biciuite și amenințate cu carcera. Seara, se duceau în ordine în dormitoarele suprapopulate ; regulamentul prevedea că femeile trebuiau să se culce cîte patru într-un pat, două la un capăt, două la celălalt ; de fapt, erau de obicei cîte șase ; pe rînd, două se culcau pe jos, pe lespeda goală. Nu e nevoie să insistăm asupra condițiilor de igienă morală și fizică pe care le prezenta o astfel de existență. Femeile care nu erau cū totul pierdute cînd intrau aici, deveneau astfel după foarte puțin timp.

Numeroase epidemii se declarau în această instituție, mai cu seamă scorbutul și rîia. Practic, nimeni nu avea nici o nădejde să mai iasă de la Salpêtrière, o dată intrat acolo ; dacă bolile și decesele nu erau de-ajuns pentru a face loc noilor venite, tot mai numeroase, se proceda la trimiterea fetelor mai puțin atinse de viciu în insule îndepărtate, pentru a

se mărita cu coloniști. Era o adevărată deportare ordonată din oficiu, fără nici o preocupare de libertatea individuală, la care nimeni nu se gîndea ; dar cum era singurul mijloc de a ieși din acest infern, deținutele își disputau norocul de a face parte din aceste convoaie, cu atît mai mult cu cît, după mizeria cea mai sordidă, urma pentru ele o relativă bunăstare. Conducerea nu voia ca debarcînd în Martinica sau Guatemala, aceste femei să aibă înfățișarea unor cerșetoare respingătoare. Regele le dădea un trousseau care cuprindea : „o casetă care se putea închide, patru cămăși, un costum întreg, un palton, fustă și jupon, ciorapi, pantofi, patru fulare, patru bonete, patru cornete, două perechi de manșete, patru batiste de buzunar, o pereche de mînuși de piele, o batistă de tafta neagră, fără a uita pieptenii, periile și alte mărunțisuri...” Pentru aceste nefericite, cele cîteva fleacuri erau un lux, cochetăria regăsită, după uniforma tristă a închisorii, fără să mai vorbim de libertatea totdeauna dorită de cei deținuți. Pentru poliție, era un mijloc de a se debarasa, cu puțină cheltuială, de femeile care nu erau complet decăzute și de a face loc noilor venite.

Ceea ce era Salpêtrière pentru femei, era Bicêtre pentru bărbați, cu și mai mare severitate. În locul vechii fortărețe distruse în 1632, fusese instalat Ordinul Saint-Louis pentru invalizii de război ; dar, din lipsă de bani, instituția n-a rezistat. Vincent de Paul obținu autorizația de a-i strînge acolo pe copiii găsiți, dar se pare că aerul era prea tare pentru ei. În 1656, Bicêtre fu încorporat spitalului general ; acesta era în același timp un ospiciu pentru bătrîni, incurabili, paralitici, epileptici, o casă de alienați și o închisoare de stat, unde erau închiși deținuții condamnați pentru furt, vagabondaj, otrăviri și vrăjitorie. Începînd din 1685, deși excluși prin edict,

venericii, care nu erau admiși la Hôtel-Dieu, fură primiți la Bicêtre. Întâi îi biciuiau și apoi îi îngrijeau.

Condițiile igienice erau tot atât de deplorabile ca și la Salpêtrière. Hrana era aceeași : supă, pâine și apă. Pensionarii se culcau pînă la șase într-un pat, fără ca vreodată cineva să aibă grijă să-i izoleze pe cei contagioși. În aceste condiții, mortalitatea era desigur foarte ridicată, dar populația era, ca și la Salpêtrière, din ce în ce mai numeroasă. De la 600 în 1657, osîndiții de la Bicêtre ajunseră la 1515 în 1661, la 1433 în 1662, și la 1849 în 1663. În 1726 se aflau acolo 2 454 de oameni.

În afară de aceasta, Bicêtre cuprindea o casă de corecție pentru băieți, închiși din ordinul locotenentului de poliție, la cererea părinților, tutorelui sau chiar a preotului parohiei. Pentru a-i domestici pe acești tineri rebeli, regulamentul prevedea munca forțată : „Să fie puși să muncească multă vreme și la muncile cele mai grele și, în cazul cînd vor da ocazia să se vadă din purtarea lor că vor să se îndrepte, vor fi puși să învețe, atât cît va fi posibil, meserii convenabile sexului sau înclinării lor, în stare să-și câștige viața și vor fi tratați cu blîndețe în măsura în care vor da dovezi de schimbare.” Disciplina era aspră și greșelile pedepsite sever : „Lenea și celelalte greșeli vor fi pedepsite cu suprimarea supei, cu sporirea cantității de muncă, cu închisoarea și alte pedepse obișnuite în zisele spitale, după cum vor crede necesar directorii”.

Astfel, în ansamblul său, Spitalul general era o instituție polițienească și penitenciară, însărcinată să debaraseze societatea de elementele indezirabile. Saint-Simon avea dreptate cînd spunea că, în vremea lui, spitalele erau „rușinea și nenorocirea săracilor”. Foametea din 1662, înmulțind în Franța numărul

cerșetorilor și vagabonzilor, pe care nenorocirea îi transforma repede în pungași, un nou edict generaliză măsurile luate la Paris și hotărî înființarea spitalelor generale în toată țara. Dar, în cea mai mare parte din orașe, acest text, ca atâtea altele, rămase literă moartă. Mila publică sau particulară, clerul, atelierele publice de săraci făceau, mai mult sau mai puțin, față nevoilor.

Constrânși la muncă forțată, „pensionarii” Spitalului general aveau un regim mai sever decât adevărații prizonieri, cel puțin în măsura în care lipsa de lucru, adăugându-se închisorii, nu constituia o agravare a regimului.

Închisori ca Châtelet sau For-l'Évêque erau rușinea capitalei; mai ales cea dintâi, unde se întemnițau hoții, asasinii, vagabonzii nocturni, femeile stricate, era renumită prin insalubritatea celulelor. For-l'Évêque, din strada Saint-Germain-l'Auxerrois și cheiul Mégisserie, erau vechea închisoare a episcopului din Paris. Jurisdicția ei, ca toate „legile subalterne”, fiind suprimată în 1674 și reunită la președinția starostiei Châtelet, din Paris, For-l'Évêque devenea închisoare de stat.

În secolul al XVIII-lea au fost închiși aici mulți comediați; dar în vremea lui Ludovic al XIV-lea se primeau două categorii bine delimitate. Cea dintâi era compusă din deținuți din ordinul mareșalilor, care judecau ca niște suverani în disciplina militară și din cei care primeau un „ordin al regelui”, nu „ordin de arestare” ca pentru Vincennes sau Bastilia, ci „ordine deschise”, formulare imprimate, adesea completate de un simplu ofițer de poliție sau de un sergent din gardă. Acești prizonieri aleși nu figurau în registrele de deținuți, erau sustrași tribunalelor ordinare și nu depindeau decât de ministrul Casei regelui sau de locotenentul de poliție delegat de el. Astfel a fost cazul

marchizului de Montespan, care în 1668 a făcut un popas la For-l'Évêque înainte de a fi exilat în Guyana. Acești deținuți deosebiți trăiau în camere particulare, mobilate confortabil, aveau „libertatea să iasă în curte“ și erau obiectul unor atenții deosebite din partea gardianului.

Acestor prizonieri aleși li se opunea mulțimea arestaților „recomandați“ prin decret, închiși din ordinul locotenentului de poliție și supuși unei jurisdicții a tribunalelor ordinare. Aceștia erau înscrși în registrul închisorii de la grefa tribunalului. Printre ei, cei mai numeroși erau cei arestați pentru datorii, închiși la cererea creditorilor, care de altfel trebuiau să depună patru bani pe zi pentru hrana lor. Toți acești deținuți se repartizau în diferitele locuințe ale fortăreței, nu după gradul lor de culpabilitate, ci după veniturile lor. Prizonierii primiți în camere separate plăteau 20 sau 30 de soli pe zi, după cum aveau sau nu sobă ; cei care stăteau „pe paie“, în camere comune, nu plăteau decît un ban pe zi și aveau dreptul la o livră și jumătate de pîine de grîu „de bună calitate“. Indivizii răi și nesubordonați erau închiși în „carcere luminoase“ sau „carcere întunecoase“. Paiele trebuiau schimbate la fiecare 30 de zile în cele dintîi, la fiecare 15 zile în celelalte. Aceste carcere erau feroasele fortărețe subterane. Un memoriu al unor magistrați care le-au vizitat în 1776, cu puțin înainte de distrugerea For-l'Évêque-ului, face aceste precizii înfiorătoare : „Carcerele sînt la nivelul rîului ; numai grosimea zidului le ferește de inundație și în tot anul apa se scurge prin tavane. Carcerele sînt niște haznale de cinci picioare lărgime, pe două picioare lungime, unde nu se poate intra decît tîrîndu-te și unde sînt închiși pînă la cinci oameni, chiar în timpul verii. Aerul nu pătrunde decît printr-o mică deschizătură de trei degete, făcută deasupra intrării, și cînd treci prin dreptul ei,

ești izbit ca de o flacăără. Aceste celule, neavînd ieșire decît în galeriile strîmte care le înconjoară, nu primesc mai multă lumină decît subteranele în care nu vezi nici o răsufătoare.“

Regimul, și așa destul de sever al închisorii, este înăsprit de mașinațiile gardianului, șeful temnicerilor, care-și făcea rondul însoțit de niște buldogi redutabili. Acest gardian, care încasa costul pensiunii și-i hrănea pe prizonieri, era stăpîn atotputernic în închisoare. Un oarecare Jean Fradet deținu postul acesta din 1663 pînă în 1688 ; era un om lacom de cîștig, care-și exploata „oaspeții“ și care, considerîndu-se și el de fapt prizonier ca și pensionarii lui, voia să scoată cît mai mult profit din situația aceasta. Se zgîrcea la furnituri, trecea cheltuieli mai multe și jefuia cu cinism pe nenorociții fără apărare. Cei care scăpau din ghearele lui erau mult prea prudenți ca să îndrăznească să se plîngă de furturile sale, de teamă să nu-i cadă într-o zi din nou în labă. Totuși, unul din ei, care s-a ferit să ne spună numele, s-a răzbunat pe cumplitul gardian într-o lungă satiră, intitulată *Fradine* :

*„Sur mille infortunés, ce tyran des guichets
Exerçoit de ses mains les avides crochets.
Ses ongles acérés, dans la plus creuse bourse,
Savoient de l'or caché percer jusqu'à la source,
Et jamais un oiseau dans sa cage enfermé
Ne sortit qu'il ne l'eût jusqu'aux os déplumé.“¹*

Pe lîngă aceste pușcării sordide, regele dispunea de două închisori „aristocrate“ : donjonul de la Vincennes-

¹ Tiranu-acesta groaznic, peste sărmani mai mare
Și-ntinde pretutindeni hulpavele lui gheare.
Căci pescuiește lacom, cu unghia sa lungă
Bănuțul cel din urmă din orice fund de pungă.
Și orice păsărică — în cușca-i, priponită,
E veșnic, pîn-la oase, amarnic jumulită (fr.).

și Bastilia, unde cele mai mari nume au figurat în registrele celor arestați.

O listă a prizonierilor de la Bastilia din anul 1661 ne arată că la începutul domniei populația fortăreței era încă foarte amestecată; alături de domnul de Sacy, închis din cauza jansenismului, și care și-a petrecut timpul în închisoare traducînd *Biblia* și un conte de Pagon, acuzat de magie, trăiau talmeș-balmeș o duzină de jurnaliști și gazetari, spioni, falsificatori, escroci și delapidatori, un oarecare Didier „care-l plictisea pe rege și-l numea cumătrul lui“, un trigam recomandat de regina-mamă, vinovați de nelegiuiri, eretici și mai ales un mare număr de nebuni, sau cel puțin preinși astfel; acesta este un calificativ care revine adeseori sub pana guvernatorului, domnul de Besmaux: „nebun și extravagant“, sau „nebun de legat“.

Mai tîrziu, în epoca Afacerii otrăvurilor, Bastilia adăposti pe marile vrăjitoare și otrăvitoare, Brinvilliers și Voisin, pe complicii lor și cîțiva nevinovați denunțați de ele din răutate. Începînd din 1685, se găsesc aici numeroși protestanți, supuși unui regim foarte sever și care nu erau eliberați decît în schimbul unei sume. Mulți au murit aici și-au fost înmormîntați fără împărtășanie, în grădina fortăreței.

Dar toți aceștia nu constituiau decît pleava oaspeților domnului guvernator al Bastiliei. Înaltele personaje la care am făcut aluzie erau închise, cu mandate de arestare, adesea semnate, de altfel, la cererea părinților. Era un mijloc tradițional de a da timp de gîndire tinerilor de familie care făcuseră datorii la joc sau care arătaseră un spirit prea revoluționar față de guvern ori își puseseră în minte să se însoare cu vreo fată nedemnă de rangul lor. Mandatele de arestare, semnate în alb de un „secretar al mîinii“ — însărcinat să imite semnătura regelui — erau la dispoziția ab-

solută a miniștrilor. Se înțelege de la sine că aceștia au abuzat uneori.

Procedura era foarte simplă ; un trimis judecătoresc aducea mandatul de arestare, atingea umărul celui acuzat cu bagheta lui albă și, imediat, trăsura regală conducea victima la fortăreață. Soldații din gardă, după ce-l înștiințau pe guvernator, lăsau în jos podul și se întorceau în loc pe jumătate, cu fața la zid, ca să nu-l poată recunoaște pe noul venit, care era de acum înainte „oaspetele regelui“. Acolo, noul pensionar era condus ceremonios în camera lui, de însuși guvernatorul ; foarte adesea acesta își păstra un valet devotat ; acești deținuți se hrăneau cum voiau și adesea li se aduceau dinafară bucate gustoase. La început, ei avură libertatea să-și mobileze singuri camera, trimițând să li se aducă mobilier ; dar cum acest procedeu viola secretul detențiunii, începînd din 1684 regele pune să se mobileze în secret camerele acestor deținuți.

De cele mai multe ori, acești fii de familie rămîneau puțin timp în Bastilia și-și făceau, din această ședere, un motiv de mîndrie în plus. Se socotea că un număr oarecare de zile sau cîteva săptămîni cel mult, de detențiune, sînt de ajuns pentru a le veni mintea la cap. Cîteodată, chiar părinții care-i instalaseră aici erau cei dinții care cereau eliberarea lor. În genere, acești prizonieri distinși aveau „libertatea“ să iasă în curte, unde puteau să ia aer și să joace popice, și pe terasă unde, cu tot temnicherul care-i întovărășea, ajungeau adeseori să comunice prin semne cu cei dinafară. Ei ocupau cele mai frumoase camere din turnuri, care cuprîndeau patru sau cinci etaje de locuințe luminoase și vaste, unde totuși drugii de la ferestre și zăvoarele de la uși aminteau că era vorba de o închisoare. Aceste încăperi, cu plafonul înalt, aerisite, în-

călzite și mobilate, n-aveau nici o asemănare cu celulele împuțite din Châtelet sau For-l'Évêque.

Dacă acești prizonieri de familie mare nu petreceau decît puțin timp la Bastilia, fără să fie de altfel de loc discreditati, nu se întîmpla același lucru cu victimele obișnuite ale mandatelor de arestare, sustrate oricărei jurisdicții și care nu puteau aștepta eliberarea decît de la bunăvoința regelui și a miniștrilor. Din fundul celulelor lor, ei trimiteau periodic cereri miniștrilor, arătîndu-și nevinovăția sau promițînd să se îndrepte. Miniștrii, copleșiți de aceste cereri, le lăsau fără răspuns. De mai multe ori, cînd detențiunea dura mai mulți ani, uitau pînă și motivul pentru care fuseseră închiși. Atunci îi scriau guvernatorului Bastiliei ca să-l întrebe de ce anume fuseseră încarcerati. Astfel, acești nenorociți, arestați pentru vreo vorbă imprudentă sau pentru vreo faptă nesocotită, de cele mai multe ori nevinovați, riscuiau să-și sfîrșească zilele la Bastilia, din lipsa unui prieten devotat care să se intereseze de soarta lor pe lîngă puternicii zilei.

Bastilia, ca și celelalte închisori pariziene, era totdeauna plină, dar nu cunoștea oribila îngrămădeală de la Châtelet sau Bicêtre. Fortăreața, cu cele șase turnuri, Comté, Trésor, Chapelle, Bazinière, Bertaudière și Liberté, dispunea de 42 de camere : 37 în turnuri și cinci în zidurile care le legau, fără să vorbim de celulele din subsol și de „calota“ octogonală și boltită de deasupra fiecărui turn, înghețată iarna, arzătoare vara, ca închisorile din Veneția. Acolo erau încarcerati cei nedisciplinați și refractari, care erau legați de zid. În camere, care aveau de la 10 la 13 picioare lungime și lățime și tot atîta înălțime, erau îngrămădiți de obicei mai mulți prizonieri, ceea ce constituia o îndulcire a soartei lor. Între 1659 și 1715, arhivele Bastiliei păstrează urma trecerii a 2 324 de

prizonieri, dintre care cei mai mulți au stat puțin ; numai câțiva, din rațiuni de stat, trebuiau ținuți în mare secret ; așa a fost cazul celebrei Măști de fier, care, în ciuda legendei, nu purta decât o mască de catifea neagră și a cărei identitate n-o cunoștea nici guvernatorul. Era, după cum spune registrul deținuților, omul „al cărui nume nu se spune”.

Hrană era din belșug la Bastilia : fiecare masă se compunea totdeauna din mai multe feluri și era stropită cu vin ; regele își trata bine „oaspeții”. Cîteodată hrana se suprima ca o sancțiune, dar numai după un ordin anume de la Curte se putea da unui prizonier numai pîine și apă, *panem doloris et aquam tristetiae...* (pîinea durerii și apa tristeții). În afară de jocurile în aer liber, în curte, și de biliard, prizonierii dispuneau de o bibliotecă. Un capelan și un chirurg erau atașați închisorii. Deținuții găseau aproape întotdeauna mijlocul de a comunica între ei în secret, mai ales prin șemineurile monumentale.

Se observă deci diferența care separă tratamentul prizonierilor de la Bastilia de acela din închisorile obișnuite ; provincia avea de asemenea mai multe închisori de stat, ca cea din insulele Sainte-Marguerite, castelul If sau Mont-Saint-Michel, unde a stat, în secret, patriarhul armean Avedick, care fusese ridicat din Chio de ambasadorul francez, domnul de Ferriol. Avedick fu transferat la Bastilia în 1709 și eliberat în anul următor după renegarea credinței.

La Mont-Saint-Michel se afla vestita cușcă de fier, originea atîtor legende, și a cărei folosire o putea prescrie numai regele, pentru pedepse temporare.

Dreptul criminal al epocii cuprindea și tortura, sub numele de problemă ordinară și extraordinară. La Bastilia, nu se practica decât tortura cu apă și cu diverse aparate. Pe aceasta au suferit-o tristele eroine ale afacerii otrăvurilor, așa de curios înăbușită de

îndată ce fu amestecat, de altfel poate că pe nedrept, numele contesei de Montespan.

Către 1680, Parisul cunoscuse o adevărată psihoză a otrăvirii; este singur că unele vrăjitoare și moașe care practicau avortul procurau ușor otrăvuri cui voia. Dar imaginația populară a exagerat ororile acestor zgripturoaice criminale; orice moarte subită devenea suspectă și era atribuită otrăvirii. Contemporanii au crezut chiar că descoperă o urmă de otrăvire și în decesul Madamei¹, al domnișoarei de Fontanges, a lui Lamoignon,² a lui Colbert, a lui Louvois și al altora.

Criminalii condamnați la moarte erau executați în Piața Grève sau la Croix du Trahoir; nobilii aveau privilegiul de a li se tăia capul, ceilalți erau spânzurați sau arși pe rug; în acest din urmă caz, foarte adeseori condamnarea la moarte cuprindea un *retentum* secret, în virtutea căruia călăul îl sugruma pe condamnat în momentul în care îl lega de rug. Este una din rarele atenuări prevăzute de o legislație criminală care a rămas vreme îndelungată atât de crudă.

Oricât de oribile erau aceste execuții publice, precedate întotdeauna de ceremonia recunoașterii greșelilor în piața catedralei Notre-Dame, când condamnatul, cu o torță în mână, cerea în genunchi iertare lui Dumnezeu și regelui pentru crimele sale, ele atrăgeau o mulțime de spectatori, mînați de o curiozitate bolnăvicioasă. Străbunii noștri erau, în privința aceasta, mai puțin sensibili decît noi și suportau ușor spectacolul celor mai cumplite suferințe.

La Brinvilliers, de exemplu, avu un sfîrșit foarte cuviincios, care emoționează în așa măsură publicul, în-

¹ Henriette d'Angleterre, care a murit fulgerător în 1670.

² *Guillaume de Lamoignon* (1617—1677), magistrat, prim-președinte al Parlamentului din Paris, care a judecat cu multă obiectivitate procesul lui Fouquet.

cît o consideră sfîntă și-i adună resturile calcinate ca pe niște relicve. Doamna de Sévigné o văzu, trecînd în căruță, de la una din ferestrele podului Notre Dame. Relatarea pe care o făcu fiicei sale nu este împregnată de oroare, așa cum ne-am fi așteptat ; se remarcă chiar în ea un ton de glumă, care ni se pare foarte deplasat : „În sfîrșit, s-a făcut, Brinvilliers este în ceruri ; bietul ei trupușor a fost aruncat, după execuție, într-un foc foarte mare și cenușa risipită în vînt, în așa fel că o vom respira și noi și, prin contactul cu spiritele, ne va apuca, te pomenesti, vreo dorință de otrăvire de care vom fi cu totul mirați... La ora șase, au dus-o, în cămașă și cu ștreangul de gît, la Notre Dame, ca să-și recunoască vina ; apoi au pus-o în aceeași cotigă, unde am văzut-o și eu, aruncată pe paie, cu o bonetă pe ochi și în cămașă, cu un doctor lîngă ea, și cu călăul de cealaltă parte ; într-adevăr, m-a făcut să tremur. Cei care au văzut execuția spun că s-a urcat pe eșafod cu mult curaj. Eu eram pe podul Notre Dame, cu buna d'Ascars ; niciodată nu s-a văzut atîta lume, nici Parisul așa de emoționat și de atent ; și întrebă-mă ce era de văzut, căci eu n-am văzut decît o bonetă...” E aceeași bonetă care se vede pe schița în creion roșu și negru luată pe loc de Le Brun.

Cincisprezece zile mai tîrziu, marchiza revine asupra acestei triste afaceri. „Niciodată atîtea crime n-au fost tratate așa de blînd, căci otrăvitoarea n-a fost supusă torturii. În sfîrșit, s-a isprăvit, și confesorul ei zice că e o sfîntă. Nu se poate totuși să fie în paradis ; sufletul ei murdar trebuie să fie despărțit de celelalte.”

Cîțiva ani mai tîrziu, doamna de Sévigné, care nu scăpa nici un eveniment însemnat din Paris pe care să nu-l povestească fiicei sale, asista, la Hôtel de Sully, împreună cu doamna de Chaulnes, contesa de

Fiesque și „multe altele“, la trecerea victimei Voisin care se ducea spre supliciu. A văzut-o respingînd cu violență crucifixul și pe confesor. Ceea ce spune cu acest prilej nu are nici acum vreo nuanță de milă : „Nimic nu e mai rău, în adevăr, decît să fii în închisoare, în afară dacă e vorba de drăcoaica de Voisin, care e la ora aceasta, arsă la foc mic în Piața Grève... Și-a dat frumos sufletul diavolului, chiar în mijlocul focului ; n-a făcut decît să treacă dintr-unul în altul.“

Oricare ar fi fost orbilele crime dovedite ale acestei Voisin, ar fi fost de dorit o povestire mai tragică a ultimelor ei clipe, o urmă de emoție, care lipsește. Dar nu ne aflăm încă în secolul sensibilității afectate.

RURALI ȘI ȚĂRANI

În vreme ce o parte din aristocrație, adeseori de dată recentă, face curte regelui, la Versailles, și culege favoruri, daruri și slujbe bine plătite, o întreagă parte din nobilime, chiar și de origine mai veche, continuă să trăiască în provincie, pe moșiile sale. Viața acestor baroni modești, sau mici nobili de țară, e cu totul deosebită de a curtenilor care asistă la scularea regelui. Ei trăiesc în castelele lor, dar nu trebuie să abuzăm de acest termen; sîntem departe de castelele întărite, în care odinioară seniorul putea să susțină un asediu, și pe care le-a dăruit Richelieu. De cele mai multe ori, nobilul de provincie n-are decît un conac, puțin confortabil. Libretul unei mascarade din 1665 indică: „Scena reprezintă una din acele case de țară care se numește conac, compusă dintr-un corp principal de clădire, dintr-un turnuleț ruinat, un grajd în dezordine și dintr-o curte mare unde se învîrt cîteva curci, cîteva copoi slabi și bazeți.” Proprietarul trăiește pe moșiile lui, pe care le exploatează prin arendași și al căror randament îl supraveghează cu atenție. Aceasta din cauză că averea lui e foarte modestă. Mulți din acești gentilomi s-au ruinat în procese costisitoare. Atunci burghezia și nobilimea de robă, îmbogățite prin slujbe rentabile și

negot, care pîndesc ruina seniorului, se grăbesc să-i cumpere rămășițele averii. O mare parte din moșii trec astfel în mîinile magistraților, negustorilor și industriașilor, rentierilor și oamenilor de afaceri, ceea ce-i ajută să-și pregătească ascensiunea spre avere și putere.

Prin rangul său social, dacă nu prin avere, seniorul burgului continuă totuși să-și stăpînească vasalii, căci obiceiurile și tradițiile feudalității se mențin. El se bucură de drepturi onorifice, dispune de un scaun în strana bisericii, primește tîmție și într-o zi va fi înmormîntat acolo, ca și strămoșii lui. Încasează de asemenea drepturi substanțiale : cens anual, dijmă, corvezi, vamă la trecerea podurilor, drepturi de judecată, dreptul de folosire a cuptorului și a morii, în sfîrșit, dreptul de vînătoare și de pescuit, taxe pe care intendenții lui, prin pungășiile lor, le fac și mai grele și mai insuportabile pentru bietul țaran. Agenții și procurorii lui fiscali concentrează în mîinile lor puterile și artibuțiile repartizate astăzi între notar, perceptor, comisar de poliție, președinte de tribunal și secretar de primărie. Seniorul percepe rente în bani, destul de reduse de altfel și produse în natură mai importante : grîu, secară, ovăz. Dijma sau renta în produse constă în luarea unei a zecea, a șasea și de seori a treia parte. Strivitoare pentru țaran, aceste drepturi aduc puțin profit seniorilor, ale căror moșii se dezmembrează. Să nu uităm că nobilul de țară plătește zeciuiala, capitația, dijma și birul pentru pămînturile care nu sînt moștenite. Mărturiile despre lipsurile nobilimii de țară, de multe ori împovărată cu familii numeroase, pe care războiul și inactivitatea economică o silesc să înstrăineze feude întregi în profitul burgheziei, abundă. Oamenii orașelor vor deține în curînd cea mai mare parte din pămînturi. Și, în sărăcia sa aurită, gentilomul apare ca un vestigiu

perimat al unei clase sociale care moare. Pamfletul protestant *Soupirs de la France esclave* (*Suspinele Franței slave*), aruncînd asupra regelui și a Curții sale vina acestei sărăcirii lamentabile a nobilimii provinciale, arată : „Astăzi ea (nobilimea) se găsește într-o stare care o face să fie disprețuită de toată lumea. E redusă la un număr derizoriu ; cei rămași sînt săraci și jalnici... Toată vechea nobilime a Franței a ajuns să cerșească... Sînt provincii în care n-ai găsi, la nobili, nici măcar o sută de pistoli...” Chiar și la război, boiernașii noștri nu ocupă decît slujbe mărunte. Adeseori sînt nevoiți să cerșească Parlaamente-
lor provinciale pensii și le sînt acordate alocații umilitoare de douăsprezece sau treisprezece livre ! Toți cei ce nu trăiesc în strălucirea de la Versailles, n-au decît să vegeteze în umbră.

Cu toate acestea, nobilimea ruinată continuă să fie mîndră de originile și de privilegiile ei. *Mercurie galant* e plin de genealogiile acestor nobili de provincie, care plătesc ca să le vadă publicate. Iar orășenii se amuză pe socoteala ceremoniilor lor. Un indiciu sigur despre ridicolul acestora, este mulțimea de comedii care denunță capriciile lor tiranice, plăcerea de autoritate abuzivă, caracterul ceremonios. Mai mult decît atît, autorii satirici nu se dau îndărăt să le arate viciile și-i înfațșează drept ignoranți, proști, bețivi, desfrînați și, pe deasupra, deseori păcăliți. *Le campagnard* (*Boierinașul*), de Gillet de la Tessonnerie, *Les nobles de provinces* (*Nobilii din provincie*) de Hauteroche, *Le baron de la Crasse* (*Baronul jegos*) de Raymond Poisson, *Le baron de la Vespière* (*Baronul din Vespière*), de Maucorix, *Le Gentilhomme de Beauce* (*Gentilomul din Beauce*), de Montfleury, *Monsieur de Pourceaugnac et la Comtesse d'Escarbagnas* de Molière, sînt tot atîtea tablouri satirice destinate să-l distreze pe orășean prin zugrăvirea defec-

telor și ridicolului nobilimii de provincie. După părerea tuturor, nobilul de provincie nu e numai un obiect de rîs, ci și de dispreț. Ascultați-l pe La Bruyère : „Nobilul de provincie, nefolositor patriei, familiei și lui însuși, repetă de zece ori pe zi că e un gentilom, consideră că a purta hermină și tocă de magistrat e ceva burghez și e ocupat toată viața cu pergamentele și cu titlurile, pe care nu le-ar schimba nici cu emblema magistratului.“

Cum se poartă nobilii provinciali în relațiile zilnice cu vasalii lor ?

Purtarea lor variază de la unul la altul, după moravuri și caractere. Unii sînt groaznici tirani locali, care se comportă cîteodată ca niște bandiți de drumul mare, îi fură pe țărani, îi storc de bani și chiar îi maltratează, cu o cruzime de nebuni, abuzînd de faptul că aceștia sînt lipsiți de apărare.

Scandalul ia uneori asemenea proporții, încît trebuie să intervină puterea centrală. Un asemenea caz s-a întîmplat în Auvergne în 1665. Regele trimise acolo „Les Grands Jours“¹, jurisdicție excepțională și atotputernică, însărcinată să pedepsească abuzurile locale. Abatele Fléchier ne-a păstrat, într-o cronică luată la fața locului, amintirea sesiunii „marilor zile“ din Auvergne : 12 000 de cazuri pe rol, 350 de condamnări la moarte (dintre care multe executate numai în efigie, căci vinovații fugiseră), 96 de surghiuniți, 28 de condamnări la galere, acesta este tristul bilanț al acestei expediții judiciare, care scosese la iveală crime oribile.

„Iată-l pe baronul Sénégas, vinovat de a fi numit magistrați municipali din proprie inițiativă, de a fi impus biruri nedrepte, în natură și în bani, de a fi dăruit o capelă închinată Fecioarei ca să-și restau-

¹ Comisie de judecată.

reze fortificațiile castelului său. Dar asta încă nu-i nimic. Căci baronul nostru este acuzat de două sau de trei asasinate, de câteva arestări nedrepte și de mai multe răscumpărări executate cu o violență extraordinară, de multe abuzuri, de numeroase corvezi impuse pe nedrept, executate prin constrângere." Acest oribil personaj sechestraseră pe unul din dușmanii săi „într-un dulap foarte umed, unde nu putea sta nici în picioare, nici jos și unde i se dădea foarte puțină mâncare, așa că, petrecînd cîteva luni în această carceră groaznică și neputînd respira decît aer viciat, bietul om ajunsese la capătul puterilor; îl scoaseră de acolo pe jumătate mort și de nerecunoscut. Fața lui nu mai avea aproape nici o formă omenească și hainele îi erau acoperite de mușchi pe care umezeala și mizeria din acel loc îl ajutaseră să crească". Crezi că visezi citind astfel de rapoarte, care amintesc de cele mai sinistre orori din vremea războaielor religioase. Și cu toate acestea, domnul de Sênégas nu apărură ca cel mai vinovat dintre acuzați, căci, scăpă de la moarte, cu o minoritate de voturi și trecu astfel „pe lîngă ștreang"; exilul pe viață li s-a părut domnilor din *Grands Jours* o pedeapsă suficientă pentru asemenea crime.

Pedeapsa cu moartea îl ajunse pe viconte de La Mothe de Canillac, „cel mai nevinovat dintre toți Canillacii, spune Fléchier, căci nu comisese decît un biet asasinat". Avu ghinionul să fie prins primul și, fără îndoială ca să se dea un exemplu, executat cel dintîi.

Viconte de Canillac apare totuși ca un criminal mai mărunț decît marchizul cu același nume, care, judecat în contumacie, n-a fost executat decît în efigie. Acesta este tipul însuși al tiranului local: „Pe moșile lui se ridica dijma pentru domnul, pentru doamna și pentru toți copiii casei, pe care supușii erau

siliți s-o plătească, în afară de cea datorată regelui". Marchizul de Canillac era o figură sinistră, de șef de bandă ; întreținea o duzină de sclerați, care-l ajutau în scopurile lui criminale, pe care-i poreclise „cei doisprezece apostoli" și-i împopotonase cu nume caracteristice : Sans-Fiance, Brise-Tout. Acești spadasi „convingeau cu spada sau cu bâta" pe cei care aveau nefericita idee să se împotrivescă marchizului. Pentru cea mai mică lipsă, el punea să fie arestați arbitrar bieții supuși și-i silca să-și răscumpere cu bani pedepsele cu închisoarea pe care le aplica.

S-ar putea înmulți exemplele acestor fărădelegi ; domnul d'Espinchal, care-și otrăvește soția și-și mutilază pajul ; domnul de Veyrac, care ucide un notar nu atât de serviabil cum ar fi vrut el ; domnul du Palais, care pune la tortură pe portăreii ce-l citează ; și atîția alții care sînt, pe bună dreptate, condamnați la galere, cu toată calitatea lor de gentilomi.

Vai ! Exemplele salutare date de Grand Jours n-au extirpat răul, care era prea adînc. Cu douăzeci de ani mai târziu, în 1685, Bérulle, intendent în Auvergne, va recunoaște că „mulți din acești mici gentilomiucid, maltratează și pun mîna, cu forța, pe bunurile țaranului și pe tot ce le place".

Cu toate acestea, nu trebuie să generalizăm. Pe lîngă acești boierinași detestabili, există o întreagă nobilime provincială, cinstită și generoasă, care se consideră însărcinată cu protecția țaranilor și-și exercită această protecție cu blîndețe, adeseori chiar cu prietenie. Atunci vezi pe domnul și doamna invitați cordial la nunțile din sat și primind adeseori să boteze copiii țaranilor. Aceștia trăiesc în bună înțelegere cu „mojicii" și nu le cer decît ceea ce li se cuvine. Iată-o pe doamna de Sévigné, castelană la Rochers. Ea crește pe cheltuiala sa, prin intendentul ei, abatele Rahuel, pe mica Louison. Îndată ce sosește în Bre-

tania, toată lumea o sărbătorește. Are inimă bună, se ocupă de țărani săi, ia parte la necazurile și bucuriile lor. În corespondența sa, vorbește de „scumpii săi muncitori“ (scumpi inimii ei, căci îi plătește cu opt bani pe zi; e adevărat că vinde untul cu cinci bani livra și puii cu doi bani și jumătate). Și când arendașii ei n-au bani, în loc să-i urmărească fără cruțare, ea are gesturi generoase: „Am dat — scrie fiicei sale — de când am sosit, sume destul de mari, într-o dimineață opt sute de franci, în alta o mie de franci, în alta cinci sute; în altă zi trei sute de scuzi... Am țărani simpli și morari care-mi datorează toate aceste sume, dar care n-au nici un ban ca să mi le plătească. Ce să fac? Trebuie să le dau.“

Buna doamnă din Rochers nu e o stăpână rea. E adevărat că se bucură de o mare avere, care o ajută să fie generoasă cu destulă ușurință. Au mai fost, fără îndoială, și alți castelani cumsecade, care întrețineau excelente legături cu supușii lor. Dar cum nu s-a ridicat nici o plîngere împotriva administrației și justiției lor, documentele nu vorbesc de ei: oamenii fericiți n-au istorie.

Marchizul în conac, marele burghez în palat, omul legii în cabinetul său, fiecare își supraveghează cu strictețe administrația domeniului funciar. Ei se consideră depozitarii unui bun primit de la străbunii lor, pe care trebuie să-l gireze ca niște buni părinți de familie și să-l transmită copiilor, după ce l-au mărit prin roadele muncii lor. Bunurile de familie formează un edificiu colectiv, la care fiecare trebuie să pună o piatră. Fiecare generație se simte răspunzătoare față de cea care-a precedat-o și de cea care-i va urma, de aceste bunuri, care sînt un simbol material al continuării rasei.

Dovada grijii zilnice pe care orice proprietar de moșii o poartă gestiunii bunurilor sale o găsim în acele

„registre“ care rezumă toată viața unei familii. S-au publicat mai multe sute, din diferite provincii. Unele nu cuprind decît un mic număr de ani, altele se întind pe mai multe secole. Ele se prezintă sub forma unor caiete mari, legate cu grijă, adeseori luxos, căci constituie o adevărată bijuterie de familie, care trece din tată în fiu. Fiecare notează, la rîndul său, în aceste caiete, diferitele evenimente, nașteri, căsătorii și decese, care alcătuiesc istoria familiei.

Pentru oamenii vechii Franțe, această istorie este nedespărțită de bunurile familiei. Astfel, fiecare generație își notează cu grijă toate achizițiile, vânzări sau schimbări de pămînt, de livezi, de păduri, care au modificat, în cursul anilor, patrimoniul familiei. Veniturile și cheltuielile anuale sînt consemnate, cu un sentiment de legitimă mîndrie, cînd anul a fost rodnic sau cînd o achiziție fericită a putut să rotunjească, cu cît mai puține cheltuieli, averea familiei.

În aceste cărți intime, istoricul poate culege, o dată cu informații despre istoria locală, și chiar națională, precizări utile despre prețurile folosite în diferite provincii. Informațiile pe care le conțin nefiind destinate publicității oferă toate garanțiile de sinceritate. Aflăm astfel că în Limousin, în 1661, se plătea unei doici, care mîncea la masa familiei, 24 de livre pe an. Tot aceasta e și leafa unei servitoare, în Vivarais, în 1698. Dar doicile sînt foarte căutate; în 1681, notarul Borelly, din Nîmes, o plătea pe a sa cu 33 de livre pe an. La Limoge, tot prin 1660, se plătea vizita unui chirurg cu 18 soli, a unui medic cu 9 soli. O pereche de boi grași se vindea aici cu 203 livre, un vițel cu 20—25 livre, o oaie cu 2 livre, un porc mare costa 18—20 de livre, un purcel de lapte 12—25 de soli. În aceeași vreme, la Vitré, o duzină de ouă făcea 20 de bani, o oală de cidru trei

bani, o găină șapte bani. O femeie cu ziua, cu mîncare cu tot era plătită cu doi bani, un bărbat cu ziua, cu patru bani, dar acest preț era dublat pentru coșai, a căror zi lungă era deosebit de grea.

Proportional, prețul îmbrăcăminteii este foarte mare ; la Nîmes se plătea o cravată cu 18 bani, o pereche de ciorapi de mătase de Genova costa opt livre, o pereche de ciorapi de lînă, lucrați de mînă, trei livre și zece bani, o perucă patru livre, o pereche de mînuși cu franjuri de mătase trei livre, o pereche de pantofi două livre și șase bani. Dar se găseau scaune „fasonate“ cu 18 băuți bucata ; obiectele de lux, dimpotrivă, costau extrem de scump : trebuia să dai 18 livre ca să ai un ceas și 30 de livre și 12 bani pentru o oglindă mare. O pușcă bună de vînătoare costa 18 livre. Locuințele în schimb erau ieftine : la Privas, o locuință cu trei camere și un pod costa 55 de livre în 1685. La Lyon, în 1701, aveai un apartament, alcătuit din trei camere și un pod, plătind o chirie anuală de 70 de livre ; la Annonay, în 1703, o prăvălie se închiria cu 15 livre pe an.

Răsfoind aceste vechi documente, aflăm și alte lucruri despre viața particulară a străbunilor noștri : suma totală a impozitelor, bir, dijmă etc. ; raporturile dintre proprietari și muncitorii lor agricoli, care nu s-au schimbat de loc, pînă în zilele noastre ; frecvența, în familii, a împrumuturilor pe amanet ; menționarea numeroaselor sărbători locale, cu ședințe la cîrciumă, „băutură și serbări cîmpenești“, care dovedeau o bunăstare generală. Avocatul Tournon, din Annonay, ne informează că în 1694 cartofii se vindeau curent în Vivarais și în valea Ronului, cu prețul de 22 de soli „cvarta“ sub numele de „trufe“, care a înlocuit vechiul cuvînt *cartoufle*, întrebuințat

de Olivier de Serres¹. Parmentier² n-a inventat cartoful; el n-a făcut decît să-i extindă cultura în nordul țării, după foametea din 1769.

Aceste „jurnale” — în sensul etimologic al termenului, *liber rationes*, registre de socoteli — ne informează de asemenea despre moravurile și credințele contemporanilor lui Ludovic al XIV-lea. Mai cu seamă la țară, lumea este foarte superstițioasă; credința în vrăjitorie, în forțele obscure și ostile ale naturii, este foarte răspîndită. Nu e așa de multă vreme de cînd, la țară, oamenii se temeau de „dătătorii” de soartă rea, de oamenii a căror „uitătură rea” decima turmele. Nu trebuie să ne mirăm dacă găsim în secolul al XVII-lea urma frecventă a unor obiceiuri care ne fac să zîmbim: binecuvîntarea animalelor de către preot ca să le vindece de farmecele vrăjitorilor, rugăciuni publice și procesiuni împotriva „păduchilor de pomi și a omizilor” care distrugneau recoltele; credința în „fantomе”; tragerea clopotelor la biserică în timp de furtună, ca să se îndepărteze trăsnetul — treabă care este în general una din îndatoririle învățătorului; practici religioase împotriva plăgilor publice: șoareci, ciumă, epidemii. În privința aceasta, țaranul a rămas un incult și de o credulitate uimitoare; el păstrează ouăle ouate în vinerea mare, pentru că le atribuie proprietăți deosebite pentru stingerea incendiilor; postește în ziua de Sfîntul Filip, fiindcă e o zi bună de luat sînge cailor.

Această naivă superstiție este de altfel perfect compatibilă cu un profund sentiment religios. „Cărțile de socoteli” dovedesc cît era de dezvoltat acest sen-

¹ Olivier de Serres (1539—1619), agronom, autor de tratate agricole. A practicat asolamentul.

² Antoine Augustin Parmentier (1737—1813), agronom, a dezvoltat în Franța cultura cartofului.

timent în sînul familiilor, de cele mai multe ori foarte numeroase. În general, tonul este grav. Se simte că șeful familiei, deschizînd această „carte” pentru a nota un eveniment important, are conștiința că îndeplinește un act solemn. Menționarea nașterilor este de obicei însoțită de fraze latinești, care revin cîteodată ca niște litanii : „*Sit nomen Dei benedictum ! Deus prosperet nativitates et vitam illius !*”¹ Notînd botezul unei fiice, un oarecare sieur Jarrige, din Saint-Yrieix, scrie : „Dumnezeu, prin sfînta sa grație, s-o facă femeie cumsecade, sau s-o ia din lumea asta”. Anagrame naive și pioase despre prenume se amestecă cu numeroase invocări ale Domnului și ale Sfintei Fecioare. Un tată își căsătorește fiul sau fiica ? Legătura e pusă sub ocrotirea Domnului și șeful familiei profită de această ocazie solemnă pentru a nota cîteva sfaturi morale la adresa moștenitorilor săi. Aceștia le vor regăsi cu emoție în ziua cînd, pana căzînd din mîna tatălui, ei vor continua, la rîndul lor, însemnările în cărțile de familie.

Orice mențiune de deces este însoțită de o scurtă rugăciune pentru odihna sufletului defunctului și adesea de indicarea unei slujbe pentru el. Astfel, vedem, din aceste mărturii, cît de mult umplea sufletele sentimentul religios și ce loc deținea în preocupările de ordin spiritual al strămoșilor noștri. Fără el, munca, efortul zilnic n-ar fi avut nici un sens pentru ei. Era în același timp justificarea și scopul suprem al vieții.

★

Castelul ocupă de obicei o poziție dominantă față de aglomerația rurală ; biserica, dimpotrivă, este

¹ Fie numele Domnului binecuvîntat ! Dumnezeu să-i apere nașterea și viața ! (Lat.)

centrul burgului, simbolizînd unitatea lui spirituală. Orice sat e mai întîi o parohie, o comunitate bazată pe unitatea de credință. După castelan, personajul principal este preotul. El are o dublă calitate : sacerdotală și oficială. Citește decretul regale după predică, notifică actele de autoritate superioară, ține registrele de stare civilă, primește testamentele, asistă la adunarea locuitorilor. Într-o societate foarte cucerită, preotul joacă în mod firesc un rol de mîna întîi. Confesor, preotul este de asemenea sfătuiorul obișnuit al familiilor, confidentul problemelor de inimă și de bani. Epitrop, administrator al parohiei, împarte cu sindicii executarea ordinelor autorității superioare.

Tot preotul botează clopotele, simbolul comunității în proprietatea căreia se află : ele îl cheamă în fiecare zi pe muncitor la lucru, arată ora meselor, a rugăciunilor, a consfăturilor ; dacă e cazul, clopotul sună alarma ; este pus în mișcare pe timp de furtună, pentru a apăra satul de trăsnet.

Biserica este deci casa comună ; presbiteriul, care, după ordonanța din 1695, trebuie să cuprindă două camere cu sobă, cade în sarcina locuitorilor. Adesea se ivesc greutăți cînd e vorba de reparații și de întreținere. Același lucru se întîmplă și cu biserica, supusă unui regim curios : reparațiile altarului cad în sarcina preoților care strîng dijma, cele ale naosului, în sarcina „fabricii” și a locuitorilor. Cît despre clopotniță, ea e dată fie în grija celor dinții, fie a celorlalți, după cum e clădită : deasupra altarului sau deasupra naosului ; același lucru și cu capelele, după cum se deschid către altar sau către naos. Se pot ghici miile de plîngerii care se ridică zilnic, pentru repartizarea cheltuielilor, căci țărani au fost întotdeauna foarte zgîrciți.

De aceea preoții de țară nu dispun decît de venituri foarte modeste. Clerul secular era împărțit în două clase total deosebite. Prima, beneficiarii și zeciuitorii, adică cei care strîngeau zeciuiala ecleziastică, fie direct, fie prin intermediul arendașilor. Aceștia, după exemplul episcopilor și al înalților demnitari, nu locuiau în parohia lor. Își aveau curtea lor și vînau beneficii, de care regele dispunea după cum voia. Un număr dintre ei se bucurau de venituri considerabile, căci unele mînăstiri erau foarte bogate. Cea din Saint-Denis avea o rentă de o sută de mii de livre. Cei mai mulți, totuși, nu dispuneau decît de o bunăstare onestă, majoritatea beneficiilor eşalonîndu-se între cinci sute și o mie cinci sute de livre venit pe an : dar cei mai pricepuți știau să strîngă mai mult.

Alături de acest cler privilegiat, bine instalat și adeseori departe de a-și face datoria, vegetau în parohiile rurale bieți preoți reduși la rația minimă de existență. Aceasta, plătită de unul sau mai mulți zeciuitori, fusese fixată la două sute de livre pe an în 1634 și ajunsese la trei sute de livre abia în 1686. Cîteodată era plătită parțial în natură, prin cedarea unei părți din dijmă. De altfel, începînd din 1690, și acești preoți au trebuit să plătească zeciuială. Astfel, în vreme ce feciorii de familii mari alergau după beneficii și canonicate rentabile, clerul de jos se recruta aproape exclusiv din mica burghezie, sau din țărănime. Se mai semnalează încă, în această perioadă, cazuri de preoți incapabili, ignoranți sau cu purtări scandaloase, dedîndu-se mai cu seamă la beție. Dar, în ansamblu, domnia lui Ludovic al XIV-lea marchează un progres simțitor față de epoca precedentă, mulțumită dezvoltării seminariilor, care sînt o urmare a renașterii catolice. Godeau, episcop de Grasse și de Vence, scrie prin 1660 : „Trebuie să măr-

turism că, dacă comparăm starea de acum, a bisericii Franței, cu cea dinainte, vom recunoaște în conducătorii ei atîta știință, zel și evlavie, pe cît li se puteau reproșa odinioară ignoranța, lipsa de credință și imoralitatea.“

Biserica fiind focarul spiritual al comunității, ea se ocupă singură de gestiunea bunurilor și intereselor sale. Nu trebuie să uităm că, deși supuse autorității monarhice, patronajului seniorial și influenței ecleziastice, cele 40 000 de comune ale Franței își păstrează totuși libertățile și privilegiile. Comuna se administrează singură, sub tutela intendentului sau a subdelegatului său care rezolvă neînțelegerile. Mai liberă decît orașele mari, ai căror administratori sînt magistrații regali, ea își alege singură funcționarii municipali.

În duminica fixată, la ieșirea de la slujbă, bărbații se adună în piața bisericii. Adunare prietenească, fără solemnitate, în timpul căreia se schimbă ultimele noutăți din tîrg, micile bîrfeli ale burgului. Apoi, în prezența preotului, care adeseori dirijează dezbaterile, adunarea se încheagă în aer liber, sub copacii cei mari, deliberează și alege pe cei cărora înțelege să le încredințeze gestiunea averilor comunale. Astfel este ales sindicul, cum e numit în provinciile din nord, consuli în cele din sud. Cei aleși se vor îngriji benevol de repararea drumurilor rurale, de administrarea comunelor, de păduri și livezi, care, începînd din 1667, sînt inalienabile și imprescriptibile ; tot ei hotărăsc cheltuielile puse obligatoriu în sarcina comunității : plata directorului școlii, întreținerea naosului bisericii, a zidului cimitirului, dovedind astfel că comunitatea este compusă din mai mulți morți

decît vii. Sindieul ales reprezintă, în orice împrejurare, pe alegătorii săi; el va susține în numele lor, dacă e cazul, procesele în care este interesată comuna, la judecătorie sau la tribunal. Va păstra arhivele comunale; va contracta — cam prea des — împrumuturi în numele său, și comunele vor fi în curînd supraîncărcate de datorii, a căror reducere Colbert o va urmări neîncetat. Tot el va supune adunării propunerile privind repartizarea cheltuielilor comune, va împărți corvezile drumurilor, va numi, înainte de tragerea la sorți, pe tinerii care vor intra în nepopulara miliție creată de Louvois în 1688. Va merge îndată după preot la procesiunile solemne, în ziua cînd se va sărbători patronul burgului și va prezida petrecerile tradiționale, cum e focul sfîntului Ioan. Îi va numi pe cei care vor strînge impozitele pe „foc“, sarcină ingrată, care adeseori îi va duce pe aceștia la închisoare, căci o reglementare abuzivă îi face răspunzători de toate încasările pe care comuna le-a făcut de la locuitorii ei.

Cu ce se aleg acești țărani, care populează regiunile noastre și smulg, cu prețul unor eforturi dureroase, cîteva produse pămîntului? Problema era de nerezolvat în starea în care se găseau pe atunci țărani.

S-a văzut că o parte din proprietatea funciară trecuse din mîinile nobilimii în cele ale burghezicii urbane. Dar pămîntul rămăsese mai divizat decît s-a crezut multă vreme. Țăranul era adeseori proprietarul unui mic petic de pămînt, care nu-i ajungea pentru a trăi. Numai în munți și în satele îndepărtate se pare că era proprietarul casei și al grădinii sale, dar în regiunile de cultură, în poienele de pe podișuri sau în văile roditoare, pămîntul pare să fi fost în alte mîini decît într-ale sale. Mulți erau în același timp muncitori agricoli, dar și fermieri, negustori, hangii, circiumari, meșteșugari, tîmplari sau

simpli „muncitori manuali“. Unii găseau un mijloc de a-și spori veniturile în industria rurală, ca de pildă cea a pânzeturilor în Bretania.

Se admite, în general, fără să se poată aduce totuși dovezi suficiente despre această proporție, că țaranul din secolul al XVII-lea posedă cam a cincea parte din pământ, burghezia tot atît, restul fiind împărțit între rege, nobili și cler. Regimul arendei domina în provinciile bogate, ca Île-de-France sau Anjou. Arendașul plătea proprietarului, de cele mai multe ori în natură, o cincime, un sfert sau chiar a treia parte din produsele pământului.

În general, agricultura producea puțin. Procedeele de cultură erau încă primitive. De obicei, pământul rămînea nelucrat un an din doi. La sfîrșitul domniei, din cauza războaielor, a abuzurilor fiscalității (din nefericire nu avem nici un mijloc de a evalua proporția impozitului în raport cu venitul funciar), a represaliilor vamale din străinătate, producția scăzu simțitor. De unde o scădere continuă a valorii pământului, în afară poate de păduri. După statisticile vicontelui d'Avenel, se crede că în 50 de ani, de la 1675 la 1725, proprietatea funciară a pierdut 30 la sută din valoarea ei. Este tocmai ceea ce scrie ambasadorul Republicii Veneția în 1684 : „De la începutul ultimului război, valoarea pământului a scăzut cu mai mult de o treime, din cauza sărăcirii populației și din cauza expulzării calviniștilor“. Și acest fapt trebuie să fie luat în considerație pentru evaluarea averii rurale.

De obicei, țaranul, care are totdeauna nevoie de bani, își vinde recolta cît se poate de repede. Și nu el, ci speculanții beneficiază de diferențele considerabile de curs, datorate autarhismului provincial și dificultăților de transport. Se notează diferențe cu totul anormale, chiar în afară de perioadele de foa-

mete ; în Franche-Comté, măsura de orz, care valora şase livre şi cinci soli în 1680, nu mai valorează, în 1695, decât 22 de soli. În Artois, rasiera (măsură de capacitate de 70,14 l.) de orz — toate aceste măsuri diferă de la provincie la provincie şi de multe ori e greu să cunoşti capacitatea lor — valora trei soli înainte de războiul din 1688 ; ea se plăteşte 20 livre în 1698, iar cea de ovăz cinci livre în loc de 25 de soli.

Care era nivelul de viaţă al acestei mase de ţărani, ce reprezenta atunci nouă zecimi din populaţie ? Atacam aici o problemă din cele mai dificile şi care este imposibil de rezolvat în întregime.

Mai întâi, trebuie să lăsăm la o parte anii de criză : dezastre, epidemii, epizootii, lipsuri, foamete, asupra cărora vom reveni, căci frecvenţa lor justifică un studiu special.

Să ne ocupăm de anii mijlocii, cu recoltă normală ; ce fel de viaţă poate avea ţăranul, care nu stăpâneşte decât puţin pământ, adesea insuficient atât întreţinerii lui cât şi familiei sale ? Pentru secolul al XVII-lea, documentele sigure sînt foarte rare (ele se vor înmulţi în secolul al XVIII-lea).

Nici chiar în studiile foarte amănunţite ale istoricilor locali nu se găsesc elemente de evaluare regională, şi încă şi mai puţin naţională. Ar trebui, pentru a fi exact informaţi, să posedăm extrase metodice din acte de notariat, contracte de căsătorie şi mai ales inventare după decese. Ori, numărul acestor documente este foarte mic şi, dintr-un singur exemplu, oricît de bine ales, s-ar putea trage concluzii greşite sau tendenţioase într-un sens sau altul.

În adevăr, istoria a fost întunecată de considerații de ordin sentimental, ideologic, sau, încă și mai rău, de ordin politic. Practic vorbind, istoricii au discutat în jurul vestitului text al lui La Bruyère, mărturie care nu se poate totuși omite în această problemă : „Se văd unele ființe sălbatice, răspândite pe câmpie, negre, scheletice și arse de soare, lipite de pământul pe care-l sapă și pe care-l răscolesc cu o îndărătnicie de neînvins ; parcă ar avea glas și când se ridică în picioare, se vede că au și o față omenească ; în adevăr, sînt oameni. Aceștia se retrag noaptea în bordeie, unde trăiesc cu pîine neagră și cu rădăcini ; ei îi scutesc pe ceilalți oameni de truda de a semăna, de a ara și de a culege pentru a trăi, așa că ar merita să nu le lipsească tocmai pîinea pe care ei au semănat-o.“

Corespunde oare această tristă descriere cu viața unui țaran mijlociu ? Iată un lucru greu de determinat, căci trebuie să facem deosebire între micul proprietar rural și muncitorul agricol, a cărui existență este incontestabil mizerabilă.

Să pătrundem la cel dintâi. Este, bineînțeles, inutil să ne străduim a descrie o casă-tip, de țaran, căci există unele mai mult sau mai puțin confortabile, mai mult sau mai puțin bogate. Adeseori istoricii au insistat cu complezență asupra unui exemplu favorabil tezei lor, totdeauna ușor de găsit. Din nefericire însă, descrierile precise sînt prea rare pentru a putea trage din ele concluzii generale.

Totuși, actele autentice publicate, la care trebuie să revenim mereu, ne lasă să întrezărim un fel de colibă foarte modestă. Compusă de cele mai multe ori dintr-o singură odaie, cu pământ pe jos, construită din chirpici și acoperită cu paie, prevăzută cu o singură fereastră fără geam — încă rar și scump — ea adună toată familia în jurul vetrei, unde, deasupra

pirostrilor, atîrnă cîrligul de agăţat ceaunul. Mobilierul se compune de cele mai multe ori dintr-o saltea de puf, un pat mizerabil pentru copii, o masă grosolană şi cîteva scaune de lemn. Un dulap păstrează albiturile şi zdrenţele casei. Una sau mai multe lăzi rustice adăpostesc pîinea rotundă, coaptă în cuptor, cîteva alimente, străchinile de lut sau de lemn, tacîmurile modeste de tablă, de oţel sau de fier şi cîteva unelte de gospodărie şi de bucătărie. Furcu-liţele sînt încă foarte rare.

Un singur perete subţire desparte această singură odaie de grajd, cum se mai vede în satele noastre cele mai înapoiate. Mirosul de gunoi şi de apă clocită împruţeşte interiorul colibei.

Toate acestea, desigur, oglindesc sărăcia; multe inventare făcute după moartea ţăranilor nu se ridică la o sută de livre, altele variază de la zece la douăzeci de livre. La ţăranii bogaţi, proprietari de ferme mari, aceste cifre se ridică pînă la o mie, chiar la două mii de livre. Mica avere a familiei ţărăneşti variază de altfel după felul de viaţă al şefului familiei. Dacă acesta frecventează prea des cîrciuma, asta înseamnă mizeria căminului. Dacă, dimpotrivă, este prevăzător, serios şi econom, ajutat de soţie care-l susţine cu curaj şi-i întretine bine rufăria şi casa, el îşi poate alcătui, cu eforturi şi răbdare, un interior care se poate compara cu cel al micilor burghezi. Acesta trebuie să fi fost cazul acelui om cu ziua — situaţia cea mai modestă — a cărui soţie avea în lada ei, după un inventar din 1665: patru cearşafuri de cînepă, douăsprezece cămăşi (foarte des inventarele cele mai simple nu cunosc acest articol), optsprezece şervete, optsprezece bonete, două duzini de fulare şi batiste, optsprezece gulere de pînză, un corset de pînză cu mînci, trei sorturi de pînză. În inventarul lui La Bruyère nu se aflau decît nouă batiste...

Îmbrăcămintea sătenilor noștri era dintre cele mai simple. E de ajuns să privim tablourile lui Le Nain ¹, *Masa țăranilor* sau *Întoarcerea de la botez*, pentru a observa că bonetele țăranelor, corsajul lor, fusta lungă și plisată erau așa cum le purtau încă bunicile noastre din secolul trecut. Țăranul nu se încălța decât cu saboți. Se ducea rareori la oraș și-și făcea târgurile mai ales de la negustorii ambulanti care-i aduceau la domiciliu stofe simple și unelte durabile, necesare în gospodăria și munca lui.

Sotia lui își cumpăra tot de la acest negustor ambulant cele câteva fantezii pe care putea să și le ofere, rufăria de pânză de cînepă și modestele bijuterii tradiționale : crucea și inelul de argint. Nenorocirile vremurilor, care se accentuează spre sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, o lipsesc pe femeie și de aceste mici zorzoane. Un intendent scrie în 1685 : „Femeile de la țară, care-și doreau un jupon roșu sau albastru, nu purtau de loc așa ceva ; ele erau foarte prost îmbrăcate și aproape toate cu pânză albă.”

Hrana țăranului era foarte simplă. Pentru el nu putea fi vorba de franzelă, așa cum se fabrica la Gonesse și cu care se desfăta burghezul din Paris ; țăranul, chiar și în îmbelșugata provincie Beauce, nu cunoștea decât pâinea de secară sau de hrișcă ; ovăzul, cultură de lux, îi servea să-și plătească arenzile senioriale și impozitele. În sud, terciul de mei stătea la baza alimentației. Meniul zilnic cuprindea supă de legume, unt, lapte, slănină, bob, fructe. Regim sănătos, dacă vrei, dar puțin potrivit cu efortul muncitorilor, a căror zi era lungă și grea. Țăranul nu mîncea de loc carne de vită și rareori pă-

¹ *Louis Le Nain* (1593--1648), pictor de tablouri realiste, înfățișînd mai ales scene țăărănești.

sări. În regiunile din sud, nucile și castanele jucau un rol esențial în alimentația sa.

Rari erau acei care se preocupau de soarta acestor umili muncitori, în mijlocul splendorii de la Versailles. Totuși, Colbert, care se gândea la toate, știa că după semnele exterioare „se poate judeca situația reală a țăranilor”. Problema îl preocupa : „Examinați, în toate vizitele dumneavoastră, scrie el intendentului din Tours, în 1670, dacă țăranii se mai ridică, vedeți cum sînt îmbrăcați, cum le e mobilată casa și dacă se distrează mai mult în zilele de sărbătoare decît înainte, aceste patru puncte cuprinzînd toată posibilitatea de cunoaștere pe care putem s-o avem despre starea lor, mai bună totuși decît a fost în timpul războiului și în primii ani de pace.” Lăudabilă grijă, dar care rămîne numai o simplă inițiativă, căci ministrul e ocupat cu clădirile, cu manufacturile și cu companiile de comerț. În realizarea politicii lui mercantiliste, tot Jacques Bonhomme¹ rămîne cel uitat, cel sacrificat.

Dacă totuși, în ciuda arenzilor, dîjmelor, dării pe sare și a impozitelor, a taxelor rîi, a scăderii generale a prețurilor agricole pe care le aduce cea mai neînsemnată supraproducție, într-o epocă în care transporturile sînt rare, scumpe, dificile și împiedicate de un sistem perimat de vămi interioare, micul proprietar sau fermier reușește, de bine de rău, să înnoade două capete, să ne gândim la imensa masă a muncitorilor agricoli „manuali”, care-și închiriază brațele și nu scot decît atît cît să nu moară de foame. Și aceștia formează trei pătrimi din populația rurală.

Să examinăm salariile lor. Boisguibert le evaluează în medie la șapte, opt bani pe zi, Vauban la doispre-

¹ Țăranul francez.

zece, treisprezece. Magistrații din Bordeaux, într-o primă încercare de taxare, în 1695, stabilesc prețul zilelor de muncă la zece bani în Graves, la opt bani în Entre-deux-Mers.; ordonanța lor este de altfel casată de Parlamentul din Bordeaux.

Păstrăm socotelile amănunțite ale intendentului doamnei de Sévigné din Rochers pentru anii 1669—1676. Marchiza îi plătea pe muncitorii obișnuiți cu opt bani, pe șindrilari cu paisprezece, pe zidari, rotari și dulgheri cu șaisprezece, pe cioplitori cu douăzeci și cinci de bani și aceste prețuri, se înțelege, sînt pentru muncitorii tocmiți fără mîncare. Se găsesc în altă parte, în 1712, culegători la vie cu trei și patru bani pe zi, dar fără îndoială acestora li se dădea și mîncare. Salariile femeilor oscilau de la patru la șase bani. O servitoare, întreținută parțial, cîștigă de la douăzeci la douăzeci și cinci de livre pe an. Nu ne vom angaja într-o cercetare și așa destul de zadarnică, mai ales în împrejurările actuale de instabilitate monetară, care constă în a calcula în franci actuali valoarea reală a acestor salarii. Economiștii învățați s-au înșelat și au ajuns la rezultate arbitrare, neputînd deosebi valoarea comparată a monedei de puterea sa de cumpărare reală.

Cea mai bună comparație este aceea care se poate face între salarii și articolele de consum obișnuit. Să luăm din nou registrul de socoteli al doamnei de Sévigné și, alături de salariile pe care le plătea, să vedem ce scotea din produsele fermei sale. Ea vindea puii cu doi bani și jumătate — prețul mediu al cărnii de berbec și de vițel este de trei bani livra, de vacă și de oaie un ban și șase dinari — untul cinci bani livra, cidrul trei livre balerca, porcii de la cinci la opt livre, purceii de lapte o livră și șaptesprezece bani, vacile șaisprezece livre, caii de la douăzeci și

șase la optzeci și opt de livre. Livra de pîine albă, ca și duzina de ouă, prețuiesc cinci bani — cît ziua de lucru a unei femei.

Comparați aceste cifre și veți constata că muncitorii de la țară primeau salarii de foamete. Și documentele demonstrează că aceste plăți se făceau adeseori cu mare întîrziere. Dacă nu mai existau șerbi, existau în schimb oameni săraci.

În clasa țărănească, plugarii „formează o mică aristocrație” : au plug și cai și angajează „muncitori manuali”. Plugarii trăiesc într-o bunăstare relativă, în anii cu recoltă bună ; felul lor de viață e comparat cu acela al învățătorului, al sergentului, al portărelului. Dulapul lor e mai bine garnisit decît al „muncitorului manual”, care trăiește greu, de pe o zi pe alta, și care, în cele șase luni de iarnă, găsește anevoie de lucru. Cînd își mărită fetele, în haine de sărbătoare, are din ce să le dea un trusou și o mică zestre ; și nunta se sfîrșește cu o masă îmbelșugată.

Oare găsim în sate oameni cu un pînel de viață ceva mai ridicat decît al plugarului ? Sigur, chirurgul, perceptorul fiscal, grefierul, preotul ; peste aceștia, sînt funcționarii regali, ofițerul de jandarmi, judecătorul.

Plugarul, mic proprietar de pămînt, trebuie să păstreze o mare parte, imposibil de determinat astăzi, din venitul său, pentru impozite. Am arătat cu ce sarcini feudale este dator față de seniorul de la care deține pămîntul. Mai plătește de asemenea dijma ecleziastică, mai puțin grea totuși decît s-a spus, dar a cărei contribuție este foarte variabilă, deci alt motiv de nemulțumire ; în Bretania, după regiuni, ea se ridică de la al optulea la al treizeci și treilea snop ; în regiunea Privas al doisprezecelea

snop. Să nu mai vorbim de găzduirea soldaților, care se dedau la atâtea violențe și hoții. În sfârșit, intervine statul ; el ridică impozitele indirecte, greul impozit pe sare, atît de supărător și de tiranic, încît ȧaranul, din instinct, se dă de partea contrabandiștilor de sare, îi ocrotește și-i ajută să scape de jandarmii care-i urmăresc ; dar cele mai grele sînt impozitele directe, de care sînt scutiți nobilii și clerul și o bună parte din burghezia orașelor. Impozitul direct, aplicat fiecărei persoane, e un fel de impozit pe venit ; repartiția lui, pe orice treaptă, e nedreaptă, întîmplătoare și arbitrară. În general, intendentul e cel care o repartizează ; cei care strîng impozitul în parohii stabilesc cît revine fiecăruia. Ei nu sînt nesimțitori la relațiile de prietenie sau de interese ; de aici se nasc numeroase abuzuri.

Colbert a făcut eforturi meritorii pentru a micșora acest impozit și a îmbunătăți felul cum era repartizat. Pentru subdiviziunile administrative, care plăteau cea mai mare parte, impozitul se ridică în 1661, pe vremea lui Foucquet, la 42 028 000 livre ; din 1662, Colbert îl micșorează la 40 969 000 livre ; în 1663 la 37 991 000 livre ; în 1664, la 36 233 000 livre ; după o urcare simțitoare în 1676, coboară la 32 000 000 livre în 1680 ; paralel, el face să se ridice venitul de pe ferme, progresiv, de la 36 918 000 livre în 1661, la 65 892 000 livre în 1683. Dar cheltuielile de urmărire sînt extrem de grele ; sechestrarea animalelor, interzisă, se practică totuși curent ; este singura sancțiune cunoscută, pe lîngă găzduirea garnizoanelor.

Pe măsură ce domnia înaintează, regele multiplică vînzările nechibzuite de privilegii, pentru a face să intre bani în tezaur ; și, cum cheltuielile cresc fără

încetare, impozitele urmează aceeași curbă ascendentă. De la 1661 la 1683, în ciuda creșterii lor, deficitul se instalează cu titlul permanent în buget.

Dar impozitul direct nu mai e de ajuns pentru a acoperi cheltuielile războiului ; în 1695 se creează capitația, impozit repartizat pe focuri ; de data aceasta nu mai există privilegiați ; sînt scutiți numai birnicii care au de dat mai puțin de patruzeci de soli. Toți ceilalți contribuabili sînt repartizați, după situația lor socială, în douăzeci și două de clase : prima, care-l cuprinde pe Delfin, prinții de sînge, miniștrii, este impusă cu două mii de livre ; cea din urmă, în care figurează soldații, muncitorii manuali și cei cu ziua, la o livră. Astfel, repartitia se face după clasele sociale și nu după averea reală ; de asemenea, bancherii, incluși în cea de-a zecea clasă, nu plătesc decît o sută douăzeci de livre și negustorii *en gros*, din categoria a unsprezecea, o sută de livre. Acest nou impozit extraordinar aduce vreo douăzeci de milioane. Clerul, după obicei, se înscrie cu o sumă de patru milioane, plus trei sute de mii pentru clerul străin. Suprimată în 1698, capitația este restabilită în 1701, printr-o declarație care face din ea un impozit de repartizare sporit cu un sfert față de cel din 1695 ; el se transformă astfel, de fapt, într-un supliment al impozitului direct. Este cu atît mai greu, cu cît scutirile și răscumpărările se multiplică și administrația nu îndrăznește să intervină împotriva nobilimii decăzute. Și acest impozit cade tot pe umerii lui Jacques Bonhomme. În 1705 se mărește iar cu a zecea parte, dar bugetul statului e o prăpastie fără fund. În 1710 se înființează zeciuiala, un fel de impozit privind venitul pe categorii pentru toate sursele de venituri ; de la acesta se așteaptă încă vreo douăzeci de milioane, dar, ca și cele dinainte, acest

impozit se devorează el însuși prin jocul răscumpărărilor și abonamentele oneroase pentru tezaur : orice expedient e bun pentru a scoate bani.

Este incontestabil că la sfârșitul domniei lui Ludovic, țăranul este literalmente strivit de impozite : corespondența intendenților o dovedește clar. Și această grea povară aduce prejudicii modestei bunăstări de care putea dispune mai înainte.

SĂRĂCIE ȘI RĂSCOALE

În capitolul precedent ne-am dat silința să evocăm viața țaranului în satul și în ferma lui, în secolul al XVII-lea. Pentru a descrie viața lui obișnuită, în vremuri normale, am lăsat la o parte mărturia dramatică, poate prea literară, a lui La Bruyère. Acum trebuie să revenim la ea, pentru a arăta care a fost viața țaranului în anii de criză, de flageluri și mai ales de foamete.

Să ne închipuim deci ce importanță aveau grânele, căci grâul stătea și atunci ca și acum la baza hranei țaranului, sau mai bine zis hrișca (*blé noir*), căci orzul bun era prea scump pentru el și, dacă-l cultiva, o făcea pentru a plăti cu el drepturile senioriale. Fiecare trăia aproape exclusiv din produsul pământului său, prin cumpărături și schimburi limitate cu vecinii. Pentru diferite motive, ca vămile interioare, dificultățile și nesiguranța transportului de alimente, fiecare provincie „exporta” puțin și trăia din resurse proprii. Dacă se întâmpla să fie un an rău, o calamitate, o grindină, inundații, recolta era compromisă; dacă nenorocirea se întindea, se transforma în dezastru național. Lipsa de schimburi de la o provincie la alta ducea, dacă recolta era bună, la o scădere a prețurilor, care-l ruina pe cultivatorul neputincios

aruncându-l în mâinile speculanților ; dacă recolta era slabă, urma mai întâi o ridicare prohibitivă a prețurilor, apoi, foarte repede, o foamete generalizată.

Foametea a fost atît de frecventă, sub domnia lui Ludovic al XIV-lea, încît se impune s-o evocăm și să expunem istoria lipsurilor îngrozitoare pe care poporul francez le-a suferit în acești ani nefericiți. Ne putem astfel referi la sinistrul tablou, pictat cu bitum, al lui La Bruyère. Oricît ar fi de tragic, abia dacă se apropie de adevăr. Lăsînd la o parte comentariile, oricînd discutabile și adescori pasionate, ne-am străduit să recurgem numai la mărturiile directe ale contemporanilor. Și sînt, vai ! destul de elocvente.

Contrar unei păreri foarte răspîndite, istoria acestor nenorociri începe chiar cu primii ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea. Anul 1662, anul marelui parade de la Paris, în care regele apare strălucind de pietre prețioase, în mijlocul tinerei sale Curți, preocupat pe acea vreme doar de serbări și de intrigă amoroase, a fost un an de foamete. Speculația și acapararea, adăugate unei recolte dezastruoase, făcuseră ca lipsurile să se generalizeze. Fără îndoială, milostenia publică și particulară se silesc să îndrepte răul. Compania Sfîntului Sacrament lansează un apel către toți membrii săi, pentru a dezvolta spiritul de milă. Regele ia măsuri. În mod excepțional, îngăduie importarea grîului. Se aduce pînă și de la Danzig. Dar transporturile se fac încet și cei înfometați suferă cumplit. La Paris, o comisie specială se ocupă de această problemă, vizitează stocurile, controlează pe brutari. Se distribuie în mod gratuit săracilor grîu importat, care se vinde cu preț redus, chiar și la Luvru. Acesta este „grîul regelui”. Municipalitya delegea magistrați municipali să plece în provincie să caute grîu, dar rechizițiile lor se izbesc de rezis-

tența puterilor locale, care-și păstrează cu grijă micile provizii.

Criza atinge Normandia, Anjou, Maine, Touraine, Blésois, Auvergne. Sărăcia devine generală ; se asistă la un exod masiv al țăranilor către orașe, unde aceștia caută ajutoare și invadează spitalele. Municipality-țile sînt copleșite și incapabile să satisfacă nevoile acestei noi populații. La Paris, afluența săracilor e atît de mare că, pentru a suprima cerșetoria, Parlamentul ordonă, prin decret, internarea nenorociților în Spitalul general. La Mans se numără 12 000 de săraci ; la Caen, țăranii „nu se mai hrănesc decît cu cotoare de varză crudă și cu legume” ; primarul din Orléans scria că pentru săracii de la țară, „orașul trebuie să consume cu o treime mai mult ca de obicei”. În acest oraș, izbucnește o răsmăriță ; hambarele sînt jefuite, o biată femeie e spînzurată. La Valençay, cinci persoane mor de foame. În regiunea Blois, nenorocirea e la culme. Avem o declarație, făcută sub jurămînt, de preoții parohiilor vecine cu Blois, care atestă că „de trei luni numiții enoriași trăiesc cu coceni de varză și cu rădăcini, pe care le fură de prin grădini, pasc iarbă pe cîmp întocmai ca animalele, înfulecă vacile, vițcii, oile și tot felul de animale care mor de moarte naturală, beau chiar și sîngele boilor și porcilor de îndată ce aceștia sînt sacrificați și înghit carnea crudă a cîinilor, pisicilor, măgarilor, cailor și a altor animale care se aruncă la gunoi”.

Preotul din Chambon declară că a îngropat douăzeci și cinci de copii și treisprezece persoane adulte moarte de foame, „în afară de copiii mici, de vîrstă, dintre care nici unul nu scapă” ; preotul din Candé „a înmormîntat de puțin timp cinci copii în vîrstă de opt și zece ani, toți morți de foame și care au fost găsiți în colibe, ținînd în mîinile lor schelete de mortă-

ciuni pline de viermi“ ; la Mer, unii țărani și-au descoperit casa „ca să vîndă țiglele și să aibă o bucată de pîine“ ; la Saint-Denis, parohie cu două sute de case, la o mie de locuitori „mai mult de opt sute trăiesc cu ierburi și cu rădăcini. iar ceilalți cu tîrîțe și grăunțe“.

Iată mărturii sigure, care înfloară. E nevoie să adăugăm — căci e o lege pe care am constatat-o de multe ori — că această mizerie fizică e întovărașită de o gravă criză morală ? Ascultați-l pe Guy Patin : „Nu se vorbește decît despre bani și despre pîinea care s-a scumpit iar. Toată lumea vrea să se îmbogățească. Mi-e teamă să nu vedem oamenii rîdicîndu-se și îndîrjindu-se unii împotriva celorlalți, luîndu-se de gît pentru bani.“

În unele provincii, urmează, după acest an de foamete, o iarnă aspră, care agravează și mai rău situația. Intendentul din Dauphiné scrie în 1663 : „În cîteva locuri în care zăpada și asprimea iernii au distrus grîul, am fost asigurat că țăranii măcinau coji de nuci cu ghindă și mei sau puțin orz și secară, ca să facă pîine“. Doisprezece ani mai tîrziu, guvernatorul din Dauphiné scrie controlorului general : „Este sigur, domnule, și vă vorbesc pentru că sînt bine informat, că locuitorii zisei provincii n-au trăit în timpul iernii decît cu pîine, ghindă și rădăcini, și că acum îi vedem mîncînd iarba din livezi și scoarța copacilor“. Intendentul Robertot îi scrie lui Colbert, în 1665 : „În provincia Berry și în împrejurimi, toți locuitorii și mai ales plugarii care cultivă pămîntul, sînt mai nenorociți decît sclavii din Turcia și decît țăranii din Polonia“.

Mai vin și alte calamități să-l copleșească pe bietul țăran ; epidemiile de ciumă sînt încă frecvente ; plaga bîntuie la Dunkerque în 1666, la Lille în 1667, la Soissons în 1668, la Amiens în 1669. Adăugați la

toate acestea povara impozitelor, cu atît mai grele cu cît sînt mai nedrept repartizate, impozitul pe sare atît de nepopular, hîrtia timbrată, creată în această epocă și care apare ca o măsură inutilă, jignitoare și insuportabilă. Nu uitați povara strivitoare a găzduirii soldaților, tăragănelile și abuzurile justiției. Cum să te mai miri, după toate acestea, dacă Jacques Bonhomme încearcă uneori să-și scuture jugul și să se răscoale? Aici trebuie să căutăm cauza atîtor revolte, care sînt în general reprimare cu o extremă asprime. Ele sînt nenumărate și, prin amploarea pe care o iau, îngrijorează adeseori conducerea. În 1662, semnalăm răscoala din Boulonnais, care se soldază cu 3 000 de arestări, trimiterea a 400 de rebeli la galere și pe conducători la spînzurătoare. În 1674, noile legi fiscale necesitate de războiul cu Olanda nasc tulburări în Guyenne. Reprimarea este deosebit de crudă: Bordeaux trebuie să găzduiască 209 companii de infanterie și de cavalerie pe cheltuiala sa. În 1664, Colbert vrea să impună din nou gabela regiunilor răscumpărate. Un aventurier, anume Bernard d'Audijos, ia conducerea răscoalelor din Gascogne. Timp de mai mult de doi ani el ține piept armatei regale cu mica lui trupă hotărîtă. Beneficiază de complicitatea tuturor țăranilor, a burghezilor și adeseori chiar a magistraților care trebuie să-l prindă. Ascuns în munți, pe frontiera Spaniei, el nu poate fi găsit și duce un război sîngeros de guerilă. În sfîrșit, cînd e prins, regele îl grațiază, ținînd seamă de popularitatea lui, îl numește colonel și-i încredințează patru companii de dragoni. D'Audijos va fi de altfel ucis în serviciul regelui.

Sporirea vămii la intrarea în orașe înfurie poporul la Mans în 1675, hîrtia timbrată are aceleași efecte la Bergerac, în același an; la fel impozitele asupra vinului, la Mâcon, în 1680. În același an, doamna de

Sévigné scrie din Bretania fiicei sale : „Nu văd decît oameni care-mi datorează bani, care dorm pe paie și plîng“.

Una din cele mai grave rebeliuni a fost jacheria din Vivarais, în 1670. Un necunoscut, poate vreun agent provocator, lansase un zvon stupid : anume că un edict pusese taxe noi, mai grele decît cele existente, adică : zece livre pentru nașterea unui băiat, cinci livre pentru o fată, trei livre pentru o haină nouă, cinci bani pentru o pălărie, trei bani pentru o pereche de pantofi, cinci bani pentru o cămașă și un ban pentru o zi de muncă la cîmp. Evident, nu era nimic adevărat din toată această poveste ridicolă. Dar vestea s-a răspîndit repede — sărăcia fiind o rea sfătuitoare ; revolta a crescut la Aubenas și în împrejurimi. Lumea striga : „Nu mai vrem impozite ! Moarte lipitorilor poporului !“ Clopotul cel mare a sunat a răscoală în 27 de parohii.

De data aceasta, răsculații găsiră un șef hotărît, pe Antoine de Roure, ofițer de miliție, fost căpitan în regimentul lui Lespinnasse. Era un gentilom iubit de țărani, cu idei înaintate, celebru prin milosteniile lui, care primi conducerea insurecției. Cinci pînă la șase mii de oameni se adunară spontan sub ordinele sale. După jafuri, urmară incendii, omoruri ; fură asasi-nați cîțiva consuli. Acești „ruoizi“ au ridicat o nouă jacherie. Un cîntec le servește drept chemare la revoltă :

*„Assez de faim, assez de larmes ;
Du sang, paysan prends tes armes !
Sus aux voutours, aux gabelous !
Il faut hurler avec les loups.
Sur les vampires de l'Ardèche
Ton hoïau, ton pic et la bêche -
A leur tour percevront l'impôt.*

*Hardi, les gars, point de repos !
 Pour protéger notre provende,
 Là-bas, sur le mas de la Rande,
 Flotte le guidon vivarois !
 Dieu garde Roure el les Rourois !¹*

Guvernatorul provinciei începe tratative cu Antoine de Roure, care, în uniformă de locotenent general, discută de la egal la egal și descoperă repede manevra de târăgănare a guvernatorului. Armata a și trecut Ronul ; ea e comandată de d'Artagnan² și e formată din mușchetari, patru escadroane de cavalerie, trei regimente de infanterie, șase companii de gardă, toți elvețieni, cu totul 1 600—1 700 de cavaleriști și 4 000 de oameni pedestri. Roure îi sfidează, și-i convoacă pe toți răsculații. Dar, fiind prost înarmați, revoluționarii se împrăstie în dezordine în fața trupelor regulate. Urmează o înfrângere totală, după care și o represiune sângeroasă ; vreo sută de răsculați pier pe roată sau spânzurați ; exilul, galerele, bi-ciul pentru alte sute ; Roure este arestat, condamnat la moarte și executat. Mai mult decât atât, se aplică sancțiuni colective, pe atunci obișnuite, umilitoare și ruinatoare ; orașul Aubenas nu va mai face parte

¹ Destulă foame, lacrimi, sînge
 Țărane, arma-n mînă-o strînge !
 Cu lupii musai să urlăm,
 Iama-n dijmașii crunți să dăm.
 Iar în Ardèche, printre călai,
 Să strîngă birul de la rai
 Tu sapa și hîrlețu-ți lasă !
 Haideți flăcăi, ce vă mai pasă !
 Ca foamea să ne-o potolească
 În Rande, pe-o casă țărănească
 Flutură steagul vivarez !
 Țrăiască Roure și-ai săi rurezi ! (fr.)

² Charles de Batz, conte d'Artagnan (1611—1673), căpitan de muschetari, devenit celebru prin romanul *Cei trei muschetari* al lui Al. Dumas.

din adunările provinciale ; clopotnițele sînt distruse, iar clopotele date jos. Este o adevărată rușine : o provincie întreagă e pusă în afara legii și predată soldătimii, care o jefuiește, o stoarce de bani, o terorizează. Locuitorii, îngrămădindu-și zdrențele în căruțe, fug din satele lor blestemate și se îndepărtează în coloane ialnice...

În Bretania, cinci ani mai tîrziu, o întîmplare asemănătoare însîngerează provincia. Edictul din 1673 a introdus folosirea obligatorie a hîrtiei timbrate ; un alt edict, din 1675, instaurează monopolul tutunului și marcarea vaselor de cositor. Colbert a prevăzut nepopularitatea acestor măsuri fiscale și a încercat în zadar să le îndulcească prin aplicarea lor moderată : „Trebuie evitate, scrie el, atît cît se poate, constrîngerile personale“. Dar funcționarii locali ai fiscului gîndesc altfel. În primăvară izbucnesc tulburări la Rennes, Saint-Malo, Nantes ; sînt jefuite depozitele de tutun și de hîrtii timbrate. Se strigă pe străzi : „Trăiască regele, dar fără impozit ilegal !“ Ludovic al XIV-lea se hotărăște să dea un „mare exemplu“, cu toate sfaturile înțelepte ale guvernatorului Bretaniei, domnul de Chaulnes ; trimite trupe care vor trăi pe socoteala provinciei și se știe ce înseamnă acest lucru : furturi, abuzuri, violențe...

La Rennes, care se bucură de un vechi privilegiu, fiind scutit de găzduirea soldaților, sosirea trupelor face să crească răzmerița. Domnul de Chaulnes e injurat, făcut „porc“, brutalizat, atacat cu pietre ; e nevoit pînă la urmă să trimită trupele înapoi la Nantes. Mai mult de 15 000 de locuitori au luat armele în mîini. E o răscoală care amenință să cuprindă provinciile vecine și să degenereze în revoluție. Mișcarea se întinde. Urmează Bretania de sud : izbucnesc tulburări la Guingamp, Châteaulin, Quimper. Patruzeci de parohii au pus mîna pe arme :

20 000 de oameni, înarmați cu muschete, puști, furci, halebarde, străbat orașele și provincia, îndemnând la revoltă. Este redactat un program de revendicări sociale, sub numele de *Codul țărănesc*; autorii cer abolirea drepturilor de zeciuială și corvoadă, dreptul de căsătorie între nobili și plebei, suprimarea dijmei ecleziastice, interzicerea vînatului din martie pînă în septembrie, suprimarea hîrtiei timbrate și a gabelei, alegerea judecătorilor; sîntem aproape de Caietele de revendicări din 1789. Este vorba de cu totul altceva decît de o revoltă apărută într-un moment de mînie și suferință, de „ștregari care aruncă cu pietre în grădina stăpînului“, cum spune glumind doamna de Sévigné. Mișcarea este îndreptată atît împotriva nobilimii și a privilegiilor ei, cît și împotriva noilor impozite.

La Carhaix, un fost notar, anume Sébastien le Balp, este sufletul răscoalei. El îi întovărășește pe țărani înarmați la vechii lor stăpîni, gentilomi sau ecleziști și consenuează în acte autentice, încheiate sub amenințare, bazele noilor raporturi sociale pe care răsculații vor să le impună. Sub presiunea „bonetelor roșii“, privilegiații semnează recunoașterea desființării vechilor arenzi. Furturile, jafurile, asasinatele se înmulțesc. Marchiza de Trévigny asistă, neputincioasă la jefuirea castelului său din Hergoët; doamna de Rohan este amenințată la Josselin; se numără 15 morți la Pontivy. După exemplul Frondei, rebelii se gîndesc să ceară ajutorul și protecția olandezilor care navighează pe coastă, sub ordinele amiralului Ruyter.

În haosul acestei dezordini, se ridică și o serie de revendicări moderate, ceea ce le face să fie și mai periculoase. Un act oficial, impus în condițiile amintite, mînăstirii din Langonnet, demonstrează această moderație. Țărani protestează împotriva sarcinilor

arbitrare și excesive, dar ei recunosc și admit menținerea vechilor drepturi medievale, corvezi, arenzi etc.

Străinătatea urmărește cu interes insurecția și speră să se servească de ea. Conte d'Estrades¹, ambasadorul nostru la Liège, primește din Colonia scrisori cu fraze de acest fel : „Ne punem mari speranțe în răscoalele din Franța”.

Regele se gîndește un moment să vină în persoană să restabilească ordinea grav compromisă în Bretonia ; moartea lui Turenne² îl împiedică să-și execute proiectul. În acest timp, guvernatorul, domnul de Chaulnes, negociază și temporizează, așteptînd sosirea unui număr suficient de trupe.

În sfîrșit, întăririle așteptate sosesc din Nantes și Guyenne. Domnul de Chaulnes trece la acțiune ; într-un moment foarte potrivit, șeful răsculaților, Le Balp, este ucis de marchizul de Montgaillard.

Începe represiunea, cu cruzimea ei obișnuită. Domnul de Chaulnes scrie guvernatorului din Morlaix : „S-au făcut execuții la Quimper, unul din cantoanele cele mai răzvrătite și arborii de pe drumurile de coastă încep să se aplece sub greutatea spînzuraților.”

Se acordă amnistie pentru parohiile supuse, dar se impune întreținerea forțată a trupelor, pentru rebeli ; Rennes cunoaște măsuri aspre : în afară de ocupația militară, Parlamentul este exilat la Vannes, strada Haute distrusă, șefii rebeliunii urmăriți și executați. La începutul anului 1676, regele acordă în sfîrșit o amnistie generală, cu scopul de a potoli mișcările.

Pe măsură ce domnia înaintează, o dată cu dificultățile financiare și externe, tot mai mari, se agravează

¹ *Godefroi, conte d'Estrades* (1607—1686), mareșal, negociatorul păcii de la Nimègue.

² *Henri de La Tour d'Auvergne, viconte de Turenne* (1611—1675), mareșal al Franței, ucis în lupta pentru cucerirea Alsaciei.

și mizeria. Industria e la rîndul ei atinsă. Atelierele de mătase, ca și fabricile de postav, se opresc și șomajul se întinde. Din centrele mari și mai ales din Paris, muncitorii pleacă cu miile în străinătate. Salariile scad. În 1685, la Honfleur, lucrările din port sînt compromise. Antreprenorii sînt siliți să plătească jumătate din salariu pentru zilele de sărbătoare, ca să-i împiedice pe muncitori să se ducă să cerșească pîine în oraș. Domnul de Bâville, intendent la Poitiers, scrie în 1684 : „Starea mizerabilă a orașului Poitiers nu-i mai poate obliga pe cetățeni să plătească impozitul de război ; de zece ani orașul nu mai e scutit de încartiruirile de război și plătește taxele de import și toate drepturile de asistență de care era absolvit pînă acum. Nu mai există comerț și meșteșugarii sînt atît de săraci, încît trebuie să fie duși la azil îndată ce încetează de a mai lucra.“

La țară, mizeria persistă și se întinde ; în 1687, controlorul general îi însărcinează pe d'Aguesseau și pe d'Ormesson cu o anchetă la fața locului în provinciile Maine și Orléans. „Țăranii trăiesc cu pîine făcută din hrișcă — se arată — iar alții, care n-au nici hrișcă, trăiesc din rădăcini de ferigă fiartă cu făină de orz sau ovăz și sare“. Ambasadorii străini, mai cu seamă venețienii, confirmă cele arătate. În ianuarie 1692, intendentul din Limousin „a găsit mai mult de 70 000 de persoane, de toate vîrstele și de ambele sexe, silite să cerșească pîine înainte de luna martie, trăind doar cu un rest de castane pe jumătate putrezite, care vor fi consumate și acelea pînă în luna următoare“.

Anii 1693—1694 cunosc o nouă foamete generală, după cîțiva ani de belșug. O iarnă aspră degerase grîul. Din nou foamete, agravată acum și de speculanți. Măsura, care valora 18 livre la Paris în 1692, ajunge la 45 de livre în 1693 și la 51 de livre în

1694. Acaparatorii se bucură, în vreme ce mizeria crește. În registrul său de socoteli, avocatul Tourton notează la această dată : „Mare mizerie la Saint-Etienne. În afară de persoanele înstărite, moarte de curînd, au mai murit 500 de săraci și mai sînt pe ducă încă 5 000. Nu se mănîncă numai carne de cal, dar s-au mîncat și toți cîinii.” Cam peste tot se deschid birouri de ajutorare și ateliere publice, dar, vai ! și noi cimitire. Registrele de stare civilă atestă că mortalitatea crește de trei, apoi de patru ori. Se înmulțesc procesiunile și novenele¹. Un burghez din Besse, în sudul provinciei Auvergne, notează că „copiii aveau bețișoare ascuțite la vîrf cu care dezgropau mortăciuni și legume, după ce se semănase pămîntul” și că țărani, în disperarea lor, n-aveau curajul să-i pedepsească. Pentru a lua măsuri împotriva lipsurilor, regele publică o declarație în urma căreia țărani aveau voie să ia pămînturile înțelenite, fără nici o formalitate, numai să fie semănate.

De data aceasta nu mai e o criză locală, ci o calamitate generală. Din toate provinciile Franței sosesc la urechea guvernatorului general vești alarmante, în care revine ca un laitmotiv mizeria poporului. Domnul de Bezons, intendent la Bordeaux, scrie : „Într-un mare număr de parohii, cei ce stau mai bine fac pîine de tărîțe ; ceilalți n-o au nici pe asta”. Din ținutul Caux : „Bietul popor trăiește cu pîine din rădăcini de ferigă, ceea ce provoacă o atît de mare infecție...” De la episcopul de Montauban : „Mor (în dioceză) în toate zilele cîte 400 de persoane, după calculul aproximativ pe care l-am făcut, din lipsă de hrană”. Din Châlon : „Țărani fac fiertură de paie de ovăz și mănîncă drojdia de struguri”. În Tarantaise și în Maurienne, cea mai mare parte din locuitori „au trăit

¹ Nouă zile de rugăciuni.

cu coji de nuci măcinate, în care cei mai înstăriți nu amestecă decît a zecea parte sau aproape, de grăunțe de orz sau de ovăz". Am putea înmulți cu ușurință exemple asemănătoare. Șomajul cîștigă teren; la Tours, în 1699, se semnalează 6 000 de țesători reduși la cerșetorie și 4 000 de muncitori din atelierele de mătase fără lucru.

Răscoalele locale reîncep; miniștrii nu cunosc altă soluție decît represiunea brutală. În 1705, Chamillard recomandă intendentului din Limoges să dea „exemple dintre cei vinovați... ca să se arate acestor oameni că nu se vor răscula fără pedeapsă”.

Intendenții pledează fără încetare cauza cetățenilor striviți de impozite pe care nu le pot plăti și solicită reduceri și amînări. Încasatorul de impozite de la Fontenay-le-Comte scrie, la 15 mai 1707: „Mizeria a ajuns la un nivel atît de înalt, încît cea mai mare parte din contribuabili, reduși la ultima extremă, neavînd nimic de pierdut, se răzvrătesc împotriva încasatorilor, care sînt zilnic atacați cu coăse, furci, și alte unelte de fier. Nimic nu e mai sigur decît ceea ce am onoarea să vă raportez.” Cînd porțarii și sergenții vin să sechestreze mobilele sau animalele contribuabililor fugiți, ei nu găsesc cumpărători, fie din cauza mizeriei, fie din solidaritate și n-au altceva de făcut decît să înapoieze obiectele sechestrate proprietarilor lor. Și totuși, numai Dumnezeu știe ce nevoie mare de bani are tezaurul, în acești ultimi ani de domnie!

Dar nimic nu se compară cu mizeria din „iarna cea mare” din 1709. Mărturiile jalnice abundă. Nu voi cita aici nici pe Saint-Simon, nici pe prințesa palatină, care vorbesc de 24 000 de morți la Paris, cifră desigur exagerată, nici de scrisorile mai moderate ale doamnei de Maintenon. Dar e sigur că mizeria e generală și totală. Mai mult decît atît, frigul

a fost extrem de aspru în acel an ; Sena a înghețat la Paris ; vinul îngheța în pivnițe și la Versailles se preschimba în sloi pe masa regelui. În sud, temperatura a coborât sub 16 grade ; asta înseamna distrugerea totală a viilor, a măslinilor, a stejarilor de plută. Recoltele erau pierdute ; sămînța înghețase și putrezise în pămînt. La 4 mai, procurorul general al Parlamentului din Bourgogne scria : „Copiii mai mari trăiesc cu ierburi și cu rădăcini, pe care le fierb, copiii de patru-cinci ani, cărora mamele nu le pot da pîine, pasc întocmai ca oile“. Episcopul din Macon : „Mai mult de jumătate din populație nu trăiește decît cu ierburi și cu pîine de tărîțe... Jumătate din pămînturi sînt părăsite. Drumurile sînt pline de vagabonzi slabi, scheletici, gata la orice pentru a pune mîna pe puțină hrană.“

Este în adevăr o epocă de doliu național ; teatrele se închid ; se înmulțesc operele de binefacere ; burghezi, membri ai clerului, parlamentari, se întrec în generozitate și devotament. La Auxerre, clerul singur hrănește 1300 de săraci. Se instituie aproape peste tot o „taxă pentru săraci“ care nu scutește pe nimeni și regele dă exemplu dînd 4220 de livre. Se deschid ateliere publice. La Tours și la Montauban se face pîine amestecată cu rădăcini de asfodele, domnul Fagon declarînd că această rădăcină este inofensivă ; în Languedoc se amestecă în pîine pir. La Clermont-Ferrand se numără 2 000 de săraci, 12 000 la Reims, cărora nu li se poate da decît pîine de orz. Funcționarii orașului scriu : „Spectacolul îți dă fiori și, fără un ajutor grabnic pe care-l așteptăm, vom muri cu toții de foame“.

Problema grîului devine problema numărul unu ; regele ordonă libertatea absolută de circulație a grînelor. Dar orașele le cumpără imediat, în bloc, indiferent de preț și piețele locale sînt mereu lipsite

de grâu. Orice cărușă care circulă este amenințată să fie jefuită ; jaful se produce pînă și pe străzile Versailles-ului. Regele se vede silit să pună trupe care să escorteze convoaiele cu alimente. Făina, care costa șase livre măsura la Paris în 1707, se ridică la 69 de livre. În Picardia, unde măsura cîntărește 50 de livre, crește din februarie pînă în septembrie 1709, de la 4 la 12 livre. Acaparatorii fac averi scandaloase, care sporesc mînia justă a poporului.

Izbucnesc revolte cam peste tot, ca și în 1694. Trebuie trimise trupe în toate provinciile. La Lyon sînt jefuite mai multe brutării. Scene asemănătoare, întovărășite de acte de violență, sînt semnalate la Tours, la Orléans, Limoges, La Rochelle. În rapoartele lor, intendenții lasă să se vadă îngrijorarea pentru starea de spirit a opiniei publice. Mînăstirile și comunitățile religioase, bănuite de a fi strîns rezerve de grîne, sînt pradate de bande de hoți și de soldați dezertori. O întreagă parte a populației rurale rătăcește de aici-colo și moare de-a lungul drumurilor ; preoții nu mai pot identifica cadavrele și drescăză acte colective de deces de cîte șase, opt, zece înmormîntări deodată. Uneori se vede pe registre trista mențiune : *Fame perit* (A murit de foame). Pe registrul stării civile din comuna Vincelles, în Yonne, se găsește, în dreptul anului 1710, această notă a preotului : „Se vedeau bărbați și femei, copii mari și mici, cu fața și mîinile pămîntii, zgîriind pămîntul cu unghiile, căutînd vreo rădăcină, pe care o mînceau cu lăcomie. Ceilalți, mai puțin pricepuți, pășteau iarba întocmai ca animalele ; alții, cu totul abătuți, stăteau culcați de-a lungul drumurilor așteptînd astfel moartea.“

La Paris, scrie doamna de Maintenon, „nu mai e zi de uîrg fără răscoală“. Cu tot războiul care continuă, se lasă în capitală 12 companii de gărzi franceze și un batalion întreg de gărzi elvețiene, ca să

mențină ordinea. Monseigneur este asaltat de femei care strigă : „Pîine !“ Locotenentul de poliție d'Argenson este lovit la Sainte-Roch cu pietre care-i sparg geamurile caleștei. Circulă cîntece satirice. Se lipesc afișe instigatoare pe porțile Parisului, pe biserici, în piețele publice, pe statuile regelui. Ludovic al XIV-lea primește bilete înjurioase, „care arătau în termeni anume, spune Saint-Simon, că se mai găseau încă d'alde Ravailac ¹ și în care se aduceau elogii lui Brutus ²“. Se nasc răzmerițe pe șantierelor publice de la poarta Saint-Denis, unde nu se mai distribuie pîinea zilnică ; trupa, sub ordinele mareșalului Boufflers, e nevoită să intervină.

Guvernul nu mai știe unde-i este capul ; lipsurile interne vin să se adauge înfrîngerilor militare și greutateților financiare. În fața mizeriei publice, a trebuit să se renunțe la strîngerea impozitelor. Controlorul general Desmarests scrie regelui : „În această agitație, am fost nevoiți să-i menajăm ; ar fi fost o imprudență să mai cerem impozitele obișnuite unor oameni cărora le lipsește pîinea. Încasările au încetat aproape cu totul și veniturile obișnuite ale fermelor au scăzut aproape cu un sfert.“ Tezaurul e gol și totuși războiul continuă.

Ultimii ani ai domniei, care marchează, după Denain, o redresare externă, lasă țara în aceeași stare de sărăcie lucie. Corespondenții controlorului general continuă să-i aducă mărturiile unei mizerii persistente. Din Limoges, intendentul scrie, la 26 mai 1713 : „Persoane demne de încredere m-au asigurat de asemenea că sînt cîteva parohii în care oamenii pasc iarbă în livezi, ca animalele ; altele, în care femeile fac fiertură de cenușă ; unele unde lumea se hrănește

¹ Asasinul regelui Henric al IV-lea.

² Asasinul lui Cezar.

cu rădăcini de ferigă“. Din Angers, în același an : „Această provincie se află într-o mizerie îngrozitoare din lipsă de grâu. Jumătate din oamenii de la țară duc lipsă de pîine ; un mare număr dintre ei au murit de foame... De 60 de ani de cînd cunosc provincia, numărul locuitorilor ei a scăzut cel puțin cu o treime.“ La Rochefort, mor 600 de persoane în trei luni. O epidemie de sinucideri arată extrema disperare a poporului. La Montauban, unde totul a fost distrus de niște inundații cumplite, se deschid ateliere pentru țărani, „dar numărul lor e atît de mare, încît nu se pot da, pe zi, femeilor și copiilor decît 18 dinari, iar bărbaților 2 soli, cu care aceștia cumpără puțină pîine de mei“. Manufacturile, despopulate de mizerie, șomaj și exodul protestanților, sînt închise ; mătăsăriile de la Lyon, odinioară atît de prospere, nu mai lucrează ; la Agen, marchizul de Rozel începe distribuirea publică a alimentelor ; e nevoit să întrerupă însă, căci fiecare distribuie se sfîrșește cu cîte o răzmeriță.

Am citat destule mărturii autentice, ^{pe}precise, indiscutabile, pentru a putea acum aprecia valoarea celor spuse de contemporani. Însăși prințesa palatină scrie : „Dacă ieși din casă, ești urmărit de o grămadă de săraci, care strigă de foame... N-am văzut în viața mea o epocă atît de tristă ; oamenii din popor mor de frig ca muștele“, și se știe că ea nu exagerează.

Scenele dramatice erau numeroase, ca de pildă cea pe care-o povestește prințesa palatină : „Ieri mi s-a istorisit o întîmplare dureroasă despre o femeie care a furat o pîine, la Paris, din prăvălia unui brutar ; brutarul voia s-o aresteze ; ea zise plîngînd : «Dacă ai cunoaște nenorocirea mea, nu mi-ai lua pîinea ; am trei copii goi ; n-au ce mîncea ; nu mai pot răbda, iată de ce-am furat-o.» Comisarul, în fața căruia fusese dusă femeia, îi cere să-l ducă acasă la

ea ; acolo găsi trei copii mici, înfășurați în zdrențe, ghemuiți într-un colț, tremurînd de frig, ca și cum aveau temperatură ; îl întreabă pe cel mai mare : «Unde-i tatăl tău ?» Copilul răspunse : «E după ușă.» Comisarul voi să vadă ce făcea tatăl după ușă și se dădu îndărăt, cuprins de groază. Nenorocitul se spînzurase într-un acces de disperare.”

Din exilul său în Olanda, protestantul Jurieu¹, în *Les soupirs de la France esclave* (*Suspinele Franței sclave*) denunță „tristele urmări ale puterii arbitrare și despotice ale Curții Franței”. În ciudă părerii politice a autorului, afirmațiile lui nu erau exagerate : „Poporul e redus la ultimele extreme și lipsa de bani e atît de ciudată, încît cei care au avere se vād împovărați cu ceea ce produc fondurile lor, adică grîu sau vin, fără ca cei care au vin să poată cumpăra grîu și cei care au grîu să poată cumpăra vin”.

Dar nu-i nevoie să recurgem la pamfletele din Olanda, pentru a auzi aceste critici și plîngerii. Regele era asaltat, chiar în anturajul lui, de tot felul de oameni, mișcați de mizeria publică, îngrijorați de soarta țării. Confirmînd jalnica evocare a țăranilor și suferința lor de către La Bruyère, iată-l pe Saint-Simon care, adresîndu-se regelui, stigmatizează cheltuielile nebunești ale miniștrilor în căutarea unor surse de cîștig „pînă și în oasele supușilor voștri, a căror goliciune și slăbiciune e atît de mare, încît nu mai pot cultiva cîmpurile ; soiuri de animale pier și percepatorii fără inimă nu mai pun mîna decît pe niște rămășițe ale unor case ruinate, ale căror acoperișuri le dărîmă ca să le vîndă cu un preț de nimic”.

Putem oare să contestăm mărturia memorialistului suspectat, pe bună dreptate, de opoziție ? Iată alta,

¹ Pierre Jurieu (1637—1713), teolog protestant, celebru prin polemicile lui cu Bossuet.

a locotenentului general din Rouen, Boisguibert : „Faptul care nu poate fi contestat e că mai mult de jumătate din Franța se află în paragină sau e prost cultivată ; mai prost chiar decît era altădată, ceea ce este și mai ruinator decît dacă pămîntul ar fi cu totul părăsit, căci produsul nu poate acoperi cheltuielile culturilor“.

Mareșalul de Vauban, care timp de 40 de ani a străbătut Franța în toate direcțiile și a acoperit-o de fortificații, scoate, în 1707, spre sfîrșitul carierei sale, acest strigăt de alarmă : „Sînt o obligație de onoare și de conștiință să arăt maiestății-voastre că nicio dată în Franța nu s-a arătat destulă grijă poporului de jos și că s-a făcut prea puțin caz de el ; că el este cel mai ruinat și mai nenorocit din întregul regat ; poporul acesta constituie totuși partea cea mai importantă a țării prin numărul său și prin serviciile reale și efective pe care le aduce : căci el e cel care poartă pe umerii săi toate poverile, el a suferit cel mai mult și asupra lui se răsfrînge orice scădere a numărului de oameni din regat“.

Dar aceste glasuri de oameni cinstiți, care arată primejdia, sînt înăbușite ; Boisguibert este exilat și zeciuiala regală a lui Vauban condamnată. La Versailles, întunecat de doliurile Curții, de înfrîngerile militare și de greutățile financiare, nu se mai poate auzi și strigătul de disperare care se ridică din orașe și sate. Zadarnic Fénelon își unește avertismentele cu cele ale lui Saint-Simon, Boisguibert și Vauban : „Poporul vostru moare de foame, scrie el regelui. Cultura pămîntului e părăsită, orașele și satele se despopulează, toate meșteșugurile lîncezesc, comerțul este distrus. În loc să stoarceți bani de la acest popor sărac, ar trebui să-i dați de pomană și să-l hrăniți. Franța întreagă nu mai e decît un imens spital jalnic și fără hrană... Poporul însuși, care a avut atîta în-

credere în voi, începe să-și piardă prietenia, încrederea și chiar respectul... Tulburările populare, care au fost necunoscute atîta vreme, devin frecvente; Parisul însuși, atît de aproape de voi, nu e scutit..."

Dinadins nu am citat aceste mărturii literare decît după documente administrative autentice, pe care le confirmă. Se va înțelege că nu sînt de loc în dezacord cu faptele stabilite.

La sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea totul concură spre a-l ruina pe țaran: războaiele, impozitele abuzive, goana împotriva protestanților, exodul acestora, lipsa de bani. Începută într-o apoteoză de glorie, marea domnie sfîrșește într-un tablou de mizerie.

Putem totuși afirma că, timp de cincizeci de ani, poporul de jos n-a făcut decît să sufere? Oricît ar fi fost de dese epocile de lipsuri și calamități publice, ele au fost totuși localizate în timp și în spațiu. Din cauza sărăciei și a dificultăților de transport, în cutare provincie lipsea grîul, în timp ce în alta era prea mult.

Ținînd seama de documentele convingătoare pe care le-am citat, trebuie să le interpretăm, să le criticăm, pentru a determina cu exactitate importanța lor. De exemplu, intendenții, de la care am luat atîtea mărturii triste — și ar fi fost ușor să le multiplicăm — iau apărarea țăranilor, stimulați fiind de municipalități. Ei cer pentru săteni ușurări și reduceri de impozite. Deci au mai curînd tendința de a înnegri tabloul pentru a-și întări argumentația și a-l înduioșa și mai mult pe controlorul general în legătură cu starea provinciei lor. De altfel, ei nu scriu la Versailles decît atunci cînd totul merge prost și ansamblul corespondenței lor produce astfel o impresie penibilă. Dar, cînd lucrurile merg mai bine, ei nu mai intervin; de aceea corespondența lor nu

reflectă decît epocile rele și le trec, în mod firesc, sub tăcere, pe cele bune. Această pretențioasă documentare este deci, prin însăși natura sa, subiectivă. Îi lipsește o părere opusă necesară, cronica anilor buni care nu apare, căci oamenii fericiți n-au istorie.

Ori, există și ani buni, și, socotind bine, poate chiar mai mulți decît cei răi. Memoriile, registrele de socoteli, sînt pline de petreceri familiale sau parohiale. Botezurile, căsătoriile, sînt ocazii de adunări de familie; se mănîncă copios, se bea strașnic și se cîntă vreunul din acele cîntece provinciale care-au ajuns pînă la noi. Ori, cu burta goală nu se prea cîntă...

În astfel de zile, se scot din lăzi hainele de sărbătoare, așezate cu grijă și pînzeturile albe sau în culori țipătoare imprimă un aer de veselie femeilor care le poartă. Țăranul își uită un moment grijile zilnice, pentru a se lăsa cuprins de bucuriile familiei. Și nu rareori îl vedem pe seniorul satului dînd, prin prezența sa, strălucire micii petreceri intime, la care acesta n-a uitat să trimită o plăcintă zdrăvăună cu carne, iepuri și claponi.

La sărbătoarea parohială, în sat se văd aceiași țărani gătiți de duminică dansînd după prînz, în sunetul cimpoiului, sub ulmii mari din piața bisericii. Poporul nostru are un fond statornic de veselie și de optimism, pe care încercările n-au izbutit să-l distrugă. Lumea muncește din greu, se trudește, dar cînd vine ora destinderii, se veselește după pofta inimii, uitînd și zilele rele și ceasurile negre.

Țăranul care face pămîntul să rodească și crește totdeauna cîtiva iepuri și cîteva găini pe lîngă casă, rareori rămîne fără mijloace de trai. Le pastrează cu grijă, căci e prudent de la natură, și nici nu trebuie să afișeze un belșug prea mare în ochii strîngătorului de biruri. Chiar în vremurile de lipsă, el tot

are cîteva provizii în fundul podului. Amintiți-vă de țaranul la care se prezintă tînărul J.—J. Rousseau și care, luîndu-l drept un agent de perceptor sau un funcționaraș care strînge gabela, se arată neîncrîzător și declară că n-are nimic ce să-i dea. Dar, îndată ce vede cu cine are de-a face, ies ca prin farmec din ascunzători jamboane afumate și sticle. Lacom și cîteodată chiar zgîrcit, căci el cunoaște prețul banului și știe cît se trudește ca să-l cîștige, țaranul rămîne rareori fără provizii. Știe că trebuie să aibă mijloace materiale, să stăpînească o bucată îndestulătoare de pămînt, căci altfel îl așteaptă foametea în anii de lipsă...

Țaranul cunoaște deci epoci grele, care alternează cu vremuri fericite. Viața sa zilnică rămîne simplă, frugală. Dar atîta vreme cît posedă peticul lui de pămînt, reușește întotdeauna să scoată din el hrana lui și a familiei. Zilerii, cu salarii mici, au o viață mai grea, căci pentru ei nu există resurse în afară de pîinea brutarului. Dacă-i lipsește pîinea, muncitorul agricol rabdă, chiar dacă a reușit să pună de o parte cîtiva gologani. Caracteristica vieții de la țară, alături de simetria timpurilor moderne, este instabilitatea, nesiguranța zilei de mîine. Cauza o constituie regimul economic. Nenorocirile țăranilor au fost reale și numeroase, dar corespund unor epoci determinate de criză. Ne vom feri deci de orice generalizare grăbită care ar divulga adevărul, infinit mai complex și mai schimbător.

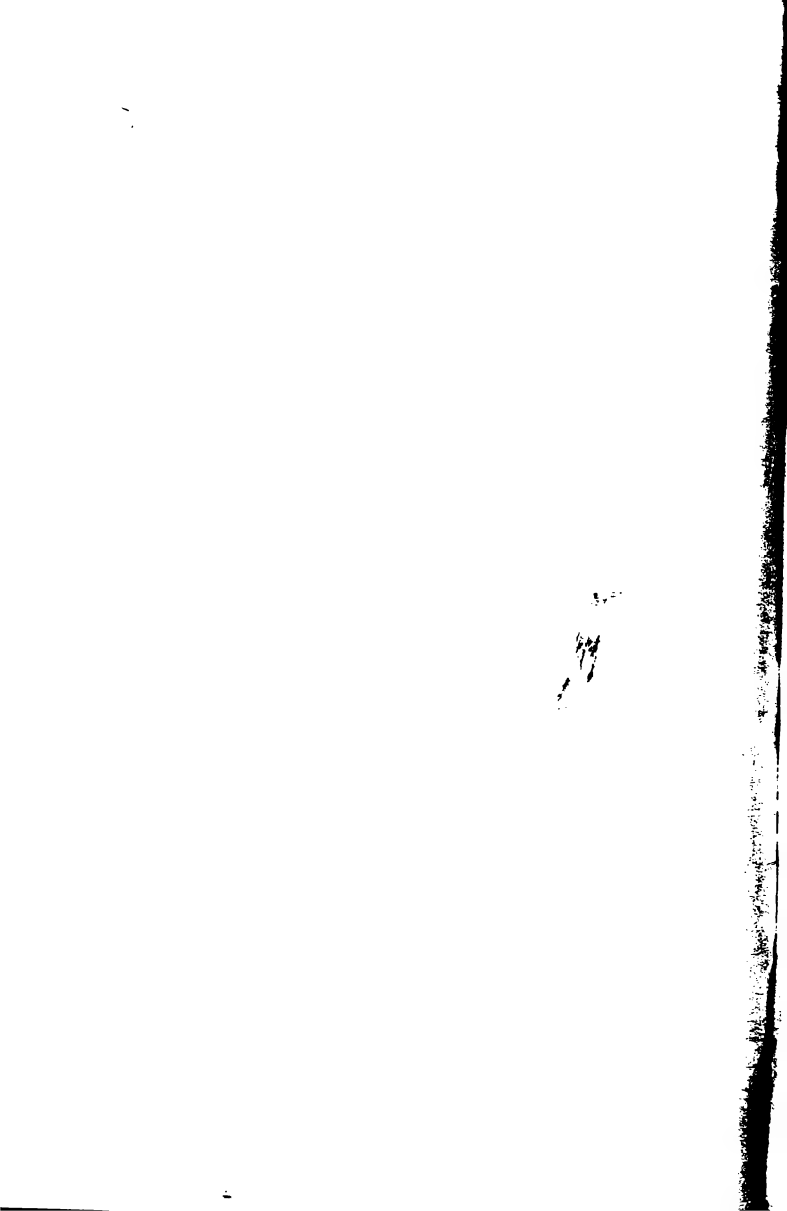

TABLA DE MATERII

<i>Prefață</i>	V
<i>Cuvînt înainte</i>	1
<i>Capitolul I</i>	
Curtea	5
<i>Capitolul II</i>	
Decorul străzii	31
<i>Capitolul III</i>	
Burghezia	50
<i>Capitolul IV</i>	
Costumul, toaleta și moda	77
<i>Capitolul V</i>	
Masa	98
<i>Capitolul VI</i>	
Jocuri și distracții	115
<i>Capitolul VII</i>	
Patroni, muncitori și meseriași	150
<i>Capitolul VIII</i>	
Ofițeri și soldați	177
<i>Capitolul IX</i>	
Viața intelectuală	191

Capitolul X

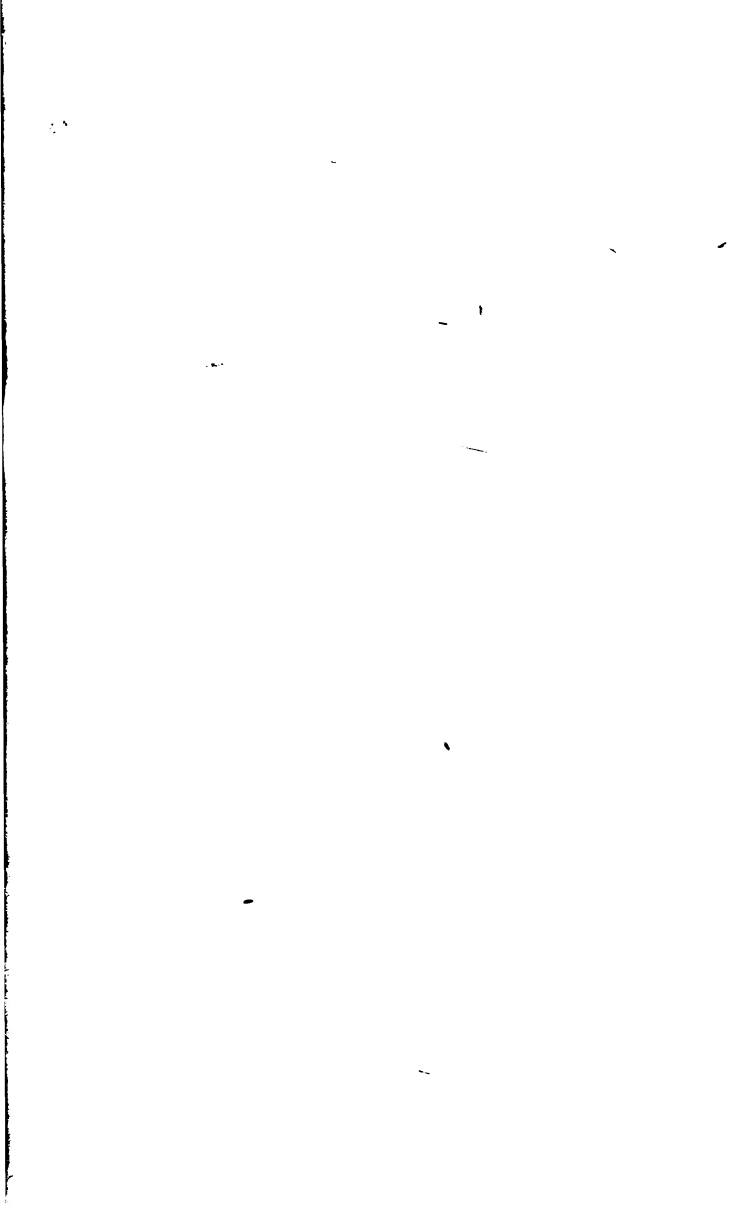
Dezmoșteniții : săracii, bolnavii și prizonierii . . . 216

Capitolul XI

Rurali și țărani 236

Capitolul XII

Sărăcie și răskoale 262

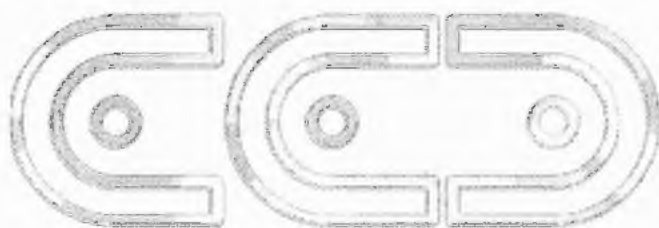
Lector : TIBERIU AVRAMESCU
Tehnoredactor : AURELIA ANTON

Apărut 1972. Hîrtie ziar de 50 g/m². Format 700×920 32. Coli. ed. 14,17. Coli tipar 9,5. A. nr. 18 910/1971. C.Z. pentru bibliotecile mari și mici 84—31=59.

Tiparul executat sub comanda
nr. 10 934 la Combinatul Poligrafic
„Casa Scintei”, Piața Scintei nr. 1,
București
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2026

